

דב פרייברג

להיות כאחד האדם

דב פרייברג

להיות כאחד האדם

TO BE LIKE EVERYONE ELSE

DOV FRIBERG

הוצאה עצמית - דב פרייברג
העליה השניה 9, רמלה 72236
טלפון: 08-9221862

עריכה: יעקב שרת
עיצוב עטיפה: יוסי ג'יברי
התמונה: יעל עצמוני

נדפס בישראל, 1996
לוחות והדפסה
בדפוס "חדקל" בע"מ, ת"א

דב פרייברג

להיות כאחד האדם

פתח דבר

״להיות כאחד האדם״ נכתב כהמשך לספרי ״שריד מסוביבור״, שהוא סיפור קורותיו של נער יהודי בשנות מלחמת העולם השניה, שנות השואה. אולם מאז שהעליתי אותן קורות על הכתב ליוותה אותי הרגשה מתחזקת והולכת, שכאילו הפסקתי את סיפורי באמצע. הרי השואה לא הגיעה לקיצה, מבחינתי, ביום ששוחררתי מהכיבוש הגרמני בידי הצבא הסובייטי. היא גם לא הגיעה לקיצה ביום עלייתי ארצה. היא רודפת אחרי ולא תסור ממני עד בוא יומי. דומה עלי, כי יש גם טעם לספר ולתעד איך התמודד ״ברלה״ מסוביבור עם המציאות בישראל המתהווית ועם עברו בעת ובעונה אחת. ככלות הכל, מדובר לא רק בעצמי. מדובר במידה רבה, אם גם לא בחפיפה מלאה, בכל שורדי השואה: איך קיבל אותם היישוב הוותיק? איזה תהליכים נאלצו לעבור כדי להשתלב בחיי הארץ?

״להיות כאחד האדם״ מספר על תקופה של שתיים־עשרה שנה – מהגיעי ארצה ב־1948 עד 1961, שנת משפט אייכמן, שהייתי אחד מעדיו. שנים אלה הן שנות מלחמת העצמאות, שנות בניית היסודות למדינה מתוקנת, שנות קליטת העליה ההמונית של יהודים מרחבי עולם. אך אלה היו גם שנים שבהן חייתי בין שני עולמות – עולם העבר שלא ניתק ממני ולא עזבני, ועולם העתיד של הקמת משפחה בישראל, של חתירה מתמדת ו״להיות כאחד האדם״.

פרק א

"בוקר טוב! בוקר טוב!"

התעוררתי. הדברים יצאו מפי איש קטן קומה, שעמד בפתח האוהל האפלולי והוסיף מייד ביידיש: "לקום! לקום לעבודה!"

אור השחר הגדיר את צלליתו של האיש, חובש כובע "טמבל", מרכיב משקפיים, לרגליו מגפי גומי גדולים שנראו גדולים מכפי מידותיו. התנערתי ויצאתי החוצה. צריף בתי הכיסא וביתן הרחצה עמדו במרחק כשלושים מטר. היה קר, הכל היה מכוסה טל ומי הברז הקרים כקרח הקפיאו את הדם בפני. קריאות תרנגול וקרקורי תרנגולות נשמעו בלי הרף. פעם בפעם עלתה אי־משם געיית פרה. מאזור הבתים הקטנים בקעו קולות של טריקות דלת ודמויות חמקו לפני בצעדים מהירים.

חדר האוכל הואר קלושות בנורות ספורות. במטבח נהם מבער וקרקשו כלים. חברי הקיבוץ נכנסו למטבח ויצאו איש איש ובידו ספל משקה חם. אנחנו, "החדשים", עמדנו ליד המבוא, לא מעזים להיכנס למטבח, מחכים לאברהם. האיש הקטן הגיח פתאום מהמטבח ובידיו שני קומקומים וספלים. "נו חברה, שתו מהר – אמר – כבר מאוחר. בשמונה וחצי נבוא לאכול ארוחת בוקר".

אחרי ששתינו את המשקה, שרק דמה לקפה אבל חימם את הנפש, הוליך אותנו אברהם לפרדס בקירבת המשק. שם המתינה לנו עגלה רתומה לחמור ועליה ערימת תרמילים וארגז מזמרות. אברהם חילק תרמיל ומזמרה לכל אחד מאיתנו וכשסיים הסביר קצרות מדוע חשוב להספיק לקטוף את הפרי לאלתר, כל עוד לא ירד גשם, מה גם שבנמל ממתינה אוניה לפרי שלנו וכל יום עגינה עולה כסף. אחרי שהדגים לפנינו כיצד קוטפים תפוז בלי לפצעו התפזרנו בפרדס והסתערנו על העצים. עליזים צוחקים קטפנו את הפרי ובמהירות מילאנו ארגזים שהוצאו מהפרדס על גבי חמור. אברהם שוטט בין העצים, בדק את הפרי הקטוף, פעם בפעם מצא תפוז שלא נגזם כהלכה ובשל אורכו היה עלול לפצוע פרי אחר, אבל ככלל היה מרוצה. לנו נראה הקטיף

כמשחק ילדים.

נזכרתי איך, בילדותי, הגיעו לביתנו גלויות ברכה של ראש השנה שעליהן מצוירים צעירים קוטפים תפוזים בארץ ישראל. אז דימיתי כי אלה תמונות מגן־עדן. והנה אני שם – בתוך התמונה! שלושה ימים דורכות רגלי על אדמת הארץ ועדיין איני מאמין שכך הוא באמת. נדמה לי, שכל רגע איקץ והנה חלום. הכל דומה לציפיותי עד כדי הגזמה. לא ביקשתי יותר. גם לא הובטח לי יותר. המגורים באוהל לא עוררו בי שמץ תמיהה או מבוכה. אדרבה, זה אפילו היה אתגר.

בבואנו לארוחת בוקר היו רוב השולחנות בחדר האוכל תפוסים בידי חברי הקיבוץ, כולם בבגדי עבודה מקומטים. הם הביטו בנו כמבקשים לעמוד על טיבנו. ביומנו הראשון בקיבוץ התגודדו סביבנו אנשים מבוגרים ושאלו בפנים עצובות: "מניין אתם?" "אולי הכרתם פלוני מבני משפחתי?" אחר־כך נאנחו והניחו אותנו לנפשנו בפיות חתומים. חלפה בי הרגשה, שהם אינם רוצים לדבר על השואה. כל פעם שרציתי להרחיב את הדיבור בנושא זה, סימנו לי ביד: "לא, אין צורך".

על כל שולחן עמדו קערת אלומיניום גדולה ובה ירקות, ועוד קערה ריקה, קטנה יותר. איש לבוש סינר הוליך עגלה על פני השולחנות וחילק לאוכלים חצי ביצה ופרוסת חלבה. היו שקיבלו גם כוס חלב או פרוסת גבינה – הללו היו זכאים לתוספת מכוח עבודתם המיוחדת, או עקב בריאות לקויה. הוברר לנו גם שאפשר לקבל "מנת במקום" – במקום חצי ביצה – עוד פרוסת חלבה או מזון אחר.

הירקות שהוגשו לנו היו כולם פגומים שנפסלו למכירה בשוק. על רוב העגבניות התנוסס כתם לבן. המלפפונים היו מצומקים. התרשמתי מאוד מתעשיית הסלט. חברי הקיבוץ השקיעו זמן רב במלאכה זו ודיקדקו בה מאוד: קלפו בסבלנות את המלפפונים והבצל, חתכו ריבועים קטנים של עגבניות, מלפפונים, בצל ופלפלים ירוקים, מזגו על הערימה שמן, בזקו מלח ופילפל, עירבבו הכל ערבב היטב בשלווה ובכוונה גדולה. תחילה דימיתי שערימת סלט כנראה תספיק למשפחה שלמה, אבל התברר שהעושה במלאכת הסלט, מכלה את המנה שלפניו עד פירור הירק האחרון. ראיתי – ולא כן עשיתי. מעולם לא עשיתי סלט וגם לא אכלתי סלט. הטירחה גדולה מדי. הסתפקתי בחצי ביצה ופרוסת חלבה, ובלחם עם מרגרינה.

כשחזרנו לפרדס כבר עמדה השמש ברום השמים והלהיטה את הארץ. היה אפשר לחשוב, שאנו עומדים באמצע הקיץ. כולנו התערטלנו עד עורנו, אף שאברהם הזהיר כי לא נוכל לעבוד עירומים. רק אחרי שפצענו את עצמנו בענפים הקוצניים, חזרנו ללבוש חולצות. עתה קשתה העבודה מרגע לרגע. ביחוד כאשר הוצרכנו לחדור עמוק בין העצים ולטפס לגובה. תרמיל הקטיף נתפס שוב ושוב בענפים ונעשה כבד יותר ויותר. היה קשה להגיע לפרי כשתרמיל גדוש פרי מושך את כולך מטה. ואף על פי כן הייתי מרוצה. הייתי חדור אמונה, שאני עושה עבודה חשובה מאוד. נהגתי בפרי בזהירות כאילו אספתי ביצים. כל ארגז פרי שהעמסתי על העגלה, העניק לי סיפוק עצום.

במהלך היום ליוויתי את העגלה שהביאה את הפרי לבית האריזה, שם עמדתי כמהופנט בראותי איך הממיינות יושבות על מחצלות, רגליהן משוכלות פנימה והן בודקות את הפרי במהירות וזורקות כל סוג לעֲרימתו. הפרי שנשלח לחו״ל היה חייב להיות לא גדול מדי ולא קטן מדי ונעדר מכל פגם. בחורות אחרות עטפו את הפרי בנייר דקיק, שריח מוזר נדף ממנו. ובצד עמד גבר וסידר את התפוזים בארגזים עשויים פלחי עץ דקים, מחושקים בענפים גמישים חתוכים לשניים. האיש שבנה את הארגזים הוא גם זה שמיסמר אותם. פיו היה מלא מסמרים והוא שלפם במהירות בזה אחר זה תוך שפטישו עולה ויורד בקצב אחיד ומחשק את התיבה היטב.

מוקסם, לא יכולתי לגרוע עין מידיו של האיש. נדמה שכל רגע ימחוץ הפטיש אחת מאצבעותיו, אך לא – האיש עבד בנחת וחדל רק בסיימו לחשק ארגז, אז היה חובט על דופן הארגז וצועק ״הרם״! לפקודה זו הגיע ״המרים״ – אחד שתפקידו להרים את ארגזי הפרי, להניחם על שולחן לסגירה, את הארגזים הסגורים לסדר – שורות שורות, זה על גבי זה, מוכנים להעמסה. משתאה עקבתי אחרי ״המרים״ – גבר רזה ונמוך קומה שנראה חלוש ושברירי – שתפס בידיו ארגז, הרימו מעלה בקלות והטילו הישר למקומו בשורה הנבנית והולכת, כל שרירי גופו נמתחים ומפליאים לפעול כמכונה משומנת. אוירה קלילה שררה בבית האריזה. אחת הבחורות הזמינה אותי: ״בוא, תעבוד איתנו, יהיה לך טוב פה. אנחנו נטפל בך...״ הכל צחקו ואילו אני הסמקתי וחמקתי מהן, צחוקן שבע המשובה מהדהד מאחורי.

אחרי ארוחת הערב התגודדו חברי המשק סביב מכשיר הרדיו שבחדר האוכל – לשמוע חדשות. לייב־יוס האחראי על התרבות, היה פותח

בטקס את ארון הרדיו הנעול, התלוי על הקיר, ומפעיל את המקלט. זה היה כנראה, הרדיו היחיד במשק. הכל דרוכים לקראת החדשות ואני בתוכם, מקווה שאבין משהו מהנאמר – הרי למדתי קצת עברית בהכשרה בגרמניה. שקט מוחלט השתרר בהחל הקריינות. התאמצתי להבין משהו, אך לשווא. לפעמים צדתי מלה יחידה מתוך השטף. אילו רק קראה הקריינית יותר לאט! ניסיתי לפענח את תגובות העומדים לידי. פניהם הפיקו דאגה עמוקה – אבל מה פישרה? בתום החדשות, בהחל המאזינים להתפזר, פניתי לחבר קיבוץ שכבר החליף אתי מלים מספר ושאלתיו מה אמרה הקריינית. האיש הסתכל עלי כשוקל בדעתו אם לספר לי או לא.

"שום דבר, שום דבר, לך לישון", הפטיר והלך לו.

התאספנו באחד האוהלים, קצת נבוכים, מרגישים נטושים כלשהו, מבודדים. האם זהו זה? יום יום נקטוף תפוזים, נאכל חצי ביצה ופרוסת חלבה וחוזר חלילה? איש מבני גילנו בקיבוץ לא קשר עימנו מגע, ואילו המבוגרים עצובי הארשת הסתכלו עלינו במבט תוהה, שאלו שאלות קצרות, לא היו קשובים לתשובות, נאנחו ופרשו. חשתי כי למרות שאני כבר בארץ, עדיין אני זר. לא שייך. לא כעסתי על האיש שלא נעתר לספר לי מה אמרו בחדשות, אבל הוא הקרין כלפי התנכרות כאילו הייתי יצור מעולם אחר, כאילו בהתעניינותי במתרחש ביקשתי לתחוב חוטם לתחום לא־לי. החבריא התבדחו, שאת תרנגולות הקיבוץ מאכילים בסכיני גילוח, ולכן הן מטילות חצאי ביצים... ועל אברהם איש הפרדס צחקו ואמרו שהוא נראה כמו חתול במגפיים ו"יש לו אוניות בנמל חיפה".

שרה ואני חיפשנו לנו מקום מעניק פרטיות. טיילנו צמודים. החושך בודד אותנו כליל. מרחוק נשמעו נביחות כלבים ויריות בודדות. במרחק לא גדול מאתנו הוארו השמים ברקטה אדומה, שעלתה ממחנה צבאי בריטי. בטיולנו עברנו ליד צריף שנגינת אקורדיון ושירת צעירים בקעו מתוכו. עצרנו ליד חלון והאזנו לשירה. השתוקקנו להמצא ביניהם אבל לא העזנו להכנס. ידענו: אנחנו לא שייכים...

המשכנו בטיולנו אל בין החשכה, מהרהרים בעתיד היפה הנכון לנו – ועם זאת עלום.

מילדותי, מיום שהתחלתי ללמוד ב"חדר", הצטיירה ארץ־ישראל בעיני כארץ פלאות, כגן־עדן עלי אדמות אי־שם בעברו האחר של העולם,

כמקום שאי־אפשר להגיע אליו, אלא רק לערוג. משבגרתי ונתחוור לי כי יהודים עולים ארצה ובונים שם את חייהם, לבשה שאיפתי לחיות שם ממשות חיה. בשנות המלחמה – בגטו, במחנה, ביערות – כשנלחמתי יום יום על חיי, חזרה ארץ־ישראל למחוזות החלום וההזיה. ושוב, אחרי שהצלחתי לשרוד מן השואה, בימים של חבלי יאוש ואפס־טעם לחיות יחיד ובודד בעולם זר, של הרגשת שייכות לעולם שנכחד, של רגשי אשמה על שנשארתי בחיים, שוב לבשה הארץ ממשות ומהפך זה הוא שהערה בי טעם לחיות, שהציב לפני מטרה נשאפת. בכל מאודי התמסרתי ללמוד כל שרק אפשר על הארץ. הייתי נכון לעשות כל שנדרש ממני למען הארץ בלי להרהר ולתהות. הארץ היתה לי מפלט משקיעה באבלי החונק על אובדן כל יקירי.

הדרך הארוכה שעשינו, שרידי השואה, עד הגיענו ארצה, היתה מייסרת וארוכה. התגלגלנו מארץ לארץ, ממחנה עקורים אחד למישנהו, ידענו תנאים קשים. אבל קיבלנו את הסבל באהבה. למסענו באוניית המַעפילים "אקסודוס" ("יציאת אירופה תש"ז") יצא שם עולם. עמדנו באותה מסה בכבוד והתגאינו על שזכינו להשתתף בה. לא אשכח ליל קרבות עם הבריטים על סיפון האוניה, שבסופו קרסנו עייפים על הסיפון, מיואשים על שהצי המלכותי יכול לנו. עם שחר קרבה אונייתנו, מלווה אניות קרב בריטיות מכל עבר, אל נמל חיפה. העיר התגלתה לפנינו במלוא הדרה, כה יפה בעלות השחר, וכמו אמרה לנו כמקנטרת: הנה הארץ היפה שאליה חלמתם להגיע – הביטו בה, אבל כף רגלכם לא תדרוך עליה!

מעיני כולם זלגו דמעות. כמה אכזריות היתה דרושה כדי להעמיסנו על אוניות סוהר, כעבדים שהובלנו בבטן האוניות ולהרחיקנו מארץ כיסופינו. חודשיים נוספים עשינו בבתי־הסוהר הצפים הללו בים סוער, אחר־כך הורדנו בכוח בנמל המבורג ובמשך חודשים נכלאנו במחנות בגרמניה. עכשיו, סוף סוף, אנו בארץ־ישראל. החלום התגשם.

מדוע איני שר, מדוע איני רוקד מרוב שמחה? מדוע אני עצוב? אני נזכר ביום שחרורנו על־ידי הצבא הסובייטי. בן־רגע הייתי לאדם חופשי. ידעתי שאני צריך לשמוח, שהרי הבלתי אפשרי התקיים: נשארתי בחיים! ואף על פי כן הייתי עצוב עד כאב.

עד יום השחרור התמודדתי בלי הרף על שרידותי. נאבקתי יום יום ומטרה אחת לנגד עיני: לגבור על הגרמנים המבקשים את חיי. להישאר בחיים. משהייתי אדם חופשי – לא היתה לי יותר מטרה ברורה

ומוגדרת, המשעבדת את כל כולי. בודד, יחיד, לא היה לי לאן לחזור. העולם "הנורמלי" היה זר ומפחיד.

ועכשיו – אותו דבר? עד שדרכתי על אדמת ישראל היתה לי מטרה ברורה: להגיע. עכשיו, שאני כבר בארץ, שוב אני אפוף תחושות בדידות, נחיתות, פחד מפני התמודדות עם מציאות חדשה, לא מוכרת. זר אני פה. שאפילו את שפת המקום אינני יודע. ואיני יודע מה אני רוצה מעצמי.

ימים שטופי שמש באמצע חורף הבליטו את שלל הצבעים בעמק עירון. חלקות אדמה אחרי חריש, חומות כשוקולד, לידן חלקות של ירקות בכל גוני הירוק, פרדסי הדרים, עצים עמוסי פרי זהוב, ומרחוק הבתים הלבנים, חומי הגגות, של עין עירון וגבעת עדה. שלווה שורה סביב סביב. מדי פעם נשמע ציוץ ציפור המנתרת מבין הענפים ועפה לאי־שם. טרקטור חורש בשדה, סכיני המחרשה פולחים את האדמה כאילו היתה חמאה, הופכים אותה ומושכים תלמים ישרים.

אני מזין עיני במראה הנהדר ולא יודע שובעה כנער מאוהב המביט באהובתו. השמש מלטפת אותי. אני אוכל תפוז שאך זה קטפתיו. רגע של עונג ממלא אותי. זו ארץ ישראל שלי.

הימים עוברים. למרות שעדין לא חציתי את תחום הקיבוץ, אני מרחיב את ידיעותי. תחילה נדמה לי שמשמרות קיבוץ מבודד. עכשו אני יודע, שאנו מוקפים ישובים יהודים: מצפון כפר גליקסון וגבעת עדה, ממזרח כפר פינס, עין עירון, עין שמר ומענית, ומעבר להם רצף של ישובים ערביים, פזורים לרגלי ההרים ומטפסים על גבעות. במערב – קיבוץ גן שמואל, המושבות פרדס חנה וכרכור, ומדרום העיר חדרה. אנו נמצאים במרכז הארץ, בין חיפה ותל־אביב. בגבול המערבי של המשק עומד מחנה של הצבא הבריטי.

אתמול נכנסו שני ערבים לחדר האוכל, חבר משק התחבק איתם ושלושתם ישבו אל שולחן. מה הולך כאן?

יום אחד לקח אותי מיכלה, מפקד כיתת הנוטרים שאליה צורפתי, מהעבודה בפרדס והפגישני עם בחור צעיר, ג'ינג'י, לבוש מכנסיים קצרות מקופלות ונועל סנדלים. הבחור, פניו פני ילד צוחקות ללא סיבה, הציג את עצמו כ"חיימקה", ניסה לדבר איתי יידיש ושמח בהצליחו להוציא מפיו משפט נכון. אחר־כך ערבב עברית ויידיש. איכשהו הבנתי אותו. חיימקה הוליך אותי לסככת חציר והורה לי

לחכות. כעבור דקות מספר חזר עם רובה, ישב לידי והסביר לאט כיצד טוענים, פורקים, ונוצרים, וכיצד מכוונים ולוחצים על ההדק. הוא חזר והזהיר, שאם לא אכוון ואירה היטב, יקדים האויב להרגני. אני, שכבר רכשתי ידע מסוים בסוביבור, ניסיתי להסביר לו שאני יודע להשתמש ברובה, אך הוא התעלם מדברי והדגיש כל פרט ופרט בתהליך הירי. בהפסקות שבמהלך השיעור ישבנו ועישנו ונקשרה בינינו שיחה. חיימקה היה ארץ־הישראלי ראשון, שהאזין לי בנפש חפצה. שנינו התבדחנו וצחקנו. קירבה מיידית נוצרה בינינו.

באה שבת. אחדים מאיתנו נסעו לבקר קרובים. התקנאתי בהם. גם שרה נסעה. קרובים רבים לה בארץ. שרה ביקשה ממני להילוות אליה, אבל סירבתי. "הם קרובים שלך, לא שלי", אמרתי לה. חששתי שמא אהיה למועקה במהלך הפגישה הראשונה. הבטחתי לה, שאסע איתה בפעם הבאה. בערב שבת נותרתי בדד. היה לי עצוב. בשבת בבוקר, אחרי הארוחה, בא חיימקה לבוש בבגדי עבודה, בידו כדור, והורה לכל הבחורים שבקבוצתנו להתכנס במגרש הכדור עף. הוא הושיב אותנו על הדשא שבשולי המגרש ואמר בשחוק: "לא באנו הנה לשחק כדור עף. באנו ללמוד לזרוק רימונים". פני כולם הרצינו, אבל חיימקה שוב צחק והפיג את המתח. הוא סיפר לנו, שהחיילים הבריטים, הממוקמים במחנה הסמוך לנו, אוהבים לבקר בקיבוץ ויש להקפיד שלא ידעו מה אנחנו עושים. במקרה של ביקור שכזה, עלינו להעמיד פנים שאנו משחקים כדור עף. אחר־כך הוציא מכיסו רימון והסביר לנו אופן פעולתו וטווח פגיעתו. הוא פירק את הרימון והצביע על כל חלק וחלק, הרכיבו והעבירו בינינו מאיש לאיש "כדי שתרגישו אותו". אחר־כך נטל מאיתנו את הרימון, ליקט פה ושם אבנים בגודל רימון והניחן בערימה לפנינו. "מי יודע לזרוק אבנים רחוק?" שאל. כמה בחורים קמו וניסו כוחם ביידוי, אך רק אחד מאיתנו הטיל את האבן למרחק סביר. חיימקה הסביר שרדיוס הפגיעה של הרימון עשרים וחמישה מטר, ולכן עלינו להתאמן ביידוי אבנים עד למרחק חמישים מטר לפחות. אחד אחד יידינו אבן, איש בתורו, לועגים וצוחקים זה על כשלון זה. פתאום נשמעה שריקה – חיימקה תפס את הכדור ומייד התחלנו כולנו לשחק כדור עף. שני קצינים בריטיים רכובים על סוסים קרבו ועצרו לידינו. הם בירכונו לשלום וחיימקה הזמינם להצטרף למשחק. השניים הודו לו והמשיכו לרכוב לתוך המשק. הקשר הלבבי בין הקצינים הבריטים וחברי הקיבוץ הדהימני. למרבה ההפתעה, פגשתי אחר כך את שני

הקצינים יושבים בחדר האוכל ואוכלים יחד עם חבר משק.

את שרה לקחו לעבוד ביציקת רימונים. היא סיפרה לי זאת בסודי־סודות. יחד איתה עבדו עוד בחורה ושני בחורים משלנו. מתחת לרצפת הרפת, בקצה המשק הגובל בפרדס, נבנה בית יציקה לרימונים. העובדים היו קבוצת בחורים מהפלמ״ח ומהחבורה שלנו. אלפי רימונים נוצקו שם תחת חוטמם של הבריטים. יכול אדם לחיות בקיבוץ ימים רבים בלי לדעת, שאחד מענפי המשק הוא יציקת רימונים, אם כי יכול לשאול את עצמו איפה עובדים כל האנשים היוצאים עם בוקר לעבודה כמו כולם, אבל אינם נראים כל שעות היום, ומדוע הם מקבלים פעמיים ביום תוספת כוס חלב אף שאינם נראים חולים. למעשה, עבדו יוצקי הרימונים בתנאים קשים – כלואים בתוך מרתף דל איוורור וחשופים לגזים רעילים, הנוצרים במהלך היציקה.

שרה שלא אהבה חלב היתה להוטה מאוד אחרי חלבה. לכן העדיפה לקחת מנת חלבה ועוד מנה במקום חצי ביצה... היא היתה מרוצה מעבודתה, כולה גאווה על השתתפותה בעבודה מחתרתית ובעמידה בתחרות עם גברים בהכנת ארגזי גרעין ליציקה.

כעבור ימים אחדים נקראתי לכיתת הנוטרים. קיבלתי סרבל בצבע חקי בהיר, כובע אנגלי, רובה וכדורים. הייתי גא לעמוד בשורה עם חברי הקיבוץ, שפתאום הפכו לכיתת חיילים – ואני בתוכם. מפקדנו היה מיכלה. הוא הוליך אותנו לאתר המטווחים, שם ירינו כולנו איש למטרתו. התוצאות שהשגתי לא היו טובות, אבל מיכלה הרגיעני: ״זה בסדר. העיקר שאתה יודע לכוון״.

אנשי הכיתה היו חברי קיבוץ מבוגרים, בני שלושים ומעלה. הם קיבלוני בחיוך ובאדישות. רק ספורים לחצו את ידי והשמיעו מילות עידוד. נדמה לי, שמאחורי גבי צחקו לי כולם. מצד אחד חשתי גאווה על הכללתי בקבוצת לוחמים ישראלים, מצד אחר חשתי מזולזל וזר. אחר־כך בהרהור נוסף, גברתי על כעסי: ולמה לא יזלזלו בי? מי אני, ״הירוק״ מכל בחינה, שאשתווה אליהם, חברי ״הגנה״ ותיקים? הרי רק לפני ימים ספורים למדתי לכוון רובה ולירות, לזרוק אבנים במקום רימונים. ידעתי, כי עוד אצטרך ללמוד ולהתאמץ כדי להוכיח שאפשר לסמוך עלי, שאוכל לבצע את שיוטל עלי.

בלילה חלמתי שאני הולך בשדה לעבר מטע הבננות, משמאלי הפרדס, מימיני המחנה הבריטי. ופתאום – ההיה זה בהרהור על סף החלום או

שמא בחלום עצמו? – ראיתי את עצמי בסוביבור, במחנה מספר שלוש. מימיני גדרות תיל גבוהים. משמאלי ערימה גבוהה של חול לבן. אבל איך זה יתכן, שאני שוב נמצא בסוביבור? הרי ברחתי משם לפני שנים! איך הגעתי למחנה מספר שלוש כאשר אני שייך למחנה מספר שתיים? הרי זה מקום הקבורה של המושמדים! אני מוכרח לברוח, אבל אני גם רוצה לראות מה קורה בעברה האחר של גבעת החול... כשעבדתי ביער שמעתי משם תמיד צעקות של אנשי אס־אס, את נביחות הכלב ברי ואת הצעקות והבכי של הבחורים שעבדו שם...

אני מטפס על גבעת החול ומגיע לפיסגה. משם אני רואה קבר עצום שאין לו סוף, גוויות מונחות צפופות, זו בצד זו, וכלור לבן מפוזר עליהן. אינני מבין מדוע שוב קוברים גוויות, שהרי באחרונה שרפו את הגוויות על מוקד ומחפר גדול הופעל זה חודשים, להוצאת גוויות מהבורות ולהעברתן אל המוקד. פתאום אני שומע שירה. קבוצת אסירים באה לקראתי. אוברשרפירר וגנר צועד לצידם. מבטינו נפגשים. הוא צועד ישר אלי ואני יודע שהוא מתכונן להרוג אותי. אני רץ בכל הכוח אל הגדר, אבל חולשה תוקפת אותי ואיני מסוגל להרים רגליים ולטפס על הגדר. וגנר שולף את אקדחו מהנרתיק, דורך, מכוון אלי ויורה – ואני מתעורר בלב הולם כפטישים. אני מתישב במיטה ומביט סביבי, הכל ישנים. מבולבל, אובד עשתונות בין חלום ומציאות, אני מפחד להירדם שמא אחזור לחלום.

החלום הזה אינו נותן לי מנוח. הוא רודף אחרי מבוקר עד ערב, מערב עד בוקר. מיום שברחתי מסוביבור אני חוזר לשם בחלומות, אבל הפעם הוא השפיע עלי חזק במיוחד, כאילו בא להזכיר לי פה, בארץ, כי לא אוכל לברוח לשום מקום. לא, אני שייך לשם. מקומי שם, בין המתים. וגנר, הרוצח הנורא, שניהל את ההשמדה בסוביבור, שבזמן המרד היה בחופשה וכך ניצל ממוות בידינו, המתקוממים. ממשיך לרדוף אותי בחלומות: אינו יכול לסלוח לעצמו על שהשאירני בחיים. אין לי מושג אם המפלצת הזאת חיה אי־שם או שמא כבר מתה, אבל הדמות הזאת אינה מרפה ממני ושוב ושוב מדריכה את מנוחתי, מזעזעת את נפשי עד פרפורי גוף. אני, שהצלחתי לברוח יחידי מגטו ורשה, בגיל ארבע־עשרה, שנכלאתי שנה וחצי במחנה ההשמדה סוביבור, שהשתתפתי במרד שפרץ במחנה והצלחתי לברוח משם ושנה נאבקתי ביערות יום יום על קיומי – אני, ששרדתי והצלחתי להגיע לארץ חלומי איני מסוגל להתנתק מהעבר וגורר את השואה איתי. האם משהו

אחרי הימים היפים, שטופי השמש, קדרו השמים וסערו רוחות עזות שהקימו ענני אבק וטילטלו וכופפו את עצי הברוש הגבוהים, שכמו חישבו להשבר אך הזדקפו כל פעם מחדש. בצפון נראו ברקים חוצים את השמים כנחשים זוהרים. קול עמום של רעמים, כאבנים מתגלגלות בהרים, נשמע בלי הרף. השמים האפלים המטירו טיפות בגודל זיתים. הרעמים גברו והברקים האירו את המשק בצבע כסף. גשם זלעפות ירד ללא הפסקה והמשק טבע בבוץ. אטמנו את האוהלים ככל שיכולנו אבל הרוח לא נחה ולא שקטה ופרצה פנימה מכל עבר. כל הלילה היכו הגשם והרוח על דפנות האוהל ומדי פעם נדמה שהאוהל עומד להיעקר ממקומו ולהינשא מעלה בסערה. רעדתי מקור תחת השמיכות.

בבוקר, בחדר האוכל, אמר לנו אברהם בפנים עצובות, שלא נוכל לקטוף פרי בימים הקרובים. נראה שיצוא ההדרים ייפגע מאוד. חבר קיבוץ אחר, נחמן, בחר מקבוצתנו כמה בחורים ואני ביניהם, והוליכנו לבית הקירור. נחמן, כבן ארבעים, גבה קומה ורחב כתפיים, פניו קמוטות כשל רוב החברים הותיקים, לבש מעיל קצר ישן, בחגורתו הרחבה חגר אקדח מימין ו״מפתח שוודי״ גדול משמאל. הוא היה ממייסדי הקיבוץ, ניהל את ענף הירקות והיה אחראי על ביטחון היישוב.

בסככה הצמודה לבית הקירור עמדו שקי תפוחי אדמה. נחמן הסביר לנו, שעלינו להכין תפוחי אדמה לזריעה: עלינו לברור כל תפוח אדמה בעל שתיים־שלוש ״עיניים״, ותפוח אדמה גדול, ש״עיניים״ רבות לו יש לחצות באופן שלכל חלק יהיו שתיים־שלוש ״עיניים״. עבדנו בישיבה על ארגזים. והעבודה היתה נעימה. נחמן ישב איתנו ופתח בשיחה, סיפר על שנות הקיבוץ, על חבלי הקיום, על ימי רעב ומחלות. הוא גם דיבר על ״המצב הפוליטי״ ואיזכר את מנהיגי היישוב ותנועת העבודה כאילו היו חברים קרובים. ״שאלתי את דודל (הכונה היתה לדוד בן־גוריון) – אמר – וואס וועט זיין?״ (מה יהיה?) ודודל טפח על שכמי ואמר: נחמן, ״זארג נישט, אס וועט זיין גוט״ (נחמן, אל תדאג, יהיה טוב). הוא גם סיפר על משה שרתוק וברל כצנלסון.

היה משהו אבהי ולבבי בנחמן, שישב איתנו וסיפר על הקיבוץ, על בעיות היישוב בארץ ועל המנהיגים שלנו, שהוא ממקורביהם. הערכתי זאת מאוד. אבל כשנחמן עזב אותנו קפץ אחד הבחורים, נעמד בתנוחה

של חשיבות וקרא בהתרגשות: "דודל וואס וועט זיין?" ואנו כולנו ענינו במקהלה: "זארג נישט, עס וועט זיין גוט"! – ובן־רגע התגלגלנו מרוב צחוק.

נחמן חזר והצטרף לחבורתנו כעבור שעה קלה. פניו היו רציניות. הוא שמט לאחור את כובע המצחיה, גירד בפדחתו ומשך את הכובע חזרה, העיף מבט מהיר על כל אחד מאיתנו. "היתה לי משפחה גדולה בפולין. כולם ניספו. איש לא נשאר", אמר והשתתק. ואחרי שתיקה של דקות מספר המשיך כמדבר אל עצמו: "מה כבר יכולנו לעשות? בזמן ששם רצחו אנו לא ידענו, וכשהתחילו להגיע ידיעות לא האמנו. חשבנו שזו תעמולה מלחמתית, שיש בה הרבה הגזמה. גם פה היו זמנים קשים והיתה סכנה שרומל יכבוש את הארץ דרך מצרים...". ושוב השתתק.

נשתררה דומיה. איש לא פצה פה. היינו מופתעים. מיום שבאנו ארצה לא דיבר איתנו איש על השואה או על מצב העניינים בארץ. אחר־כך שאל נחמן מאין אנחנו ואיפה היינו בזמן המלחמה. הרוב היו ברוסיה. אחד היה באושוויץ. כשהגיע תורי וסיפרתי כי הייתי בגטו ורשה ואחר־כך בסוביבור, קטע אותי: "איפה? בסיביר?"

"לא סיביר. סוביבור", אמרתי.

"מה זה סוביבור, מה היה שם?"

"זה היה מחנה השמדה".

"לא שמעתי – אמר נחמן מופתע – לא שמעתי על מקום כזה..."

הוא נראה נבוך והשיחה נקטעה. אף על פי כן, בסיפורו על תולדות הקיבוץ, ובהתעניינותו במוצא כל אחד מאיתנו ובמקום שהותו בשנות המלחמה, קנה נחמן את אהדתי והניח יסוד לחברותנו.

שרה חזרה מוקסמת כולה מהביקור אצל קרוביה שבתל־אביב. משפחתה הגדולה, הדירות היפות שראתה, העיר עצמה הרשימו אותה מאוד.

נפשי יצאה לראות את הארץ, את תל־אביב, ירושלים, חיפה, אך לא נמצאה לי סיבה שתצדיק נסיעה לאנשהו. לא היה לי איש בארץ לא קרוב ולא מודע.

כעבור ימים מספר קיבלה שרה מכתב מדודתה. שרה ואני הוזמנו במכתב זה להתארח בביתה בשבת. רגשותי היו מעורבים. חשתי רצון עז לבקר בתל־אביב, ובאותה שעה פחדתי ממגע קרוב עם ארצישראלים ותיקים, שעולמי, עולם מי שבגר בשנות השואה, זר להם לחלוטין. בנוסף, הטרידה אותי הוודאות שקרוביה של שרה יעבירו אותי תחת

שבט ביקורתם, יחקרו אותי מי אני ומה אני, מי היו הורי ובמה עסקו, מהי השכלתי, היש לי מקצוע – ואחר־כך יפסקו האומנם ראוי אני להיות חתן לבת משפחתם.

שרה ואני בדקנו את אוצר מלבושיי ולא מצאנו בגד אחד שיהלום את הופעת הבכורה שלי לפני משפחתה, ומה גם בשבת. לבסוף הוחלט שאלבש חליפה שסיפק ה״ג׳וינט״ לכל מעפילי ״יציאת אירופה״ אחרי שהורדנו בנמל המבורג.

החליפה הזו היתה גדולה ממידותי. הוצרכתי לקפל את שרוולי המקטורן וקצות המכנסיים. נתון בלבוש זה, שהיה תלוי עלי כשק, הרגשתי נורא. לא הכרתי את עצמי במראה. אבל לא היתה ברירה. וכי יכול אני להופיע כמי שרק עתה יצא מהיער?

יצאנו ברגל ממשמרות לפרדס־חנה. היה יום יפה. כל אחד מאיתנו קיבל לירה אחת להוצאות הדרך. מחיר כרטיס אוטובוס מפרדס־חנה לתל־אביב הלוך ושוב היה שבעים גרוש. תמיד אהבתי לתור מקומות חדשים, אך הפעם נהניתי במיוחד. העיירה הקטנה פרדס חנה על בתיה הקטנים, אדומי הגג, המדשאות, הפרחים, גדרות השיחים סביב הבתים, החנויות הקטנות, הקיוסקים – הקסימוני. הכל היה שונה כל כך ממראה העיירות שידעתי בפולין ואחר כך בגרמניה. שם, בלב העיירה, היתה כִּכַּר השוק וסביבה עמדו בתים צמודים זה לזה ללא חתימת ירק. האפור שלט בכל. פה בארץ, הבתים פזורים ומפורדים, כל אחד מוקף חצר שופעת צמחיה. הצבעים השולטים הם לבן וירוק. הכל בהיר. אפילו כשהשמים מעוננים. וכשהשמש נחלצת מבין העננים מציף אורה את היישוב והכל מחייך לעומתך.

זה לי כחודש ימים בארץ ועדיין לא חרגתי מתחום הקיבוץ. לפעמים נדמה לי שאני סגור ומסוגר במחנה: ששטח הקיבוץ, שדותיו והפרדסיו, הם כל הארץ. עכשיו, שאני מחוץ לתחום היישוב שקלט אותי, הרגשתי פתאום בן חורין. אחת היה לי לאן אסע.

האוטובוס שעצר בתחנה היה מיושב רובו. אנשים העמיסו על הגג ארגזי ירקות ופירות ונכנסו פנימה עם חבילות וסלים. מדי פעם נשמע קרקור תרנגולת מבין הספסלים. שרה ואני התמקמנו בספסל האחרון, משם הסתכלתי בפסיפס האנושי שלפני. האנשים היו שונים כל כך זה מזה, כאילו אספם מישהו מכל קצווי עולם. גוון העור, הלבוש, הלשון, המבטא, היו היפוכה של אחידות. האם הם כולם יהודים?

בתוך מספר דקות הגענו לחדרה, הגדולה מפרדס־חנה ומשמשת בירת

האזור. רוב הבתים ברחובות המרכזיים דו־קומתיים וכמה מהם בני שלוש קומות. האוטובוס עבר ברחוב משופע בחנויות ובמשרדים. מכוניות ועגלות רתומות לסוסים וחמורים מילאו את הרחוב. ניסיתי לקרוא את השלטים ולשמחתי הצלחתי לקרוא ולהבין כמה מהם.

בשולי הרחוב חנתה שיירת שריוניות וכלי רכב צבאיים ובהם חיילים בריטיים, נציגי הכוח השולט בארץ.

האוטובוס יצא לדרך. שוב נסענו דרומה בין שדות ופרדסים. על יד קיבוץ מעברות עצרנו ליד מחסום. שני חיילים בריטיים אדומי כומתות, נשק בידיהם, נכנסו לאוטובוס, עברו בסבר פנים חמורות בין הספסלים, נעצו עיניהם בכל נוסע ונוסע ויצאו כלעומת שבאו בלי לפצות פיהם. המתח שהשתרר עם כניסתם פג בבת־אחת. בחלל האוטובוס נישאו קללות וגידופים.

ככל שקרבנו לתל־אביב נראו משני עברי הדרך ישובים רבים יותר, רובם כפריים. המתח לקראת הפגישה עם משפחתה של שרה גבר והלך.

תל־אביב עשתה עלי רושם עז ברחובותיה ובתיה, בחנויות הגדולות, בתנועה הרבה של אדם ורכב. האוטובוס עצר בתחנה המרכזית שבפינת שדרות רוטשילד ורחוב נחלת בנימין. שרה, שהדרך כבר היתה נהירה לה, הוליכה אותי ברחובות אלנבי ופינסקר ההומים עד כיכר דיזנגוף. הכל נראה לי יפה ודמיוני גם יחד. השלטים באותיות עבריות, החנויות הקטנות, הזכירו לי פה ושם את רחובות גטו ורשה. צעדתי כבתוך חלום ישן שנחלם לי לא אחת בסוביבור: אני חופשי ומשוטט לי בתל־אביב! לרגע נחרדתי שמא אתעורר ושוב אהיה במחנה. אבל שרה, המושכת אותי אל חלונות ראווה מפתים, מבטלת כל ספק: אני בארץ ישראל. אני בתל־אביב.

חיש מהר הגענו לרחוב פרוג, רחוב שקט ללא חנויות ושלטים. הבתים בני שלוש קומות, זהים כמעט, מסויידים לבן. במרפסות עציצי פרחים. מאחד החלונות בוקעים צלילי פסנתר. שרה מובילה אותי לחדר מדרגות של אחד הבתים ועולה לקומה השלישית. אני – אחריה.

צביה, דודתה של שרה, קיבלה פנינו בשמחה קולנית. בעלה יעקב לחץ ידי בחיוך קל, חיבק את שרה ונשק לה. המתח שהייתי שרוי בו כל הדרך החל להתפוגג. סקרתי את הדירה: שלושה חדרים גדולים, מרפסת גדולה, משקיפה אל הרחוב – ומטבח זעיר שרק איש אחד יכול לתפקד בו. הכל צבוע לבן ונקי למשעי. בחדר האורחים שולחן רבוע וארבעה כיסאות עץ בוק כבדים, חומים כהים, ארון גדול וספה כבדה.

אין תמונות יקרות ערך או חפצי כסף ואלגביש לראווה. על השולחן עומד אגרטל נאה ובו פרחי ציפורן אדומים לבנים. על הקירות, תמונת משפחה וכמה רפרודוקציות של ציירי מופת.

צביה שילבה זרועה בזרועי ואמרה: "אתה תישן אצלנו. בוא, אראה לך את החדר שלך". היא הוליכה אותי לחדר נאה שמרפסתו הקטנה המשקיפה לחצרות כמה בתים. "פה תוכל לנוח ולעשות מה שאתה רוצה", אמרה.

כמה שנים לא התאכסנתי בבית המשרה תחושת קיום רצוף? הן מכבר שכחתי מהו בית באמת. מאז ברחתי מגטו ורשה בסוף 1941 הייתי לנע־ונד. התגלגלתי ממקום למקום – מעיירת מקלטי למחנה סוביבור, ומשם ליערות, ואחרי המלחמה שהיתי במקומות ארעיים פה ושם. כל קורת גג שנמצאה לי מאז ועד היום, באוהל שבקיבוץ, היתה לי כתחנת מעבר. ואילו פה הכל נושם יציבות, קביעות. הכל ניצב במקומו: ארון הספרים, ספת העץ הכבדה, עציץ הפילדנדרום הגדול בפינה. הכל על מכונו. הכל "נורמלי". בזכרוני עולה ביתי בלודז׳ לפני המלחמה, על כל פרטיו השונים, הרהיטים המגולפים, התנורים הגבוהים בעלי הפיתוחים בצבע זהב, המטבח הגדול והכיריים הגדולים. אך משרים אותו חום וביטחון. הרהור הבזיק בי: בזמן שחרב עלי ביתי, בשנות הסבל וההשמדה, פה, בבית זה, חיו אנשים את חייהם הנורמליים, טיפחו יום יום את קינם באין מפריע.

הערב רד. ממול, בדירת השכנים, דלקו מבעד החלון נרות שבת. מחשבותי נדדו הרחק אל העבר.

לארוחת ערב הוזמנו לבית דודה שניה של שרה, שגרה ברחוב ריינס המוצל בעצי פיקוס גבוהים, עתירי עלווה, המסתירים את הבתים. הדודה עדה, בעלה דוד, הבת רינה והבן זאב קיבלו פנינו. בחדר ההסבה עמד שולחן גדול, ערוך לסעודה. דוד הכריז כי בהזדמנות זו אנו חוגגים את יום הולדתה של שרה. הכל מחאו כפיים, שרו שיר יום הולדת ונשקו לשרה. אני, שלא ידעתי בכלל כי לשרה יום הולדת, באתי במבוכה, אך דוד חילצני ממנה. הוא שלף אי־משם מספר בקבוקי יין והציבם על השולחן. אני, שבאחרונה כמעט לא בא "משקה" אל פי, חיכיתי בקוצר רוח להתחלת המשתה. דוד שאל כל אחד מאיתנו לרצונו ומזג לו כוסית. כשפנה אלי ושאל להעדפתי, אמרתי "וודקה". הוא ניגש אל מזווה המשקאות, חיפש ומצא בקבוק עם מעט וודקה ומזג לי כוסית בגודל אצבעון. אחרי שמזג לכולנו, הסיר את כל הבקבוקים

מהשולחן והחזירם למקומם. תקוותי לשתייה הגונה נגוזה.

אחרי הארוחה באו עוד "דודים" ו"דודות" והחדר נתמלא אנשים. כולם מדדו אותי מכף רגל עד ראש ואני חיפשתי פינה להיעלם בה, אך לשווא. הוקפתי מכל עבר ונדרשתי לענות על שאלות בלתי־פוסקות: מאיזה מקום אתה? האם נשאר מישהו מהמשפחה? מה קרה להם?

תחילה עניתי קצרות. לא ידעתי בדיוק מה אענה, ופתאום נתעורר בי רצון לספר להם הכל, כפי שאירע לי מייד אחרי המלחמה, כשהתאספו ערב ערב חיילים יהודים מהצבא הפולני והסובייטי, ועוד אנשים שלא הכרתי, ואני סיפרתי וסיפרתי על קורותי, ואנשים לא זזו ממקומם, נשמו בשקט, האזינו לכל מלה והזילו דמעות... עוד אני מרים ראשי ופותח לספר, פנתה בו־ברגע הדודה צביה אל השואל ואמרה: "תעזוב את הבחור עם השאלות. הוא סבל מספיק ולא צריך עכשיו לספר את כל הצרות".

נשארתי על עומדי בפה פעור.

סקרתי את האנשים בחדר. משפחה יפה. התפעלתי בשומעי כי יעקב ואליעזר טייחים ודוד טפסן. לפי מראה פניהם והתנהגותם, לפי הדירות היפות והמסודרות, הם לא נראו לי פועלים. בפולין היו פועלי בניין אנשים גסים ומחוספסים, שתיינים, נמנים עם מיגזר חברתי נמוך. הערכתי מאוד את שלושת דודיה של שרה. הם נדמו בעיני כגיבורים. אולם אף שקיבלוני בסבר פנים יפות, החליפו איתי דברים והשתדלו להנעים עלי את זמני, הם לא היו היהודים שבקירבתם גדלתי ובגרתי. חומה עבה אם גם שקופה חצתה בינינו. עברה בי תחושה, שאני זר המפר את האידיליה המשפחתית. השתוקקתי לקחת את שרה ולשוטט יחד ברחובות תל־אביב, להיות שנינו לבדנו, רק עם עצמנו. אבל הייתי כפוף לתוכנית: סודרתי ללינה בבית צביה ויעקב, שעה ששרה נשארה ללון בבית דודתה עדה, למרבה ההגינות ודרישות המוסר.

כשקמתי בבוקר כבר היה השולחן ערוך והכל חיכו לי. צביה חייכה אלי בלבביות והשרתה אוירה נעימה בשעת הארוחה. אחרי הארוחה התקשיתי להמתין לבואה של שרה ויצאתי אל הרחוב, לסייר בסביבה. היום היה יפה. השמים היו כחולים והבתים לבנים, השמש חיממה את גופי. רוח קלה, שנשבה מהים, ריחפה בין שערותי.

שקט של שבת שרר ברחוב. משפחות משפחות צעדו ברחובות בבגדים חגיגיים, הגברים נושאי טליתות, הנשים והילדים נושאי סידורי תפילה. פני כולם מאירות בדרכם לבתי כנסת. הרגשה חמימה וטובה,

כלאחר שתית יין משובח, פשטה בתוכי. נדמה לי שאני בגן־עדן. לפתע שמעתי קול חזן בוקע מאחד הבתים. הוא שורר פרק שהיכרתי מילדותי. היה זה קולו של אחד החזנים הגדולים, יוסלה רוזנבלט או קוסוביצקי, ששודר ברדיו והגיע לאוזני מבתים רבים. נחנקתי מרוב התרגשות. מעיני זלגו דמעות אושר וכאב גם יחד.

רינה, בת־דודה של שרה ובת־גילה, שפטפטה מעט יידיש, השתדלה להתקרב אלינו. בערב שיחררה אותנו מעול המשפחה ולקחה אותנו לקולנוע מוגרבי. הקדמנו לבוא. ברחבה שלפני הקולנוע המתינו אנשים מעטים. מוכרי דברי מתיקה ומאפה המתינו לקונים. עד מהרה נתמלאו הרחבה והמדרגות הרחבות המוליכות לאולם הקולנוע. הוקפתי במיגוון אנושי לא מוכר. רוב אנשים לא דמו כלל ליהודים שהכרתי. נשים יפהפיות, שחומות עור, פניהן מטופחות היטב, לבושן אלגנטי ועדיהן נוצצים, הרשימוני מאוד. עיני לא שבעו, לשווא התאמצתי שלא לנעוץ בהן מבטים ממושכים. אוזני קלטו שפות שונות, שרק חלק קטן יכולתי לזהות. העברית נשמעה שונה. האם כל הקהל הזה הנראה לי זר כל כך – יהודים? זה עם ישראל?

הסרט לא עניין אותי. לא הבנתי לא את השיח באנגלית, לא את התרגום לעברית ״שרץ״ בכתב־יד בצד הסרט. גם לא התאמצתי להבין. הייתי שקוע בהסתכלות באנשים סביבי, בהתרשמות מהתנהגותם ותגובותיהם. נפלתי לעולם חדש, אחר.

הייתי מרוצה מהביקור בתל אביב. שבעתי רשמים בשפע. הביקור אצל משפחת שרה עבר בשלום. ועם זאת, שמחתי לחזור הביתה, לקיבוץ, לאוהל.

שתי בשורות טובות קידמו את פני בשובנו. אחת – אנו עוברים לגור לצריף ישן שהוכשר למגורים. הצריף אומנם נראה כחורבה, אבל החדרים עצמם נידמו לנו כחדרי ארמון: קירות דיקט, חלון גדול שאפשר לפתחו ולסגרו, דלת שאפשר לנעול ורצפת אריחים אפורים. החסרון האחד היה העדר שירותים. כבימי מגורנו באוהלים, היה עלינו לעשות כברת דרך ביום או בלילה לצריף השרותים הכללי. והבשורה השנייה היתה שבחרו בי להיות טרקטוריסט ראשון מבין קבוצתנו. לא הבנתי מדוע נפל כבוד זה בחלקי דווקא, אבל נמלאתי גאווה. בסולם היוקרה הקיבוצי נודע לטרקטוריסטים מעמד גבוה מאוד.

בבוקר ניגש אלי בצעדים איטיים איש קמוט פנים, בגדי העבודה שלו

מוכתמי שמן עד כדי ברק, לרגליו מגפי גומי. הוא סקר אותי ממושכות ולבסוף שאל ביידיש טובה: ״אתה הבחורצ׳יק שצריך לעבוד איתי? בוא איתי״.

באחת מפינות חצר המשק, ליד סככה גדולה, שבתוכה ומחוצה לה פזורים כלים וחלקים שונים, ששיוו למקום צורה של ערימת גרוטאות, עמד בין כמה כלי רכב ישנים טרקטור שתאם את הנוף שמסביב. צבעו המקורי היה חום, אבל הבוץ הצמוד לשרשראותיו וכל חלקיו האחרים שינה אותו לאפור־בוצי. המושב היה מכוסה בפיסת שמיכה ישנה, שמתחתיה הציצו שולי שמיכות ישנות עוד יותר. המנוע היה חשוף וכל הפנים נראה לעין. כשבן־לווייתי הטרקטוריסט, שמעון שמו, ניגש קרוב אל הטרקטור, נראה גם הוא כחלק ממנו. בגדיו הישנים השתלבו בצבעי הטרקטור ופניו הקמוטות דמו לחריצי השרשראות. שמעון ליטף בעדינות את דופן הטרקטור ובדק חלקים שונים. בעיני רוחי ראיתי לפני אתְ העגלונים בפולין, שלקראת נסיעה היו ניגשים ומלטפים בעדינות את ראשו של הסוס.

שמעון שאלני אם אני יודע לנהוג ברכב כלשהו. כשעניתי בשלילה אמר: ״אל תשאל אף שאלה, כי אתה עוד לא יודע לשאול. רק תסתכל כל הזמן מה אני עושה״.

אחרי כמה נסיונות התנעה, תוך ששמעון פותח וסוגר ברזים למיניהם, התחיל המנוע לעבוד ברעש מחריש אוזניים. עשן שחור נפלט מהארובה שמעל הטרקטור. שמעון הורה לי לקפוץ ולשבת לידו ולהיאחז במקומי בחוזקה. הטרקטור הקטן רעש כטנק גדול, הזדקר מעלה מטה על כל תלולית דרך. כך הזדחלנו אט אט, יצאנו את תחום המשק ונסענו בין שדות. גופי טולטל ללא הפוגה. נחבטתי מימין ומשמאל עד שהתקשיתי לשבת. לבסוף, כשהגענו לחלקה שאותה עמדנו לחרוש, הוציא שמעון מתרמילו תרמוס עטוף במגבת ומזג לשנינו קפה בספלי פח. הקפה היה חריף ומתוק והדיף ריח נהדר. מימי לא שתיתי קפה שכזה. שמעון שאל אותי את השאלות השגורות ובתגובה לתשובותי נאנח ואמר: ״ואנחנו פה, אפילו כשכבר קראנו בעתון, לא רצינו להאמין שזה יכול לקרות״. וכעבור רגע הוסיף: ״חבל עליך, בחור״.

הסתכלתי עליו בפנים שאמרו כי אינני מבין את הכוונתו.״חבל על בחור צעיר כמוך – המשיך – שמכניס את ראשו הבריא למיטה חולה. אתה הורס את העתיד שלך. אתה תבזבז פה את השנים הכי טובות וכשתתעורר יהיה מאוחר מדי״.

עמדתי המום, לא מאמין למשמע אוזני, והוא המשיך: "תסתכל עלי. איך אני נראה? שבר כלי! לפני שלושים שנה הייתי גם אני בחור צעיר, מלא אידיאלים – חיי שוויון, הגשמה, סוציאליזם... כל השנים עבדתי מעלות השחר עד שקיעה. שברתי את גבי. הרסתי את המעיים. זקנתי ללא עת. ומה יש לי מזה? אין לי אפילו מכנסיים הגונים ללבוש. כשאני בא לחיפה, לאחי הצעיר, מסתכלים עלי כעל קבצן הראוי לרחמים. ופה בקיבוץ יש שוויון? יש פה אנשים שבמשך חודשים לא עבדו יום אחד. על חשבון הקיבוץ הם נוסעים לעיתים קרובות לתל־אביב ולחיפה, רואים הצגות ואוכלים במסעדות, לובשים בגדים יפים, לילדיהם יש צעצועים חדישים ועל שולחנם אפשר לראות חבילות שלמות של חלבה וחפיסות שוקולד. תברח מפה, ומה שיותר מהר יותר טוב", סיים שמעון את נאומו.

עמדתי כמאובן, פגוע עד עומק נפשי. הוצפתי בושה עמוקה למשמע דברי כפירה כאלה מחבר קיבוץ ותיק. בליבי גאתה מייד סלידה מאיש זה, שאך לפני דקות ספורות הערצתי והנה הוא מנסה להרוס לי חלום יפה, כשטן המבקש להטות אדם מדרך הישר. היום, שהחל ברוממות רוח, הידרדר למבוכה ולעצב. התלהבותי פגה. הנוף, שכה קסם לי, איבד את יופיו. עזרתי לשמעון לרתום את המחרשה לטרקטור ויישבתי לידו בלי להוציא הגה מפי. שמעון ניווט את המחרשה בידיות ההיגוי, שיחרר את סכיני המחרשה והם ננעצו באדמה ופילחו בה תלמים חומים ישרים. עבודת החריש חילצה אותי כלשהו מהמבוכה הנפשית והנוף הפסטורלי חזר לדבר אל ליבי. אבל דברי שמעון ניקרו בלי הרף במוחי.

כשחזרתי אל בין חברי לא העזתי לספר לאיש את ששמעתי משמעון. נראה לי שאם אספר זאת למישהו, אהיה משול למפיץ מחלה נוראה ביודעין. אפילו את שרה לא הייתי מסוגל לשתף בדברים, שכן חרדתי פן אהרוס לה חלום יפה. אחרי לילה ללא שינה הגעתי לכלל מסקנה, ששמעון איש אומלל, מתוסכל על שלא מצא את מקומו בחברה השיתופית ולכן הוא מחפש ומוצא רק את ההיבטים השליליים שבחברתו, אף שהוא־עצמו אחראי למפח נפשו. גמרתי אומר בליבי, כי בשום פנים ואופן אין להסיק מסקנות מדבריו הפסימיים, אבל הדברים עצמם המשיכו לצרוב בי.

אחרי תקופת אביב קצרה באמצע החורף שוב קדרו השמים, רעמים וברקים הבזיקו וגשם זעלפות ירד יום ולילה. כל המשק טבע בבוץ.

בחדר שבצריף היה נעים להביט בעד החלון ולצפות בסערה המשתוללת בחוץ. היה ברור, שבימים הקרובים לא יהיה אפשר לצאת עם הטרקטור לחריש, והדבר נעם לי. כך הייתי פטור מעימות עם שמעון. ביקשתי לשכוח את התקרית המביכה אפילו במחיר הכשרתי לטרקטוריסט.

למחרת בא אלי נחמן ובחיוך רחב בישר לי: ״ברלה, אתה תעבוד איתי בגן הירק!״ וכשפסקו הגשמים והיה אפשר לצאת לחרוש הודיע לי נחמן שאני נשאר לעבוד בגן ירק.

״ומה יהיה עם לימוד העבודה בטרקטור?״ שאלתי במחאה.

״אני כבר אלמד אותך – השיב לי – כשנכין את השטחים שלנו לזריעה. אין דבר, אתה תאהב את העבודה בגן״.

נחמן נצרך לעובד שיוכל לסמוך עליו, שלא יתווכח איתו יותר מדי, למישהו שעדיין לא שמע את סיפוריו הרבים. הוא נטה לי חיבה מיומי הראשון בקיבוץ וגם אני התחלתי לחבבו. הוא היה יחיד מחברי הקיבוץ שדיבר איתי, שסיפר לי דברים, שענה לשאלותי. העבודה בחברתו הסבה לי הנאה ועד מהרה שכחתי את פרשת הטרקטור. תחת זאת למדתי לפתוח במחרשה רתומה לסוסה בילקה תלמים לזריעת תפוחי אדמה. חיש מהר התאהבתי בעבודת האדמה, בזריעה ובציפיה לנביטה. יום יום הייתי עוקב אחר צמיחת הנבטים ולבלוב העלים. בעיני ראיתי כיצד צצים בין העלים מלפפונים קטנטנים, פילפלים ועגבניות. ליוויתי ברוב רגש את תהליך גידול הירקות עד הקטיף. התפללתי להגנתם מפני מחלה, ברד וכפור, וליבול טוב ושופע. ראיתי את עצמי אחראי להצלחת הענף וכנחמן התחלתי להישאר בשדה אחרי שעות העבודה לעשב בידי כל עשב שוטה שנחה עיני עליו, ולסקל את החלקה מאבנים.

אחרי שזרענו שטח גדול תפוחי אדמה, שנבטו ולבלבו עד שהתקבל שדה ירוק מרהיב עין, רכן נחמן יום אחד על השיחים, שלף גבעול מהאדמה ופניו החווירו. לאחר שחזר על מעשה זה פעמים מספר, תוך שאני צופה בו ולא מבין דבר, אמר: ״ברלה, נצטרך להפוך את כל השדה!״

סירבתי להאמין. ״למה?״ שאלתי, ״השדה כל כך יפה!״

נחמן הושיט לפני את הגבעולים שבידו ואמר: ״הסתכל על השורשים. הם נבולים. תולעת הפרודניה פשטה בהם״.

ביקשתי רחמים. ״אולי לא כל השדה נפגע? אולי אפשר עוד להציל את השדה?״ אך נחמן נשאר בשלו ואמר בפסקנות: ״השדה אבוד. אין

מה לעשות. אבל ברלה, על תיקח ללב. זה כואב, כמובן, אבל אנחנו נזרע פעם נוספת, ועוד תראה – נאסוף יבול יפה״.

נתקפתי חרון אין־אונים נוכח כוחות הטבע הבלתי נשלטים. מעולם לא נתתי דעתי לתהליך המעלה מזון על שולחננו, כאילו היה דבר מובן מאליו. עתה עקבתי פעם ראשונה בחיי אחר התפתחות תפוחי האדמה, משלב הזריעה, והנה, לקראת ההבשלה והאיסוף נהרס הכל. לבי יצא אל נחמן, שהובס בידי הפרודניה.

נקשרתי לגן הירק ולנחמן. האמון בינינו העמיק ושיחותינו לבשו אופי פתוח ומעמיק יותר ויותר. אבל בנושא השואה לא נגענו. נחמן אהב לשמוע מפי סיפורים על התקופה שלאחר המלחמה ועל המסע באוניית המעפילים ״אקסודוס״. לפעמים שאל אותי על ילדותי, אך כל אימת שהתקרבנו לתקופת השואה, וכבר הייתי נכון לספר עליה, נקטעה השיחה איכשהו.

דברים רבים למדתי מנחמן, להוציא אחד: הוא לא הצליח ללמדני להשכים קום לשדה. נחמן היה חוזר ואומר, ששעות בוקר המוקדמות טובות ביותר לעבודה, ומה גם שיש עבודות שאפשר לעשותן רק מוקדם בבוקר, כפיזור דשן כימי או ריסוס נגד מזיקים ומחלות בטרם תחל לנשב רוח מערבית. אך ככל שביקשתי לקום מוקדם לא עלה הדבר בידי. עד מהרה אזלו תירוציי לאיחוריי וגברה בי תחושת האשמה העצמית. כשהייתי מגיע במרוצה לשדה – אחרי כולם – הייתי שומע מרחוק את צחוקם של העובדים: ״דב כבר קם!״ תירוציי גם הם עוררו לא אחת פרצי צחוק. לא אחת היה נחמן דופק על דלת חדרי וצועק: ״ברלה, אם לא תקום – לא תקבל ארוחת בוקר!״ לא התכחשתי למחדלי זה. את החסר השתדלתי למלא בעבודה נוספת אחרי שעות עבודה השגרתיות ובהליכה בשעות ערב המאוחרות לסגור את ברזי ההשקאה.

באחת הפעמים סיפרתי לנחמן, שבמחנה סוביבור היה אסור להימצא בצריף המגורים חמש דקות אחרי ההשכמה. כל מי שנתפס בפנים הוכה מכות רצח, ואף על פי כן הסתכנתי ולא אחת איחרתי לקום. אירע, שאיחרתי לחלוקת הקפה והלכתי לעבודה בלי לשתות את המשקה המבחיל, אבל החם. פעם, בעודי שכוב על הדרגש, שמעתי צעקות ובכי של בחורים ומעליהם קולו של אוברשרפירר וגנר המלקה כל מי שתפס בצריף. ערום למחצה נשאתי את בגדי ונעלי שהיו לי מתחת הראש. דילגתי כקוף מדרגש לדרגש – מקומי היה בדרגש השלישי, העליון –

מקצה אחד של הצריף עד קצה השני ורצתי החוצה אל מגרש המסדרים כמעט עירום. כך ניצלתי ממלקותיו של וגנר. התלבשתי לעיני צעירי כל המחנה, שעקבו אחרי וצחקו בקול. נחמן שמע את הסיפור, הביט בי רגע ממושך כמנסה לשוות לפניו התמונה שציירתי, ולא ידע מה יאמר. לבסוף השלים עם איחוריי כעם מחלה חשוכת מרפא.

באתי לארץ בתקופה קשה ומתוחה, שהיישוב טרם ידע כמוה. הכל ידעו כי גורל כולנו עומד להיחתך בקרוב. יום יום התחולל משהו רציני. אבל אנו שהגענו זה עתה, תקועים בפינתנו, היינו כמעט מנותקים מהעולם. את שידורי "קול ירושלים" לא הבינונו. לקרוא עתון עברי לא יכולנו. איש לא הסביר לנו "את המצב". פה ושם קלטתי פרטים מן המתרחש, אך נבצר ממני לצייר תמונה שלמה.

בשלב זה החלטתי ללמוד עברית בכל מחיר. ערב ערב עמדתי בחדר האוכל ליד הרדיו והקשבתי לחדשות בלי להבין את הנאמר. ערב ערב ניסיתי לקרוא עיתון והייתי מרוצה כשעלה בידי להבין כותרת כלשהי. שולט באוצר מלים דל התחלתי לדבר עברית עילגת, משתמש במלים שגויות ומעורר שחוק סביבי. אבל המאמץ לא היה לשווא. מיום ליום גדל אוצר המלים שלי ובתוך כך עמדתי על המצב המסובך והמסוכן שבו נתון היישוב בארץ. ויחד עם זה ידעתי שאנו עומדים על סף הזדמנות היסטורית נדירה של הגשמת חלום העם היהודי להקים מדינה משלו.

ב־29 בנובמבר 1947 החליטה עצרת האו"ם כי הארץ תחולק לשתי מדינות – יהודית וערבית. הערביים, שלא הסכימו עם ההחלטה, איימו לחסל בכוח את המדינה ברגע שתקום. הבריטים, שהודיעו כי עד 15 במאי יעזבו את הארץ, נמנעו מלהעביר את השלטון בצורה מסודרת. הם ציפו כי בעזבם ישתרר בארץ תוהו־ובוהו והיהודים ייאלצו לבקשם לחזור.

המצב החמיר מיום ליום. הדרכים לא היו בטוחות. יום יום ירו ערבים על רכב יהודי והפילו חללים. מקומות שיהודים וערבים, שחיו בשכנות טובה, הפכו בן לילה לאויבים והתבצרו בעמדות ירי. קבוצות לוחמים תמושים חדרו ארצה מארצות ערב והתקיפו יישובים.

החל מאבק מזווין בין שני העמים. כל צד התבצר וחתר להשתלט על שטחים נוספים. היה ברור שגבולות המדינה ייקבעו במלחמה עקובה מדם, וכי צבאות מדינות ערב הסובבות את הארץ עומדים הכן לפלישה,

ממתינים לצאת הצבא הבריטי את הארץ.

בקיבוץ התנהלו החיים לכאורה כרגיל. אנשים יצאו בבוקר לעבודה בענפים השונים. נחמן ואני המשכנו לעבוד בגן הירק. אספנו עגבניות ומלפפונים ושלחנום בעגלות למחסן "תנובה" שבפרדס חנה. בחדר האוכל המשיכו לחלק לארוחת הבוקר חצי ביצה, פרוסת חלבה וירקות פגומים. בערבים, אחרי ארוחת הערב, האזינו החברים לרדיו בחדר האוכל בפנים מודאגות והתפזרו איש איש לביתו. לייב יוס, "התרבותניק", ארגן מסיבות עונג שבת בימי שישי, ובשבת – קונצרטים של מוסיקה קלסית מעל גבי תקליטים.

אבל מתחת לפני השטח התנהלה פעילות מחתרתית ענפה מתחת לחוטמם של הבריטים, שכנינו. המפעל ליציקת רימונים שמתחת לרפת עבד יומם ולילה. שרה, שעבדה במשמרות של שתים־עשרה שעות כל אחת, היתה חוזרת עייפה, אבל לא התלוננה. משאיות עמוסות תוצרת חקלאית, שנסעו לתל־אביב העבירו גם משלוחים של רימונים. קצינים בריטיים באו לביקורים חטופים ונפגשו עם אחד מחברי קיבוץ. הכל העמידו פנים כאילו אינם רואים דבר, אך ידעו שהבריטים הללו מוכרים לנו כלי נשק, שחלקם מוסתרים ב"סליקים" וחלקם מועברים לגן שמואל. קבוצות צעירים לבושי מכנסי חקי ומעילי בטל־דרס, ולראשם כובעי גרב, באו במפתיע ושוב נעלמו. לפעמים שהו במשק מספר ימים ולפעמים שעות ספורות. הכל ידעו במקרים אלה כי עומדת להתבצע פעולה כלשהי והתפללו להצלחתה ולשוב הבחורים בשלום.

יום אחד, כשעבדנו בשדה, שמענו יריות מכיוון כרכור. לפתע ראיתי בחור רץ בשדה לעברנו. כשקרב ראיתי שחולצתו ספוגה בדם. הוא נראה מבוהל ואמר: "אני רוצה שמישהו יחבוש אותי ומייד ארוץ הלאה". נחמן החוויר. הוא הסתכל סביבו, התעשת ואמר לבחור: "בוא איתי" ולי אמר: "אם יבואו אנגלים וישאלו אם ראית מישהו, תגיד להם שאתה עובד פה לבד בגן הירק ולא ראית איש".

השניים נעלמו ואני נשארתי נדהם על עומדי. ציפיתי, כי מדי רגע יופיעו אנגלים, יקיפו אותי ויחקרוני היכן הבורח. אבל דבר לא קרה. רק שמעתי עוד יריות מאותו כיוון. כשחזר נחמן סיפר לי שפצעו של הבחור קל. היה זה חבר חוליית אצ"ל, שביצעה פעולה כלשהי נגד מחנה צבאי אנגלי. פרטים לא ידע. מאוחר יותר נודע, שאנשי אצ"ל נכנסו למחנה בריטי ברכב צבאי בריטי, מחופשים לקצינים בריטיים, ובידיהם צו חתום בידי קצין בריטי בכיר, שלפיו היה עליהם לקבל כלי

נשק שונים. באמצע הפעולה השתבש משהו ופרץ קרב יריות. אנשי חוליית אצ״ל הצליחו לברוח עם חלק של הנשק, אך כמה ביניהם נפגעו.

מאז בואי ארצה שמעתי על מבצעי הארגונים ״הפורשים״ אצ״ל ולח״י. הייתי חצוי בין התפעלות מתעוזת לוחמיהם ובין אי־הישמעותם להנהגה הנבחרת של היישוב. הפעם הייתי כמעורב בפעולה של האצ״ל ושמחתי לראות שנחמן, איש ״הגנה״ מושבע, מגיש עזרה לאיש אצ״ל.

מיכלה הגביר את אימונינו הצבאיים. לעיתים דחופות יצאנו לאימון כיתה ותרגלנו הליכה בשטח, תפיסת עמדות, היתקלות באש, החלפת עמדות, זחילה ממקום למקום וכיוצא באלה. מיכלה ״טרטר״ אותנו שעות רבות, עד אפיסת כוחות ממש, אבל החזקתי מעמד. לא נפלתי מאיש סביבי והתאמצתי להסתיר את קשיי.

בשבתנו לפוש מעט ולעשן סיגריה, נזכרתי איך בסוביבור הריצו אותָנו הגרמנים ופקדו עלינו לשכב ולקום, לזחול, לקפוץ ולהתגלגל תוך שהם והשומרים האוקראינים צועדים לידינו ומצליפים עלינו במגלבים. כעסתי על עצמי על שהאימונים מזכירים לי את ימי סוביבור. ניסיתי לגרש את תמונות העבר הללו, שהצטיירו לפני, אך לשווא. הן סירבו להיעלם עד שברגע מסוים שאל אותי מיכלה: ״דב, איפה אתה?״ הכל צחקו, ואילו אני כמעט פלטתי: ״אני בסוביבור״. ״אני פה – עניתי – זה שום דבר, שום דבר״...

מיכלה המשיך ושאל: ״אולי קשה לך״?

״לא, זה בסדר. לא קשה לי״, עניתי, מיכלה חייך חיוך ערמומי.

באחת הפגישות הסביר לנו מיכלה את המצב הבטחוני באזור. ״אנחנו קרובים מאוד לואדי ערה, שם יש כפרים ערביים גדולים. עד עכשו שקט כאן. זה הודות לכמה מחנות צבא בריטי, המצויים בסביבה, אבל בקרוב הבריטים יעזבו ואז נצטרך להגן על עצמנו. הכיתה שלנו תשולב בהגנת המרחב. נתפוס עמדות בקו הגנה מול הערבים ונצטרך ללחום בהם בשעת צורך. מיכלה הפתיע אותנו בהציגו לפנינו מקלע אנגלי ושמו ״ברן״, שהגביר את כח האש של כיתתנו. הוא דיבר בגאווה רבה על החשיבות של כלי זה וסיפר כי נתקבל שבור ונדרשו מאמצים רבים לתקנו ברתכת.

בחברתנו, חברת העולים, שררה התמרמרות כלפי הקיבוץ, שרק מנצל את כוח העבודה שלנו לצרכיו ואינו עושה למעננו דבר. חלפו כמה

חודשים לבואנו ועדיין לא עשה שום חבר קיבוץ צעד כלשהו לקרבנו. לא שותפנו בחיי הקיבוץ כלל – לא לימדונו עברית, לא ניהלו עימנו שיחות הסברה, איש מאיתנו לא הוזמן לביתו של חבר מחברי הקיבוץ. שלא לדבר על בני הדור הצעיר, שלגביהם כמו לא היינו קיימים כלל. היחידה בתוכנו, שהצעירים ניסו לתקשר איתה ולהזמינה למסיבותיהם, היתה שרה. ולמה לא? צעירה ויפה היתה. היו בתוכנו שטענו, כי כמה מחברי הקיבוץ מתייחסים אלינו בזלזול כמו היינו אנשים "אנשים סוג ב'". כשלעצמי לא נתתי דעתי על סוגיה זו, אך עתה משהועלתה על סדר יומנו, לא רק הכרתי בקיומה אלא תהיתי כיצד זה לא עמדתי עליה כראוי. ובאמת, אפילו הרושם הוא שיהודים בארץ־ישראל מאשימים אותי שנשארתי בחיים. ובצד אשמה זו נשמעה גם אחרת: "הלכתם כצאן לטבח!" "נתתם לגרמנים לשחוט אותכם ולא התנגדתם..."

יום אחד חזרה שרה מתל־אביב נסערת ובוכה. אמרה לי שלא תיסע יותר לדודותיה בתל־אביב. משנרגעה סיפרה, שאחת הדודות דיברה אל ליבה שתעזוב אותי. "מה כבר מצאת בדב? – אמרה לה – בחור בלי השכלה, בלי מקצוע, בלי משפחה, מי יודע מאיפה הוא בא ומי היו הוריו? את נערה יפה. נכיר לך בחורים נחמדים מבתים טובים, בעלי השכלה, בעלי מקצועות טובים, ויהיו לך חיים יפים..."

אמרתי: "שרה, מדוע את כועסת על דודתך? בסך־הכל היא רוצה את טובתך. והיא לא הוליכה אותך שולל וכי אני משכיל או בעל מקצוע? מה יש לי ומה כבר אני יכול להציע לך? אם תתחתני עם אחד מאותם בחורים מסודרים, תגורי בתל־אביב בדירה יפה, יהיו לך בגדים יפים ולא יחסר לך דבר..."

"טיפש! אתה לא יודע מה אתה מדבר! – הצטעקה שרה – אני לא צריכה את כל הטוב שיש לבחורים האלה בתל־אביב. אני גם לא אסלח לדודתי שאינה מסוגלת להבין מה אני מחפשת בחיים!"

אותו ערב, שנמשך עד שחר, הענקנו זה לזו אהבה ללא מצרים, כמו התפללנו בגוף ונפש, ששום כוח לא יפריד בינינו. למרות שכלפי חוץ הקלתי ראש בדברי הדודה התל־אביבית, ואמרתי שאיני כועס עליה כלל, נפגעתי בתוך־תוכי. הרי אשה זו קיבלה אותי יפה כל־כך בביתה והעניקה לי הרגשה שאני רצוי, שעה שלמעשה הייתי לגביה זר לא רצוי. רגש הנחיתות שחילחל בי מיום שהמלחמה נגמרה, ולאחרונה דימיתי כי דעך ונעלם, חזר ונתעורר במלוא עוצמתו: כלום לא אמת דיברה? מי אני? מה אני יודע? מה אני "שווה"? צחקתי לעצמי

בהיזכרי איך הייתי לבוש – "חליפת הג'וינט" שהיתה תלויה עלי כשק על שרווליה המקופלים והמכנסיים המכווצים... נראתי כדחליל. מאחורי גבי ודאי גיחכו והתבדחו עלי. לו הייתי אחד מהם, הייתי מגחך כמוהם...

האביב הגיע, פרחי בר צצו על כל צעד ושעל. שטיחים שלמים של חרציות צהובות וכלניות אדומות כיסו את האדמה. ריח משכר של פריחת הדרים נישא באויר. השמש חיממה את שדות גן הירק והניצנים כמו התפרצו בכוח מן הקרקע ויצרו שטיח ירוק של צמחיה צפופה. פרפרים בשלל צבעים התעופפו מעל השדות. ציפורים שונות ומשונות, שמימי לא ראיתי כמוהן, העשירו את עולמי. ובאותו זמן התעצמו והלכו הקרבות, שהחלו מייד אחרי 29 לנובמבר. נערים, שבעיני נראו עוד ילדים, יצאו עם ערב לפעולות בחיוך על פניהם, וחזרו מבוגרים, עצובים, נושאים עימם את חבריהם ההרוגים. ידענו גם שהמבחן העיקרי עוד לפנינו, והמתח הלך וגדל לקראת 15 במאי, היום שהאנגלים אמורים לעזוב את הארץ.

הקיבוץ שלנו לא היה בקו החזית. בינינו ובין אזור הכפרים הערביים שבואדי ערה הפרידו מספר קילומטרים. לקידום הגרוע ביותר נעשו הכנות להגנת היישוב. מלאי הנשק הוגדל, לבל יישאר איש בלי נשק. לאנשי כיתתנו חולק נשק אישי וכל אחד מאיתנו החזיקו בביתו, כדי לאפשר פעולה מהירה בשעת חרום. יום אחד נכנסה שרה לחדרי שבצריף ובשבתה על המיטה הרגישה משהו קשה. כשפשפשה מתחת לשמיכה גילתה שני רימונים – ונתנה לי מנה הגונה. הוכרחתי להבטיח לה, שלא אחזיק יותר רימונים בתוך המיטה.

בליל השמירה הראשון שלי הוצבתי בראש מגדל השמירה. הסתכלתי סביבי. אורות הבתים כבו זה אחר זה. הקולות והרעשים נדמו. בדממה ובאפלה נשמעו הקולות היחידים ברורים וקרובים. אורות שבקעו פה ושם משכו את עיני כמגנט. אחר־כך השתרר שקט מוחלט. אחרוני האורות כבו גם הם. מחשבותי חזרו חמש שנים אחורה. אחרי המרד בסוביבור חיינו ביערות כחיות נרדפות. בלילות יצאנו את היער לחפש אוכל. היינו שוכבים בשדה מול כפר, מול אורות מהבהבים בחלונות הבתים. שמענו קולות אנשים ונביחות כלבים. רעבים עד עילפון נמשכנו אל בתי הכפר – מקורות האוכל. אבל פחדנו מהכלבים ומהאיכרים גם יחד. אילו היה אז בידינו נשק כלשהו, היינו משיגים אוכל ללא קושי.

קינאתי באיכרים החיים בשלווה בבתיהם. עכשיו ליטפתי את רובי ומישּשתי את הרימונים. אילו אמר לי מישהו אז, ביער, שבעוד חמש שנים אהיה בארץ־ישראל ואשמור מזויין ברובה וברימונים, הייתי חושב שיצא מדעתו.

פתאום שמעתי רחשי תנועה. הבטתי לתוך החושך וראיתי מולי אורות זעירים מכוונים אלי כפנסים קטנים. הדלקתי את הזרקור ולפני התגלתה להקה גדולה של תנים. הם לא זזו ממקומם, נועצים בי עיניהם. ואני, כמהופנט, הסתכלתי עליהם. המחזה נראה דמיוני. לפתע נשמעה יללה וכל הלהקה פתחה ביללת מקהלה. אחר־כך הסתובבו התנים ונעלמו כעומת שבאו. שוב השתררה דממה מוחלטת, אך לבי המשיך להלום בחוזקה. צחקתי על עצמי – קבוצת תנים הוציאו אותי משיווי משקל.

מיכלה הוציאנו לאימונים לעיתים תכופות. האימונים נעשו קשים יותר מיום ליום. הוא לימדנו להתמצא בשטח ביום ובלילה, לפעול ככוח, לתפוס עמדות, לחפות זה על זה. פעם, אחרי כמה שעות אימון, פקד עלינו מיכלה לתפוס עמדות ואותי שלח עם הברן לשכב מאחורי אבן גדולה ולהיות בחיפוי. אחר־כך ראיתי שלושה מאנשינו הולכים שפופים לעבר שדות כפר־פינס. שכבתי מתוח מאחורי הברן. לא ידעתי בדיוק מה עלי לעשות והיטלטלתי בין אחריות וחוסר־אונים. הזמן לא זז. פתאום ראיתי את השלושה חוזרים בצעדים מהירים ובידיהם מלונים ובננות. מייד נקראתי לחזור מעמדתי ולהצטרף לזלילה. נתקבלתי בצחוק כללי. רק אז הבנתי, ש״סידרו״ אותי, ואולי גם רצו לראות איך אנהג לבדי בחיפוי. בלעתי את הפרשה, לא אמרתי מלה. היה זה שלב בחבלי הקליטה שלי.

שרה קיבלה מכתב מדוד בתל־אביב. היא ואני הוזמנו לחוג את הפסח עם כל המשפחה. הכעס על הדודה שביקשה להשפיע על שרה לעזבני נמוג בינתיים. על פניה של שרה ראיתי כי רצונה לחוג את הסדר בתוך משפחתה, ואף שלא השתוקקתי במיוחד להתארח אצל הדודות, הסכמתי להילוות אל שרה. הפעם לא פחדתי מהפגישה עם בני משפחתה. הם כבר הכירוני ולא חשתי שום צורך להרשימם. נסעתי אדיש.

תל־אביב כבר לא היתה זרה. החזרה אליה ערב החג נעמה לי. ברחובות הורגשה אוירה חגיגית. חלק מהחנויות כבר היו סגורות. הקיוסקים טוהרו מכל פירור חמץ. משפחות משפחות, בניהן לבושי בגדי חג, מצוחצחים מכף רגל ועד ראש, פסעו ובידיהם מזוודות. לא

היינו אורחים יחידים שבאו לחוג את החג המשפחתי המסורתי. אך פן חדש נוסף לנוף התל־אביבי: בחורים צעירים בבגדי חקי, נושאי נשק, הסבו בבתי־קפה ברחוב דיזנגוף, נסעו בג׳יפים ובמשוריינים תוצרת בית, פניהם שזופות כבר בראשית האביב. החיילים הבריטיים נעלמו ואינם אף שטרם עזבו את הארץ.

בילדותי היה ערב חג יום משונה – עוד לא חג וכבר לא יום חול. ארוחת בוקר אכלנו בפרוזדור המבוא, שכן החדרים והמטבח כבר הוכשרו לפסח. אחר־כך הדליק אבי נר, אמר ברכת ביעור חמץ, התהלך בבית בהחזיקו ביד אחת נר ובאחרת נוצה ארוכה, וסילק בעזרתה מכל פינה פירורי לחם קטנטנים שאותם הניח שם לפני כן. את הפירורים הניח בתוך יריעת בד, שלבסוף זרק לתוך מדורה בחצר, שם הבעירו כל השכנים את החמץ. מעולם לא הבנתי מדוע ולמה צריך לפזר בבית פירורי הלחם ואחר־כך לאספם ולבערם, אבל אהבתי לראות איך אבי מבַצֵע פולחן זה. בחצר הבית הופיעו מדי פעם שני בחורים שנשאו על מוט דוד גדול ובו מים רותחים וצעקו: ״כלים להכשיר!״ נשים וילדים הביאו סירים ומחבטים, עמדו בתור לפני הדוד והבחור הטבילם במים הרותחים, והוציאם במוט. גם פשר פולחן זה לא היה נהיר לי: מה יש במים האלה, שעושה את הכלים כשרים לפסח? ואבי, שמימי לא ראיתיו מוזג לעצמו אפילו כוס תה, עמד עכשיו במטבח וריסק בפומפיה חזרת, עיניו דומעות וצחוק על פניו. את המחזה הזה שבתי וראיתי מדי שנה בערב פסח. ועוד זכרתי את ארוחת־הצהריים החפוזה, שכולה תפוחי אדמה, כבד וחמיצה, אף שהבית היה מלא ריחות של מאכלים כיד המלך, שהוכנו לסעודת הסדר.

מאז הסדר ב־1939 האחרון שערכה משפחתנו לפני המלחמה – לא נכחתי בסדר דומה. הסדר בגטו ורשה שניהל סבי היה סדר עצוב מאוד. מאז עד תום המלחמה לא חגגתי את הפסח, ואחר־כך השתתפתי בסדרים ציבוריים. נפשי יצאה לסדר משפחתי ״כמו פעם״.

על סף ביתה של משפחת שרה נתקפתי מועקה כבדה כמי שנאלץ לעשות דברים בעל כורחו, אבל קבלת הפנים הלבבית של כל בני המשפחה שיפרה את הרגשתי. העגבניות והמלפפונים היפים מגן הירק שלנו, שהבאתי כשי, התקבלו בשמחה ובתודה. באותם ימי חירום, שהקיפו את כל הארץ, כבר הורגש מחסור בתוצרת חקלאית טריה בערים הגדולות.

הסדר המשפחתי בביתם של עדה ודוד היה חגיגי. השולחן היה ערוך

כמיטב המסורת – יין, מצות, חרוסת ומרור. לפני כל אחד היתה מונחת הגדה והגברים חבשו כיפות. דוד, שניהל את הסדר, השתדל לא לפסוח על שום פרט ולעזרתו בא בנו. ובכל זאת לא דמה סדר זה לסדר שבזכרוני מימי ילדותי. הסדר הזה דמה יותר להצגה, שמשתתפיה שחקנים המשתדלים לשחק תפקיד.

בביתנו, כשניהל אבי את הסדר, היינו אנו הילדים, וגם אמנו, קשובים לכל הגה שהוציא מפיו ועד שגמר את החלק הראשון של ההגדה, לקראת הסעודה, שררה אוירה של קדושה. איש לא העז להפריע. רק כשהתחלנו לאכול באה התפרקות. ואחרי הסעודה נמשך הסדר עוד זמן רב, עד שבקושי החזקתי מעמד עד סופו. פה, בתל־אביב, אחרי הסעודה, לשווא היו המאמצים להמשיך לקרוא את ההגדה. רק ב״אחד מי יודע״ וב״חד־גדיא״ הצטרפו אחדים לשירה. ואז, בבת־אחת, הבינותי: שום סדר פסח לא ידמה לעולם לסדר החגיגי היפהפה של ימי ילדותי. סדר זה יחיה רק בזכרוני.

אחרי הסדר התפתחה שיחה על המצב. הידיעה החדשה של היום – שכוחות ״ההגנה״ כבשו את חיפה – היתה כמתנה לחג החירות ורוממה את הרוח. אך באותו זמן התנהלו קרבות בכל חלקי הארץ, גם בגבול תל־אביב־יפו, ושיירות ניסו לפרוץ את הדרך לירושלים. מספר האבדות היה רב – ומה יהיה בעוד זמן קצר, בעזוב הבריטים את הארץ? האומנם צודקים המומחים הזרים, הטוענים כי אין לנו סיכוי לעמוד נגד צבאות מדינות ערב המאיימים לפלוש? האומנם עלינו לבקש מהאו״ם להשאיר את הבריטים בארץ? כך ישבו דודיה של שרה וניתחו את המצב, הזכירו ידידים שבניהם נפלו בקרב ואחרים הדואגים בלי הרף לבניהם הלוחמים אי־שם. ישבתי והאזנתי לדברים בלי להתערב בשיחה עד שפנה אלי אחד הדודים ואמר: ״ואתה, דב, מגדל עגבניות ומלפפונים? זה טוב. במלחמה צריך גם ירקות״...

מישהו פרץ בצחוק ואני הסמקתי ולא ידעתי לאן אשא פני. רינה, שנראה כי שרה סיפרה לה עלי, באה לעזרתי ואמרה: ״דב שייך לכיתת הנוטרים של הקיבוץ, ושרה עובדת במחתרת ביציקת רימונים!״ הדברים עשו רושם, ובכל זאת נשאר בפי טעם מר.

למחרת טיילנו בחוצות תל־אביב. הורגשה אווירת חג. החנויות היו סגורות. משפחות ויחידים נראו בדרכם לבתי כנסת. בתי הקפה שברחוב דיזנגוף מלאו חיילים בחקי, ג׳פים ומכוניות צבאיות עצרו פה ושם.

מכוניות משוריינות בלוחות פלדה, ובהם אשנבים קטנים, חלפו מדי פעם על פני. לפעמים נשמעות יריות בודדות מכיוון יפו וככל שהדרמנו ברחוב אלנבי נעשו נפצי הירי ברורים יותר ונראו שלטים המזהירים מפני צלפים. לבסוף עצרנו לפני שלט מאיים: "זהירות! שטח אויב לפניך!"

בדרום העיר נראו אך אנשים מעטים. פה ושם הבחנתי בעמדות הגנה ובגדרות תייל פרוש. רינה הביעה דעתה, שמוטב לא לשוטט באזור זה וכולנו חזרנו צפונה. ידעתי, שתל־אביב ויפו קרובות זו לזו, אך לא העליתי בדעתי שהשתיים צמודות. נפלא בעיני כיצד חלק של העיר חוגג את חג הפסח בשלווה ובחלק האחר, הקרוב ליפו, מתנהלים חילופי אש וכל החוצה רחוב מסכן את נפשו.

בערב הוזמנו לפגישה עם קבוצתה של רינה בתנועת הנוער. נעתרתי, אך לא בנפש חפצה. חששתי מפגישה עם נוער מקומי, זר לי בכל. אבל לא יכולתי לאכזב את רינה, שכבר סיפרה לחבריה על הבת־דודה והחבר שלה, ניצולי השואה.

רינה הביאה אותנו לדירה דומה לדירת הוריה. דממה השתררה בהיכנסנו פנימה. הנוכחים ניגשו אלינו, הציגו את עצמם ויישבו במקומותיהם במעגל. כיבדונו בגרעינים, בעוגיות ובמיץ. אחר־כך נשאלתי שאלות שגרתיות וקיצרתי בתשובות, שכן הרגשתי שהשאלות נשאלו כדי לצאת ידי חובה. כמה נערות ניגשו אלי וניסו לקשור שיחה, אך ללא הצלחה. התקשיתי מאוד לשתף פעולה והדבר הביאני במבוכה. קינאתי בשרה, שראיתיה משתלבת בחבורה, נוהגת בחופשיות ונהנית. כעבור זמן קצר החלו הנוכחים לספר בדיחות ולצחוק, אך אני לא תפסתי את העוקץ ונשארתי אדיש. אחר־כך שרו כולם שירים לא מוכרים לי. הבחורים בני השבע־עשרה, גבוהים ובנויים יפה, נראו לי ילדותיים ושונים כל כך ממני, ואילו הבחורות נראות לי בוגרות וכלפיהן הרגשתי הרגשה ילדותית של חוסר אונים.

רינה היתה מרוצה מאוד על שהפגישה אותנו עם החבריה. היא אמרה לנו, כי מצאנו חן בעיניהם וביקשו שנוסיף להפגש. תגובתי היתה שלילית. זו פעם ראשונה וגם אחרונה – הרהרתי בתוך תוכי – שאני נפגש עם החבורה הזו. אין לי דבר נגדם. הם אפילו השתדלו להנעים לנו את שהותנו בתוכם. אבל השידוך לא עלה יפה. ומה פלא? לא היתה לנו שפה משותפת, ולעולם גם לא תהיה, שהרי העבר שלנו כה שונה. ואולי האשמה בי? ככלות הכל, הם הרוב ועלי להתאים את עצמי

אליהם, לנוער שגדל בתנאים נורמלים.

למחרת השכמנו לנסוע בחזרה לקיבוץ. פני דוד ועדה היו מתוחים. דוד סיפר, שאנשי אצ״ל התקיפו לפנות בוקר את שכונת מנשיה שעל גבול תל־אביב יפו ועכשיו מתנהלים שם קרבות. דוד, שהיה חבר מפא״י מושבע, זעם על אנשי אצ״ל, כינה אותם בשמות גנאי ואמר שהם מביאים אסונות על עם ישראל בפעולותיהם הצבאיות העצמאיות והנפרדות. בדרכנו לתחנה המרכזית שמענו בבירור גובר והולך את היריות. רחובות המוליכים ליפו נסגרו לתנועה ואנשים חמושים נראו בהם. עזבתי את תל־אביב בהרגשה של בורח מהחזית.

בהתקרב 15 במאי, יום צאת הבריטים את הארץ, פינה הצבא הבריטי את המחנה הגובל בקיבוץ ואנשינו השתלטו עליו כיורשים טבעיים. האנגלים פינו גם את המחנה שבדרך לואדי ערה ואת מצודת ״טגרט״ שבמבואות ואדי ערה, ששלטה על כל עמק עירון. בשלב זה החל המאבק היהודי־ערבי על השליטה באזור. כביש ואדי ערה, המוליך לעמק יזרעאל, נסגר לתנועה. מטרתנו היתה להשתלט ככל האפשר על משלטים אסטרטגיים. בשל קרבות שהתנהלו ברחבי הארץ לא היו ל״הגנה״ כוחות תגבורת לאזורנו ולפיכך הוחלט להטיל את ביצוע המשימות על כוחות ה״הפל״ם״ – פלוגות הלוחמים של הקיבוצים.

בגן הירק רבתה העבודה ונחמן נאבק נואשות עם סדרן העבודה על קבלת עובדים נוספים. בין המעטים שקיבל היה בחור בן גילי, שגם הוא עלה לא מכבר ארצה. כששאלתיו לשמו צחק ואמר: ״קראו לי פולימיוטצ׳יק״ (מפעיל מכונת יריה) – ובתוך כך לקח טוריה, החזיק בה כאילו היתה מקלע, צידד אותה בחצי מעגל ופלט: ״טה־טה־טה־טה״.

לימים נודע לי סיפורו: כל בני משפחתו נהרגו בסטלינגרד והוא, נער, התגלגל ממקום למקום וביקש להצטרף לצבא וללחום בגרמנים, אך נדחה שוב ושוב בשל גילו הצעיר עד שלבסוף הניחו לו ביחידה אחת לשמש כרץ. כדי להוכיח את עצמו התנדב למשימות מסוכנות ואחרי שרכש את אימון המפקדים, הפקידו בידו מקלע כבד.

הבחורון שמר על המקלע כעל בבת־עינו, ניקה וציחצח אותו ולא זז ממנו יומם ולילה ובקרבות הפליא לעשות בו, ומכאן כינויו ״פולימיוטצ׳יק״. באחד הקרבות הקשים, כשניסו הגרמנים לפרוץ את קווי ההגנה סביב סטלינגרד, עצר את המסתערים במקלעו ולבסוף נפצע

קשה. רק בלילה ניתן היה לחלצו מעמדתו ולהעבירו לבית־חולים. סיפרו, כי בנוסף לפצעיו נתקף הלם־קרב, שעליו לא התגבר לחלוטין גם שהחלים גופנית.

"פולימיוטצ'יק" ואני התיידדנו חיש מהר. הוא סיפר לי רבות על הגנת סטלינגרד, על מפקדיו וחבריו, אך לא אמר מלה על בני משפחתו. כששאלתיו פעם מה קרה להם, קדרו פניו והוא שקע בשתיקה. לבסוף פטר אותי בשתי מלים "הם נהרגו" – ופרש ממני.

פעם בפעם במהלך העבודה נעמד "פולימיוטצ'יק" ב"פוזה" שלו – תפס את כת המעדר במאוזן, צידד אותה ימינה ושמאלה, פלט "טה־טה־טה־טה" ופרץ בצחוק. היה ברור שברגעים אלה הוא היה שם. בחזית סטלינגרד. הוא הרבה לשאול שאלות על אימוני כיתת הנוטרים, שאל על כלי הנשק שבידינו והביע רצונו להצטרף לכיתה. אבל ידעתי שבגלל מחלה כלשהי ובשל בעיותיו הנפשיות אין מגייסים אותו לכוחות הבטחון.

יום אחד לקראת ה־15 למאי, אסף אותנו מיכלה והודיע: "העסק מתחיל". הוא קרא מתוך דף נייר רשימת פריטים שעלינו להצטייד בהם, ואחר־כך הוסיף: "עלינו להיות מוכנים ליציאה עד שעה שש בערב. הכיתה שלנו בפיקודי, תצורף לכוח גדול יותר. מועד שובנו לקיבוץ אינו ידוע".

הידיעה פשטה במשק והמתח עלה. אנשים התלחשו בכל פינה, אמרו לי מלות עידוד, כאילו אני הולך ישר לחזית. במקום הכינוס התגודדו קרובים וידידים של אנשי הכיתה לפרידה מיקיריהם. רגע ארוך עמדנו שרה ואני חבוקים. מחשבות שונות התרוצצו במוחי: לאן? לכמה זמן? האחזור?

מיכלה בדק את אנשיו מכף רגל ועד ראש. כל אחד צויד ברובה אנגלי ובכמות גדולה של כדורים, שני רימונים ותחבושת אישית. הפריט האחרון, הקטן מכולם – התחבושת – הבהיר לי ששוב מתרגשת עלי תקופה שבה יהיו חיי תלויים מנגד.

נדחסנו לתוך טנדר קטן צמודים ודבוקים ויצאנו לתוך הלילה, אורות המשק התרחקו ונעלמו, אבל הירח האיר את הכביש ובשוליו חלפו פרדסים ושדות. ריח הפריחה עמד באויר. שוב ושוב הופיעו אורות ישוב ושוב נעלמו. רק הירח ליוונו כל הזמן. לבסוף פנה הטנדר לדרך עפר בהקימו ענן אבק שהסתיר הכל, אפילו את החושך, וחנק בגרון.

הטנדר עצר. מיכלה פקד עלינו לרדת, העמידנו בשורה, חזר ובדק אותנו ואמר: ״מפה נלך ברגל בטור עורפי, צמודים זה אחרי זה עד כמה שאפשר – שלא נאבד מישהו בדרך. לא לעשן ולא להדליק גפרור ולא לעשות רעש״.

צעדנו בדרך עפר. מדי פעם נצטווינו להתפקד. הפקודה הועברה מאיש לאיש, הגיעה לאחרון, ובחזרה נשמע לחישות: ״אחד״,״שתיים״,״שלוש״... עד שמספר הנוכחים הגיע למיכלה. היינו עשרה. משהתרגלתי לחשכה התחלתי לראות עצמים מוגדרים. מאחור נראו אורות של ישובים יהודים, נשמעו קרקורי תרנגולות בלול, מנוע מכונית חולפת. אבל את האוזניים מילאו בעיקר צרצור צרצרים ושאר חרקים -- ואיוושות פסיעותינו.

אפופי עלטה צעדנו כמו אל תוך גוש שחור. כך, בתקופה שלאחר הבריחה מסוביבור, הלכנו בלילות ממקום למקום בלי דעת לאן. הלילה היה אז ידידנו. הוא הגן עלינו מפני מבקשי נפשנו, הסתירנו בתוכו בכל שעת סכנה. פעם תוך כדי הליכה בחושך עלינו על מחנה גרמנים. נשמעו כמה צעקות ״הלט״! – עצור – ונפתחה עלינו אש. אנחנו ענינו ביריות ספורות מהרובים היחידים שהיו לנו. במחנה הגרמנים נשמעו צעקות. רקטות האירו את השטח ולנו נדמה שהם רואים אותנו כעל כף היד. ובכל זאת הצלחנו לחמוק בחסות הלילה. לא אחת, כשהלילה קרב לקיצו ואנו לא מצאנו יער קרוב, היינו רצים בשארית כוחותנו למצוא מחסה בטרם יפציע השחר ונתגלה באור היום.

ועכשיו, כה הרחק מאותם מקומות, שוב אני הולך בלילה בשדות, לא ברור היכן, לא ברור לאן ומה אורב לנו, אבל עכשו אני וכל חברי חמושים ובראשנו מפקד שאני רוחש לו אמון מלא. ועוד אני יודע, שאנו חלק של כוח גדול, היוצא להגן על מדינתנו העומדת לקום בתוך ימים אלו.

ככל שהמשכנו להתקדם שמענו יותר ויותר קולות ירי וראינו הבזקי אור שעלו ונעלמו. ופתאום הצטיירה לפנינו באפלה מצודת עין־עירון – אחד ממבצרי ״טייגרט״, שאך זה ננטשה על־ידי הבריטים. לקול יריות והבהקי רקטות נכנסנו לבנין.

איש בבגדי צבא קידם את פנינו, דיבר עם מיכלה והושיבנו באחת מפינות האכסדרה של הבניין, הפונה לחצר. ההוראות שקיבלנו היו: לא לצאת משטח המחנה, לא לנוע בחצר, להשאר רק בתחום האכסדרה, כי אפשר להפגע מכדור טועה, לא להפריע לחיילים הישנים, שבשעה

מאוחרת יותר יצאו לשמירה. האיש הוסיף ואמר, כי אל לנו להיבהל מהיריות, שבוודאי יימשכו כל הלילה – הערבים פשוט יורים מתוך עצבנות ואנחנו משיבים מדי פעם אש כדי להבהיר, שאנו דרוכים לקדם את פניהם.

עברו אך שעות ספורות מאז עזבנו את הקיבוץ, ולי נראה זמן זה כנצח. רק תחושת החיבוק עם שרה וטעם נשיקותיה לא פגו.

כעבור זמן־מה ישבנו ליד שולחנות באכסדרה ואכלנו ארוחת ערב בשקט, בחושך. קליעים שרקו מעלינו פעם בפעם, אך איש לא התרגש־שישרקו.

מכונס בתוכי, התקשיתי להאמין שאני, היושב כאן, חייל בין חיילים, במצודה הבריטית לשעבר, הוא אותו ברלה מגטו ורשה, ממחנה השמדה סוביבור. לנגד עיני עוברות כל אותן שנים ואני מהרהר: אם כה האיר לי מזלי מדוע אני נתקף עצבות עד כאב? מדוע אני חש בושה על שהִצלחתי לשרוד? מדוע אני מרגיש זרות בין כל החיילים? הרי כולם יהודים כמוני. האם זה אך ורק מפני שאני חדש, "ירוק"? אם כך, מדוע גם בכיתה שלי אני מרגיש אותה זרות? מדוע איש מחברי לא שאל אותי מי אני? למה הם מפחדים לשמוע את סיפור חיי? כלום עלי להסתיר את עברי, למחוק את עברי ולבדות עבר שונה, כדי להתקבל "כאחד מהחבריא"! אבל העבר דבוק אלי ללא הפרד.

פתאום חלפו על פני שני חיילים ששוחחו ביניהם ביידיש. כמעט קפצתי ממקומי לדבר איתם, אבל נרגעתי. מה לי ולשני אנשים זרים? גם הם ודאי יצחקו לי. ועם זאת, הרגשתי השתפרה: אינני זר יחיד פה.

עם עלות השחר העירנו מיכלה. באחד מאולמות המצודה, שהפכוהו למטבח, קיבלנו קפה, לחם וריבה ויצאנו לדרך, מלווים באדם מבוגר, נושא אקדח גדול ומשקפת. האיש התעלם מאיתנו כליל. כל הזמן דיבר עם מיכלה. אחרי הליכה ממושכת בשטח בר, בתוך צמחיה גבוהה, טיפסנו אל ראש גבעה ועצרנו ליד עץ חרוב גדול, שיצר משטח צל גדול. אנחנו השתטחנו מתחת לעץ והאיש הלך עם מיכלה להראות לו את השטח. הגבעה שלטה על האזור מסביב. ממערב יכולנו לראות ישובים יהודים. במזרח, במרחק כקילומטר, ראינו את ואדי ערה המתמשך סביב הגבעה ואת הכביש המוליך לעפולה. במבואות הואדי נחסם הכביש בגדר תיל.

הגבעה, ששלטה על מרחב גדול ועל הכביש, נבחרה כמשלט, והעץ שבפסגתה נקבע כעמדת פיקוד. על כיתתנו הוטל לאייש את המקום

ולהחזיק בו, להפגין את שליטתנו כלפי הערבים ולדווח על כל המתרחש אצל הצד שכנגד. הנוף יפה ומרגיע לב נשקף מכל עבר. עץ החרוב הגדול הצל עלינו מפני קרני השמש. נעם לי גם, שרק כיתתנו איישה את המקום. כך הייתי פטור מלהתמודד עם אנשים זרים.

כבר בשעה מוקדמת בבוקר התחלנו לעבוד בשיפור העמדות. לפי הוראותיו של מיכלה העמקנו והרחבנו את החפירות. עבדתי במלוא המרץ עד שנקראנו לארוחת בוקר. כאן הופתעתי למראה נערה צעירה במכנסיים קצרים ובבטל־דרס, יושבת מתחת העץ ולידה טלפון שדה. חצי עירום, רטוב מזיעה, חשתי מבוכה. אחרי זמן־מה פלטתי לעברה ״בוקר טוב״ ומשום־מה פרצו הכל בצחוק ואני ברחתי לבל ייוודע שהסמקתי.

השמש עלתה וחיש מהר תקפו אותנו להקות זבובים טורדניים ופתאום הותקפתי על־ידי להקת זבובונים זעירים, שחדרו לאפי ולאוזני בזימזום חד ומרגיז. הללו לא פסחו על שום מקום חשוף בגופי. חבטתי בעצמי כדי לסלקם וקיללתי אותם קללות נמרצות. הבחורים נהנו מן המראה המשעשע הזה ואמרו לי: ״נא להכיר זה הברחש שלנו״!

הברחש חדר גם לאוכל ולקפה ואני נלחמתי בו מלחמה אבודה עד שנכנעתי כמו כולם. רק הרוח, שהחלה לנשב מאוחר יותר מהים, הבריחה במקצת את הטרדן.

יצאתי לעמדה לשמור עם שמואל, בחור שקט כבן שלושים. לא ידעתי עליו הרבה, שכן במשך זמן הכרותנו החלפנו אך מלים ספורות. הוא נהג בי כמורה בתלמידו – דאג שיהיו לנו מים ושיפר את עמדתנו ככל שניתן. אחר־כך נתן לי שיעור בהתמצאות וסיפר לי על הכפרים הערביים שלאורך ואדי ערה. מדי פעם סרקנו את השטח במשקפת. המקום היה שקט. לא ראיתי נפש חיה. החום הכביד עלינו והזמן עבר לאט. שמואל סרק את השטח במשקפת ולפתע הושיט לי אותה ואמר: ״דב, תביט, מה אתה רואה?״ מרחוק, כ־־700־600 מטר מאיתנו, ראיתי אדם הולך עם חמור. שמואל דרך את הרובה וירה יריות מספר לכיוון האיש. הדמות נעלמה מייד מעיני, ואחר דקות מספר שוב הופיעה עם החמור. שמואל אמר לי: ״הם צריכים לדעת, שאסור להם ללכת בדרך זו!״

חלפו כמה דקות. לפתע פנה אלי שמואל ואמר: ״דב, ספר לי על עצמך!״ נדהמתי. פעם ראשונה מאז בואי ארצה ביקש מישהו לשמוע מפי דברים על עצמי.

לא ידעתי מה אספר. במה אתחיל. אבל שמואל עזר לי בשאלות על ילדותי ומשפחתי. התחלתי לספר. תחילה בהיסוס, אבל פניו המבקשות לשמוע עודדוני להמשיך. הוא ביקש לדעת הכל, לא הניח לי לפסוח על דבר, וכך סיפרתי וסיפרתי בלי להרגיש שהזמן חולף. החום והברחש כמו נעלמו. השתתקתי רק כאשר ראיתי שני בחורים עומדים מעלינו – עת להחליף משמרות. שמואל הביט בי ובחיוך על הפניו שאל: ״אתה מוכן להישאר בעמדה עוד משמרת? אני רוצה לשמוע את ההמשך״.

הסכמתי ללא היסוס. שני המחליפים הסתכלו עלינו כעל מי שיצאו מדעתם והסתלקו מייד, צוחקים בקול. המשכתי לספר. תיארתי את החיים מכניסת הגרמנים ללודז׳, את האסון שפקד את משפחתי בתחילת המלחמה, כשהגרמנים ירו באבי והרגוהו, את בריחתנו לוורשה, את החיים בגטו ואת הברחתי מהגטו לעיירת קרובי טורובין, שממנה נלקחתי לסוביבור. סיפרתי איך פעלה מכונת ההשמדה, ואיך אירע, מכוח צירופי גורמים ונסיבות, ששרדתי במשך כל התקופה הארוכה הזאת.

שמואל לא גרע ממני עין. רק פעם בפעם מזג לי ספל מים. שנינו עישנו בלי הרף והסיפור קלח עוד ועוד. הסברתי איך התחולל המרד במחנה, איך הרגנו את הרוצחים הגדולים שניהלו את מערכת ההשמדה ואיך נאבקנו עשרה חודשים ביערות ובמקומות מיסתור על כל יום חיים – איך נרדפנו על־ידי הגרמנים, הפולנים והאוקראינים, שהרגו בנו עוד ועוד, עד שרק יחידים מבין הבורחים שרדו וזכו בחופש.

סיימתי. שמואל, ששתה בצמא את דברי, פלט מדי פעם ״לא ייאמן, לא ייאמן – אנחנו לא ידענו שום דבר! אנחנו גם עכשו לא יודעים!״ הוא חיבק אותי ממושכות ואני יכולתי להרגיש את עוצמת ריגושו וחיבתו. התרגשותי שלי לא היתה פחותה משלו. חוויתי שכרון חושים.

חזרנו שותקים אל מתחת לעץ. ישבנו לאכול את המרק הקר שהשאירו לנו. רוח קרירה נשבה וייבשה את הזיעה מעל פני. סביבי שכבו רדומים הבחורים שהיו חופשים מתפקיד. רק קולה של הקשרית נשמע בלי הפסק.

במשך ארבע שעות שמירה עברתי בסערה את חמש שנות המלחמה, ועכשו נדמה לי כי אך זה חזרתי משם. העבר חזר לרדוף אותי. אבל בצד המועקה הופיע סיפוק. בחור ארץ־ישראלי, יליד הארץ, שמע את סיפורי והזדהה איתי. כדבר הזה טרם קרה לי.

כל זה היה ב־14 במאי – יום צאת אחרוני החיילים הבריטים את

הארץ: יום התכנסות מועצת העם, שם הכריז בן־גוריון על הקמת מדינת ישראל: יום הכרזת מדינות ערב מלחמה על המדינה החדשה.

ואנחנו, כיתת חיילים על גבעה חשופה תחת עץ אחד, לכל אחד רובה ושני רימונים, וברשותנו מקלע ברן אחד, היינו אמורים להגן על המרחב בואכה ואדי ערה.

ברחבי הארץ חגגו כל הלילה, לגמו יין, שרו, רקדו ברחובות. פה, עם רדת הערב, למשמע יריות בודדות וצרורות מקלע, שלף מיכלה אי־משם בקבוק וודקה וכולנו שתינו לחיי המדינה שזה עתה נולדה. מישהו שלא שתה הציע לי את מנתו. המשקה חלחל בכל אברי גופי וסיחרר את ראשי. דמיון ומציאות התערבבו. אורות היישובים והכוכבים בשמים התמזגו יחדיו. פני הבחורים סביבי התחלפו וחזרו והתחלפו בפני רעי מימי היער, עת היינו יושבים ושותים את היי״ש המצחין תוצרת בית, מעשה ידי האיכרים. כמה נשארנו מכל אותה חבורה? רק שלושה: יוז׳ק, סמן ואני. השאר קבורים ביערות פולין. איש במקומו אשר־לא־ייוודע־לעולם. ומה עלה בגורלו של סמן? באחרונה – לפני שלוש שנים – ראיתיו בלודז׳, מחלים מפציעה לקראת שובו לרוסיה. יוז׳ק נשאר בפולין. מי יודע אם אראם שנית? מוזר! שלושה שרדנו, פזורים איש בפינת עולם אחרת. הם ודאי היו צוחקים אילו ידעו, שאני נמנה עכשו עם כיתת חיילים ישראליים, מוצבים על ראש גבעה חשופה, הכן לקרב.

הלילה רד. דממה אפפה את הגבעה. אי־משם נשמע הדהוד תופים בקצב אחיד, מלווה במוסיקה, אבל הצלילים עממו בדרך אלינו. היריות נחלשו, ומשנשמעו פעם בפעם, כמו הצטרפו באורח טבעי אל קרקורי הצפרדעים וצקצוקי הצרצרים.

אחרי שקרא מיכלה את סדר המשמרות נשכבנו לישון מתחת העץ. עיני ננעצו בשמים מעל. נדמה לי שמעולם לא ראיתי שפע כוכבים בבהירות שכזו. עד מהרה זהיתי את ״הדובה הגדולה״, ״הדובה הקטנה״ וכוכב הצפון.

אחרי שברחתי מסוביבור רצתי לילה לילה עם כמה בורחים כמוני כדי להתרחק מהמחנה. כך עשינו עשרות קילומטרים – ופעמים חזרנו לאותו מקום, מהלך חמישה קילומטר מהמחנה, שכן לא התמצאנו בשטח, לא ידענו לאן לברוח וכיצד נתמיד באותו כיוון. בשלב מאוחר יותר, כאשר נשארנו שלושה בלבד, נעים ונדים ממקום למקום כמסוממים, בלי דעת לאן פנינו מועדות, רדופים על־ידי איכרים ככלבים שוטים, נמצא איכר שהכניסנו לבקתתו והאכילנו, ולפני שנפרדנו הסביר

לנו כיצד למצוא את הצפון לפי ה"דובות". הסתייעו רבות בשיטה זו, אלא שרוב הלילות היו מעוננים ובעבי היער היה קשה, לפעמים, לראות כוכבים. במקרים אלו הסתייענו בשיטה נוספת, שאף אותה לימדנו אותו איכר: לקבוע את הצפון לפי ירוקת האזוב שעל גזעי העצים – זו מתפתחת בעיקר בצד צפון, שם אין קרני השמש מגיעות.

פה על הגבעה שבפתח ואדי ערה, השמים בהירים כל כך והכוכבים כה ברורים. במקרה צורך – הרהרתי – יהיה קל מאוד למצוא את הכיוון.

התעוררתי למראה דמות שחורה עומדת מעלי, לבי הלם בחוזקה וזיעה קרה כיסתה פני. שמעתי קול האומר לי: "דב, קום לשמירה!" אבל המלים לא חדרו להכרתי המלאה. אני עוד ראיתי לפני את אוברשרפירר וגנר, שזה עתה ירה בי בחלום. נדרש לי רגע ממושך עד שתפסתי כי האיש העומד מעלי הוא בחור משלנו. לא היה צורך להתלבש. כולנו ישנו בבגדים. רק קשרתי את שרוכי הנעלים, חגרתי את החגוֹר, נטלתי את הרובה ויצאתי מתחת העץ.

הרוח ייבשה חיש מהר את הזיעה שעל פני וצינה חדרה לעצמותי. מסביב שלטו דממה וחשיכה. נשאתי עיניי. השמים מלאו כוכבים זוהרים. דימיתי, כי שם למעלה מתנהלים חיים תוססים ואני, בן־אנוש זערער, משוטט על פני גבעה, רובה על כתפי, שומר על מדינה שרק אתמול נולדה.

החלום שחלמתי הלילה היה שונה ומוזר מ"חלום וגנר" הרגיל שלי. זו פעם ראשונה שמירלה, בת־דודתי, הופיעה בחלומי מאז הפרידו הגרמנים בינינו בסוביבור והצעידו אותה אל מותה בתאי הגזים. את מירלה הכרתי אחרי שברחתי מגטו ורשה והגעתי לעיירה טורובין, מקום הולדתו של אבי. הידידות שנקשרה בינינו התפתחה לאהבה שגברה מיום ליום. כל רגע שלנו יחדיו שפע אושר. כל נגיעה בה צימררה את גופי מכף רגל ועד ראש. מירלה הרעיפה עלי אהבה ברגעים הקשים ביותר ולא ביקשה דבר בתמורה. והנה, פה, על משלט במבואות ואדי ערה, בליל הקמת המדינה, הופיעה ופסעה עימי בדרך עפר, בעיבורי העיירה. זכרתי כי תוך כדי חלימה אמרתי לעצמי: לא, זה לא יכול להיות, הרי כבר הלכנו פעם לסוביבור ושם נפרדנו, ואיך זה שוב אנו יחד? היא לבשה בגדי שבת והיתה יפה כבימי שישי בערב, בסעודת השבת, כשישבה אל השולחן מולי. ועכשיו הלכנו יחד, קרובים מאוד זה לזה, בשדה פתוח – ברחנו מהמשלוח ואיש לא רדף אחרינו.

ופתאום, כמו מתוך האדמה, צץ מולנו אוברשרפירר וגנר, פניו כעוסות ועיניו פוזלות יותר מכרגיל. אני יודע שהוא בא להרגני. אני רוצה לתפוס את מירלה ביד ולברוח עימה, אבל ידיי ורגליי רדומות ובשום אופן איני יכול להניען. וגנר שולף את אקדחו מהנרתיק, אינו מסיר עיניו ממני, מכוון את נשקו אלי.

כתמיד, התעוררתי לקול היריה.

החלום השכיח ממני היכן אני ומה אני עושה. השקט והחושך איפשרו לי להמשיך לשחזר כל פרט בחלום. אין זו פעם ראשונה שווגנר יורה בי בחלום, ואף על פי כן כל פעם אני נסער מחדש ולשעה ארוכה. הפעם נמחק וגנר מהר ממוחי. מירלה, שלא ראיתי פניה מאז הופרדנו, אני לחיים והיא למות, ועתה ראיתיה בבהירות בחלום, כבשה שוב מקום במחשבותי. התפללתי, שתמונתה תישאר חיה בזכרוני זמן רב ושאלתי את עצמי מדוע זמן כה רב לא נראו בני משפחתי הקרובים בחלומותי? מאמציי לשחזר את פניהם העלו דמויות עמומות ותו לא. נתקפתי חרדה: אם שרד מי ממשפחתי, האומנם אזהה אותו?

השעות במשמרת עברו מהר. שמעתי רק יריות ספורות ונביחות כלב מרחוק, ומקרוב – נחירות מתחת לעץ. לפתע, מאחורי רכס ההרים במזרח, הופיעה נקודת אור שחזק והלך. לרגע נדמה לי, שרכב קרב אלינו בפנסים דלוקים. אך מדוע אין שומעים את רעש המנוע? עמדתי נטוע במקומי כמהופנט. עיניי לא זזו מנקודת האור. התלבטתי אם להעיר את מיכלה. והנה, אט אט, הגיח כוכב השחר מאחורי הרכס. נשמתי לרווחה. יכולתי לתאר לעצמי איזה חיצי לעג היו ננעצים בי אילו העירותי את מיכלה.

באותו יום, יום הכרזת העצמאות של מדינת ישראל, הכריזו שבע מדינות ערב מלחמה על המדינה החדשה. צבאותיהן החלו לנוע כדי להשמידה. קרבות פרצו בכל חלקי הארץ. הוכרז גיוס כללי. אוניות ועל סיפונן בחורים צעירים מקפריסין וממחנות עקורים באירופה הגיעו ארצה. נוסעיהם חוילו בו־במקום ונשלחו לתגבר את הכוחות בחזיתות שונות. לא היו עבורם מספיק מדריכים ולא היה זמן להדריכם. במערבולת קרבות עקובים מדם קם צבא ההגנה לישראל ובלטו מפקדים עזי נפש.

באותם ימים קשים ישבה כיתתי בראש אותה גבעה שקטה באין מפריע. רק מדי פעם נפתחה לעברנו אש מהגבעה שממול. לפעמים ירינו גם אנו צרורות אחדים, להבהיר לצד שכנגד שאנחנו פה. אבל לא

ידעתי מאומה על המתרחש בארץ. שמות המקומות שבהם התנהלו קרבות, שאוזכרו במכשיר הקשר, לא היו ידועים לי. ידעתי רק שבחורים שלנו נהרגים בכל מקום. עשרה ימים עשינו על הגבעה ובסופם הוחלפנו. חזרנו לקיבוץ ואף שהגבעה עמדה במרחק כעשרה קילומטר מהקיבוץ בסך־הכל, נראה לי כי באתי מעולם אחר. כל דבר – החדר בצריף, המיטה, האוכל בחדר האוכל – היה כה טוב ונעים. שרה נראתה לי יפה שבעתיים ואהבתנו – חזקה מתמיד.

לכאורה התנהלו החיים במשק כרגיל, אך למעשה, בתוך ימים ספורים, השתנו דברים רבים: מחנה הצבא האנגלי שגבל במשק ופקח עיניו עלינו דרך קבע, עמד ריק ופרוץ. חברי הקיבוץ הכינו את צריפיו לקליטת גל העליה. המפעל המחתרתי ליציקת רימונים התגלה עכשו לעיני כל ועבד בשלוש משמרות, כדי לספק את הצריכה הגוברת. משאיות עמוסים רימונים יצאו בגלוי לתל־אביב. מספר חברי משק גויסו לתפקידים שונים.

נחמן, שקיבלני בשמחה, סיפר לי בסוד שהמצב הצבאי קשה מאוד. אומנם אנחנו מחזיקים מעמד כמעט בכל המקומות, אבל משלמים מחיר יקר ומי יודע אם נוכל להחזיק מעמד בכל החזיתות. הוא גם סיפר לי, שמלאי המזון אוזל והמחירים עולים מיום ליום. הממשלה עומדת להטיל קיצוב. המצב מחמיר במיוחד בהספקת ירקות, ביצים ועופות, ואנחנו חייבים להגדיל במהירות את שטחי הירקות. קיבלנו תוספת של קבוצת נוער שבאה מרומניה, נערים ונערות יפים ותוססים. נראה שלא עברו את השואה – לא הבחנתי בעיניהם את העצבות שמביעות עיני מי שהיו שם. הם באו לעבודה בשדה כאילו לפיקניק. ואני הרהרתי לי: נראה אתכם עוד מעט, כשתעלה השמש וזיעה תכסה את גופכם, הגב יתחיל לכאוב ובידיים יופיעו יבלות...

נחמן הקצה לי קבוצת נערות. באתי במבוכה: אני, "ותיק" שכמותי, מנהל קבוצת עולים? הנערות לא הבינו מה אני אומר להן ואני לא הבנתי אותן. כל מלה שהוצאתי מפי גררה פרצי צחוק. הכנסתי אותן לעבודה אחת אחת – לדלל שורות, לעשב – והן עשו את המוטל עליהן ברצון ובתוך שירה. נהניתי להימצא בקירבתן.

חברי החדש פולימיוצ׳יק ניגש אלי וחקר אותי שוב ושוב בקינאה למוצאותי במשלט: הנתקלנו באויב? ההיו חילופי אש? ועוד כהנה שאלות. הוא גם סיפר לי, שביקש לצרפו לכיתתנו, שהרי יש לו נסיון

קרבי רב ולא יתכן שלא ינוצל. בתוך כך צידד את מעדרו ו"ירה" בו צרור ארוך. הוא דיבר אתי כאילו בי תלוי הכל וביכולתי לעזור לו. רצונו העז להצטרף ללוחמים נגע ללבי.

גם אנשל, חבר מקבוצתנו, הפגין התעניינות רבה בפעולות הכיתה ובמעשינו. ניכר בו, שהשתוקק להצטרף אלינו, אבל מעולם לא הביע רצון זה במפורש. היה ברור, שהפחד משתק אותו. הוא הכיר בחולשתו זו והתבייש בה, אך חרף מאמציו לא גבר עליה.

את אנשל הכרתי בהכשרה בגרמניה, הוא היה גבה קומה, פניו עגולות, עיניו בולטות ושערו חלק ודליל. ידיו ורגליו נראו לא כחלק של הגוף, אלא יותר כשייכות לעצמן ורק מחוברות לגוף. כמוני, גם הוא יחיד ששרד מכל משפחתו. היה באושוויץ. שם עבד ב"קומנדו־קנדה" – קבוצה שעבדה באיסוף רכוש שהביאו יהודים עימם למחנה. זו היתה קבוצה יחידה במקום שאנשיה לא רעבו, אבל סכנת המוות ריחפה עליהם כל רגע והתחלופה בתוכם היתה מהירה מאוד. אנשל לא סיפר לאיש על חייו באותם ימי אושוויץ. הוא ידע על־פה שירים וקטעי־ספרות ביידיש וכל ערב חגיגי נהג לשיר ולדקלם אותם עד שהכל ידעום מלה במלה ואף חיקו את תנועותיו. הדבר לא הפריע לו בכלל. זה היה הרפרטואר שלו – ואותו הגיש בשמחה. אנשל התחבב על כולנו ובלט בנכונותו לעזור לזולת בלי לשאול שאלות. הוא גם היה השלומיאל שבחבורה. באוניית הגירוש הבריטית "רונמייד־פרק", שבה הוסענו על־כורחנו מחיפה להמבורג, עבדנו בפיקוח חיילים בריטיים על הסיפון העליון בייבוש תרמילינו, שנרטבו בגשם שירד כל הלילה. בית החולים של האוניה, שהיה בסיפון התחתון, כוסה ביריעת ברזנט. אחד החיילים, שעמד מצדו האחורי של הכיסוי, ביקש מאנשל אש לסיגריה ואנשל, למרבה פיזור הנפש, צעד ישר, עלה על הכיסוי – והחליק ישר לבית החולים. רצתי למטה להזעיק אליו רופא, אבל הבחור נעלם ואיננו – התבייש בנפילתו וחרד שמא ילעגו לו. אחר־כך כשהורידו אותנו בכוח מאוניית הגירוש בנמל המבורג, אסרו כל מי שהתנגד בכוח להורדה. אחרי ששוחררתי מבית־הסוהר אמר לי: "כל כך רציתי להיות איתכם!" היו בינינו שתהו, איך הצליח אנשל זה לשרוד בתנאים הקשים של אושוויץ ובירקנאו? הללו לא הבינו, ששם לא עמדו לך כוח גופני, פיקחות או ערמומיות. שם הגורל העיוור גזר אם חיים או מוות.

עברו ימים ספורים – ושוב נקראתי לצאת עם הכיתה. שמחתי לראות

את פולימיוצ׳יק, בבגדי חקי ובידו נשק, מצטרף לכיתה. אושרו לא ידע גבול. הוא סיפר, שלמזלו נעדר אחד הבחורים והוא נקרא להחליפו.
הפעם הוסענו למחנה צבאי ליד עין־שמר. היו שם חיילים רבים ושררה אוירה מלחמתית. לא הספקנו להתמקם וכבר נשמעו התפוצצויות עמומות וחיילים סביבי קפצו במהירות לעמדות ותעלות. עשיתי כמוהם ובתוך כך שרקו מעלי פגזים ונשמעו התפוצצויות חזקות מאחורי. מיד אחרי ההתפוצצויות התרוממו החיילים שלידי כדי לראות היכן היו הנפילות – ושוב השתטחו בהישמע היציאות הבאות. עשיתי כמוהם.

כפי שהתברר, הגיעה לאזור חטיבה של צבא עיראקי וזו נהגה להפגיז את המחנה כל יום בשעה שתיים־עשרה, אך הפגזים נפלו כמעט כולם בשדה פתוח, במרחק כחצי קילומטר. בתוך זמן קצר התרגלו חיילינו לתופעה: מדי יום בצהריים היו כולם מוכנים להפגזה ובהישמע ה״יציאה״ הראשונה של הפגזים היו הכל קופצים לתעלות למין משחק ״מחבואים״ עם הפגזים. הוותיקים סיפרו, כי למרות ההחטאות הרבות נפלו יום אחד פגזים ליד חדר האוכל בעת ארוחת הצהריים, וכמה חיילים נפגעו.

הופעת החטיבה העיראקית, שתפסה עמדות לכל אורך הקו, אילצה את הפיקוד לבנות קו הגנה. עמדות ותעלות קשר בוצרו ונחפרו ללא הפסק, והוחל בחפירת תעלה נגד טנקים. עמדות המפתח תוגברו במקלעים חדשים ופעם ראשונה ראיתי ״מרגמה טר־אינץ׳ (50 מ״מ), שדמתה בעיני לצעצוע. כיתתנו שולבה במערך ואנו הוצאנו לשמירה בזוגות. בן־זוגי היה פולימיוצ׳יק.

קרבות של ממש לא פרצו בגיזרתנו, אך מדי פעם התנהלו חילפי ירי והפגזות. העיראקים הפגיזו בתותחיהם ואנחנו השבנו אש במרגמות טר־אינץ׳. מדי פעם נפוצו שמועות, שהעיראקים עומדים לפתוח במיתקפה כללית. סיפרו גם שיחידה שלהם התגנבה באמצע הלילה לתוך עמדות שלנו ואנשיה שחטו בסכינים בחורים שלנו, ורק למחרת הבוקר נתגלו הבחורים הרוגים.

לילה אחד, בבואנו להחליף את השומרים באחת אחרי חצות, אמרו לנו קודמינו לפקוח עיניים היטב, שכן הבחינו בתנועה חשודה ליד הגדר ושמעו רעשים מוזרים. אני וחברי ישבנו מעל העמדה, כדי לשמוע ולראות טוב יותר. הלילה היה חשוך מאוד. הרוח חוללה מדי פעם רחשים גוברים ונחלשים ושוב נשתררה דממה מוחלטת. שלא כרגיל, ישבנו בשקט בלי להוציא מלה, עינינו מרוכזות בגדר שלפני העמדה,

שאותה התקשינו לראות בבירור. ככל שחלף הזמן דימיתי לשמוע אנשים הולכים או זוחלים ליד הגדר ואפילו שמעתי קולות ולחישות אדם. שאלתי את פולימיוצ׳יק אם הוא רואה ושומע משהו והוא אישר זאת בלחישה. המתח גבר והלך עד שהרעש הפך לצעדים ברורים ואנשים נעים נראו ליד הגדר. עתה אמרתי לפולימיוצ׳יק להיכנס לתוך העמדה ולירות צרור קצר במקלע – בינתיים אצפה אני במתרחש. חברי קפץ לעמדה ובתוך שנייה נשמעו צרורות ארוכים במרחב השקט. מיד אחר־כך האירו רקטות את השמים ממול, אש מקלעים נפתחה עלינו. כהרף עין השיבו עמדותנו בגיזרה אש וכל החזית התלקחה. פולימיוצ׳יק היה נלהב והמשיך לירות צרורות.

בתוך כך שמעתי מישהו צועק: ״מי התחיל לירות?״ זה היה מפקד הגיזרה, שרץ מעמדה לעמדה לברר מה קרה. לבסוף הגיע אלינו, ״אתם התחלתם לירות?״

״כן״, עניתי.

״למה״? סיפרנו לו מה ראינו ומה שמענו. ״אתם – אמר – לא ראיתם ולא שמעתם כלום! הרסתם לנו את הלילה!״ כשהמפקד התרחק מאיתנו, פרצנו שנינו, משום מה, בצחוק רם.

אחרי לילה ללא שינה, ליל חילופי אש כבדים בכל הגזרה, נזכרתי בסיפור שסיפר לי אבי בילדותי. כשהיה אבי חייל במלחמת־העולם הראשונה, שמר פעם עם עוד חייל על קבוצת שבויים שהיו בתוך מחפורת. היה לילה חורפי קר. רוחות עזות נשבו. אבי וחברו שמעו רעשים וראו תנועה מול המחפורת. מדי פעם הבחינו בראש אדם מתרומם מעל פני האדמה. עצביו אבי נמתחו עד בלי גבול. הוא צעק: ״עמוד!״ ומייד ירה כמה כדורים. אבל הרעש החשוד חזר ונשמע ושוב נראה ראש מתרומם. רק אחרי שניגשו אבי וחברו אל המקום ראו חתיכת קרטון תקועה באדמה, שהרוח הרימה אותה מעלה מדי פעם. זה היה ה״ראש״ שאליו ירו. כמה אהבתי לחזור ולשמוע את סיפורי המלחמה של אבי! עכשיו התנסיתי בחוויה דומה. אילו רק יכולתי לספר לו את סיפורי שלי.

המלחמה נמשכה. את רוב הזמן עשיתי במשלטים ובשהותי בקיבוץ הייתי מוכן להתייצב למשימה כל רגע, אם מהשדה ואם מהמיטה. הרובה ותחמושת היו תמיד איתי והרימונים למראשותי. לפעמים צורפה כיתתנו לכוח גדול יותר, שיצא לכבוש כמה גבעות או כפר קטן. במקרים שכאלה היה הכוח מתרכז בערב, נע אל היעד בלילה ותוקף עם

שחר. בדרך כלל היו הערבים נסוגים אחרי מכת אש הראשונה, ורק מאוחר יותר היו תותחים עיראקיים מפגיזים אותנו.

במהלך המבצעים שבהם צורפנו לכוחות אחרים יכולתי להתרשם מהערב־רב שמרכיב את כוחנו. אנשים דיברו שפות שונות. חיילים מצויידים במכשירי קשר פלטו לתוכם מלים באנגלית. התקשיתי להבין איך הכל מתנהל.

בהיפתח שערי הארץ לעליה חופשית באו ארצה חברי ההכשרה שלנו, שנותרו מאחור. חלקם ניתקו את הקשר איתנו והתפזרו ברחבי הארץ, אחרים הגיעו אלינו לקיבוץ משמרות והרווקים גויסו מיד ברדתם מהאוניה, רובם ליחידות קרביות. לבקרנו בקיבוץ כבר באו לבושי מדים. אחד מהם, שמעון, מהצעירים שבחבורה, גבוה ונאה, נהרג בקרב על לטרון עם עשרות בחורים שגויסו ישר מהאוניות ונשלחו אחרי אימון קל לקרב. כשאספו את החללים לא ידעו למי להודיע על מותם והם נקברו כאלמונים. רק לימים נודע לנו, ששמעון נפל.

פה ושם התגנבו למוחי מחשבות על שאיני תורם די הצורך למלחמה. כעבור זמן־מה החלטתי להתגייס ולהיות חייל סדיר. כשסיפרתי למיכלה על רצוני להתגייס כדי להשתתף יותר במלחמה, צחק ואמר שהצבא הוא גוף גדול מאוד ואני עלול להיקלע ליחידה ולמקום שלא אראה חזית ולא אשמע כדור מעל ראשי. "הרי אתה נמצא בחזית – אמר לי – יושב במשלטים, סופג הפגזות, אוכל חרא כל יום ובכל רגע עלולים לפרוץ קרבות. זה לא מספיק בשבילך?"

הצטערתי שסיפרתי לו את מחשבותי. האומנם פגעתי בו כמי שאינו לוחם? ועם זאת, דבריו השקיטו את מצפוני במידה רבה.

בתיווך האו"ם נקבעה הפסקת אש ב־11 ליוני 1948 - "ההפוגה הראשונה". שני הצדדים היו זקוקים לה. מדינות ערב נוכחו לדעת כי אינן מצליחות לחסל את המדינה החדשה והזמן אינו פועל לטובתן. אנו, חרף הצלחותינו, היינו מותשים וזקוקים להתאוששות. בשל חששה כי הפסקת אש תתקבע ותוליך לסיום המלחמה, וגבולות המדינה יימתחו לפי קווי החזית, היה לממשלתנו עניין לנסות ביום האחרון שלפני כניסת הפסקת האש לתוקפה לכבוש מספר משלטים חשובים וביניהם ההרים והכפרים השולטים על ואדי ערה והכביש העובר בו עד עמק יזרעאל.

בשעות הערב המאוחרות נקראתי להתייצב עם הנשק בחדר האוכל. חברי הקיבוץ כבר עלו על משכבם. רק פה ושם עוד נראה אור בחלונות. אנשל שמר אותו לילה והתרוצץ סביבנו. האחראית למטבח באה והכינה אוכל עבורנו. מיכלה היה חסר מנוחה – התברר שחסר אדם לכיתה. אנשל, ששמע מפי סיפורים ומעשיות על המתרחש במשלטים, השתוקק להצטרף אלינו ולו פעם אחת ולהיות שותף לחוויה. עכשיו, בשומעו כי חסר לכיתה לוחם אמר למיכלה בהיסוס־מה כי הוא מוכן לצאת. מיכלה שלחו מייד לקבל ציוד. ואנשל, מופתע מעצמו, שבע נחת מהתנדבותו.

בתוך דקות ספורות היינו על הטנדר, אנשל ישב לידי. התרשמתי שהוא רועד.

הגענו לגבעת עדה. למרות השעה המאוחרת המה בית־הספר, שם התכנסנו, ככוורת, חיילים התרוצצו בכל פינה. קצינים וסמלים נעו אנה ואנה. נערות כיבדו את החיילים במשקה ועוגות. חיילים חיזרו אחריהן ונענו בציחקוקים. בהינתן הפקודה להתכונן לתזוזה פינו הצחוק והקלילות מקום לרצינות. הכל קמו בבת־אחת, חגרו את החגור ועמסו את הציוד. נפרדו מעל הנערות ואנשי המושבה, שאירחונו יפה.

קצינים גבוהים האיצו במפקדי היחידות לזרז את החיילים. עוד בדיקה ועוד בדיקה והיחידות נעו אל תוך הלילה. אנשל צעד לפני, גופו הגדול מסתיר ממני את ההולכים לפניו. רגליו נתקלו מדי פעם באבן או תלולית וכמעט מעדו. ״לאן הולכים?״ שאלני בלחישה.

״אני לא יודע״, עניתי. ידעתי, שתשובתי לא סיפקה אותו והוספתי: ״אל תדאג, המפקדים יודעים לאן הם לוקחים אותנו״.

התרחקנו מהיישובים היהודים. אחרוני אורות גבעת עדה נעלמו גם הם. רק הכוכבים ליוונו. רגלינו הפוסעות על רגבי עפר נעו בקצב אחיד. איני יודע מדוע, אבל אני אוהב את ההליכה בלילה בשטחים לא מאוכלסים. בילדותי פחדתי מהלילה. תמיד ביקשתי לישון באור דולק. כשהצטרכתי לעבור במקום חשוך עשיתי זאת בריצה, בלב פועם. אבל אחרי שברחתי מסוביבור וצעדתי לילה לילה ביערות ובשדות, למדתי לאהוב את הלילה, המגן, שהוא מתנת־הטבע שהסתירני מעיני אויבים ואיפשר לי לחמוק ולהינצל ברגעי סכנה. למדתי גם להכיר ולאהוב את המיוחד שהלילה מעניק לנו, את חוזק העצמים שהוא מבליט, את קולות כל היצורים הנשמעים בחדות ובצלילות, ללא טשטוש מחמת רעשי היום. מה רב ההבדל בין קריאת תרנגול ביום ובלילה, בין קול צעדים

ביום ובלילה! ועוד גיליתי, כי הלילה משפיע עלי כמין קסם ומשרה עלי אוירה מיוחדת.

עכשיו, כשצעדתי בטור וראיתי את הדמויות נעות על רקע האופק הקרוב כל כך, המשתנה במהירות. הרהרתי מה מניע אותי ללכת לקראת מה שאיני יודע עליו דבר. לפי גודל הכוח היה אפשר להבין שיצאנו לקרב – ומי יודע איך זה יגמר? אולי חלק מאיתנו לא יחזרו? הרגשתי צביטה בלב. אבל ההרהורים הרגעיים הללו חלפו להם במהירות. בסך־הכל חשתי בטחון בתוך החבורה הזו שאליה השתייכתי. וידעתי שאסור לי לפחד: עלי להיות כמו האחרים. במשך הערב לא הבחנתי בפחד בעיניהם. דחקתי את פחדי עמוק בתוכי – ואולי גם הם מסתירים את הפחד?

את הדממה וההדגוניות קטעו מדי פעם הודעות שנמסרו במכשירי הקשר – דיווחים על מיקום הכוחות, שאלות של "הקודקוד" ותשובות ל"קודקוד", "רות עבור" ו"רות סוף".

פתאום נשמעו יריות מספר, כמו נחלצו פקקים מבקבוקים, ואחריהן חצו צרורות את האויר כאילו להזכירנו לאן אנו הולכים. בתוך כך ראיתי את אנשל נופל הצידה על האדמה. כרעתי לידו ושאלתי: "אנשל מה קרה? "מען שיסט" (יורים) ענה ביידיש. כל הטור התעקב. הסברתי לאנשל שאלו יריות שלא כוונו אל איש אלא נורו סתם כך אל תוך החשכה. "המצב לא מסוכן, לכן גם איש לא נשכב. כולם ממשיכים ללכת".

תחילה כעסתי על אנשל, העושה לי "בושות", אבל מייד עבר בי הרהור: היריות ששמע אנשל בעבר היו יריות גרמנים, מה פלא שלמשמע יריות מחדש הוא נתקף חרדה? ביש־מזל – אמרתי לעצמי – דוקא הלילה היה צריך להתנדב!

היריות, תכפו והלכו. רקטות האירו מדי פעם את השמים. אבל אנשל לא נשכב יותר. הוא המשיך לצעוד ככל השאר.

לפנות בוקר עצרנו בראש אחת הגבעות, אחרי שמיכלה קיבל הוראות מהמפקד, פרשנו מהכוח העיקרי ומיכלה הובילנו עוד כמאה מטר, עד לקצה הרכס, שם הסביר לנו כי אנו נמצאים במקום תצפית טובה על שני הכפרים הערביים, ערה וערערה, עלינו לצפות ולהודיע על כל תנועה שתתבצע בין הכפרים ולהגן על הגיזרה מפני התקפה ערבית, אם תבוא. מיכלה הורה לנו להתחפר במהירות לפני עלות השחר – אסור שהאויב ידע על מציאותנו במקום זה, שעד עכשיו לא היה בידינו. לי

הורה מיכלה להתחפר לידו. "אתה תהיה הרץ שלי", אמר. הרגשתי כמי שזה עתה הועלה בדרגה והייתי נכון למלא כל פקודה.

השחר עלה במעטה ערפל. טל דק כיסה את כיתתנו שנפרסה בקצה המדרון, מול הכפרים הערביים. אנשל, ששכב בקירבתי שאלני מה עומד לקרות ואני לא ידעתי מה אשיב. "יהיה בסדר", אמרתי לו. משנמוג הערפל הצטיירו ההרים שממול בבהירות. בשולי שני הכפרים נראו בתים אחדים, אבל לא ראיתי נפש חיה בכל הסביבה. מיכלה הורה לכולנו לאכול כל עוד שורר שקט. אנשל לא אכל למרות שהפצרתי בו. "אינני רעב", אמר ושכב ללא ניע. לפתע ראינו שתי משאיות מלאות אנשים נוסעות מערערה לכיוון ערה. מיכלה שלח אותי להעביר את הידיעה לקמב"ץ. הוא הורה לי להשתדל שלא להתבלט ואני רצתי במהירות ומדי פעם נשכבתי ובדקתי אם אני נע בכיוון הנכון. מדי פעם שמעתי שריקת כדורים ותפשתי שיורים לעברי. מסרתי את ההודעה ורצתי בחזרה. את סוף הדרך כבר עשיתי בזחילה, נושם בכבדות. בהגיעי הגיש לי מיכלה ספל מים.

כסערת רעמים וברקים המתחוללת במפתיע, נפתח פתאום מטח יריות והתפוצצויות, שנמשך דקות אחדות, ובסופו פתח האויב בהפגזת תותחים ובירי מקלעים כבדים. ממקומנו אנו התקשינו להבין מה בדיוק מתרחש, אך נדמה שהקרב מתנהל לימיננו, בגיזרת ערערה. התרשמתי, שאנו מבודדים מהכוח ולכן איננו משתתפים בקרב. פתאום ראינו משאיות עמוסות חיילים נוסעות מערה לערערה – ושוב רצתי להודיע על כך למפקדה. ככל שקרבתי למרכז הכוח גברה האש. פגזים התפוצצו והרימו ענני עשן ואבק. שכבתי תקוף פחד. שקלתי מה לעשות. כאשר לא הרחק ממני, מאחורי הגבעה, ראיתי שתי מרגמות שלושה־אינץ' יורות פגזים, ושמעתי פקודות וצעקות, רצתי בכיוון הקולות והגעתי למיפקדה. מסרתי את הידיעה לעוזר הקמב"ץ, שלהפתעתי שמע את דברי באדישות. הדרך חזרה היתה קשה. נדמה לי, שכל האש מכוונת רק אלי. גם החום עשה את שלו. כשהגעתי אל מקום הכיתה היה מראי איום ונורא. מיכלה הסתכל עלי בחיוך של חמלה ואמר לי, שיש לו הודעה חשובה למסור למיפקדה, אבל ישלח מישהו אחר. "אתה תנוח עכשו", אמר.

האש שככה ונעשתה דלילה, השמש חיממה את גופותינו, הזיעה קלחה והספיגה את הבגדים והעייפות גברה. כל אימת שפניתי אל אנשל מצאתיו ישן. עודדתיו והפצרתי בו לאכול ולשתות, אבל הוא הסתגר

בתוך עצמו ולא הגיב לפניות. אסור היה לקחת אותו, חשבתי, אך את הנעשה אין להשיב.

מיכלה קבע, שהתצפית שלנו מוגבלת מדי ולכן זחל מעמדתו קדימה ובחר עמדות טובות יותר, השולטות על השטח היטב. אחר־כך חזר ואמר לנו לזחול כמה מטרים קדימה. עשינו כמצווה ושוב התחלנו לחפור שוחות. עבדנו בשכיבה. האדמה היתה קשה וסלעית. חיש מהר משכנו אלינו אש שלא הניחה לאיש להרים ראש. די היה שאחד מאיתנו ירים ידו וכבר נורתה עלינו אש. אפשר שמיכלה טעה, ובהעבירו אותנו אל מעבר לקו הרכס גילה את כולנו לאויב. נקלענו למצב חמור מאוד. הרגעים הארוכים הפכו לשעות שאין להן סוף. מיכלה שוב שלחני להעביר ידיעה והפעם הרגשתי שאני "על הכוונת" – יורים עלי בצורה מרוכזת. כוחותי אזלו עד שלא יכולתי עוד לזחול. רצתי ונפלתי, ושוב רצתי, וכאשר לבסוף הגעתי למקום המיפקדה – לא היתה שם נפש חיה. תחילה חשבתי שאולי תעיתי והמשכתי לרוץ אנה ואנה, אבל סימָנים שונים שזהיתי במקום הבהירו לי שאכן הוא ניטש.

נתקפתי פחד וכאב. האומנם כל הכוח עזב והשאיר אותנו, כיתה אחת יחידה, בלי לומר לנו דבר, מול הערבים היורים עלינו בלי סוף? ואולי פשוט נשכחנו? בתחושת בדידות מייאשת פתחתי במרוצה חזרה בכל כוחי, בלי שים לב לירִיות. בהגיעי, סיפרתי למיכלה, שלא מצאתי איש – כולם עזבו והשאירונו לבד מאחור. מיכלה הסתכל עלי כלא מאמין. כעבור רגע אמר: "הם לא השאירו אותנו לבדנו. כנראה שהם החליפו את מקום הריכוז שלהם. הם כבר ייצרו קשר איתנו. אין מה לדאוג".

החום, המתח והשעות הרבות שחלפו מאז ישנו נתנו בנו אותותיהם. בחורים החלו להרדם ונחירותיהם נשמעו מכל עבר. מיכלה העביר בינינו שוב ושוב הוראות שלא לישון ואני הערתי בלי הרף את אנשל, שלא שעה לי. ככל הנראה נרדמתי גם אני. מכל מקום, מיכלה העירני והזהירני שלא להירדם – וחיש מהר שמעתי אותו־עצמו נוחר כהלכה. הערתי אותו מייד והוא חייך חיוך מתנצל. כך עברו עלינו שעות שכבנו ללא ניע בשמש היוקדת. אפילו להשתין הוכרחנו בשכיבה. לשווא חיכינו, שמישהו ייצור איתנו קשר וייתן לנו הוראות כל שהן. רק האויב עמד איתנו בקשר – ירה עלינו בלי הפסק והנמיך לאדמה את ראשינו.

בחלוף הזמן התרגלנו לירִיות ולמדנו באיזה מידה מותר לנו להרים ראש. לפתע גברה האש. אברהם, אחד מהמבוגרים שבתוכנו, שבשעתו היה קצין בצבא הפולני, אמר: "אני שומע יריות מנשק קל. מקרוב

מאוד!" כולנו הרמנו ראשינו אינסטינקיבית וראינו תמונה מדהימה: במדרון שלפנינו זחלו לעברנו מאות ערבים. רבים מהם היו במרחק של פחות מחמישים מטר מאיתנו. באותו רגע נפל רימון הישר על גופו של אברהם והוא, בלי לחשוב שבריר שניה, תפסו וזרקו חזרה. הרימון התפוצץ לא הרחק ממנו והוא ועוד שני בחורים נפצעו קלות מרסיסים. ואז קמו המוני הערבים על רגליהם והסתערו עלינו בצעקות. ראיתי מולי את פניהם הכהות, את מבטיהם הפראיים ושמעתי את מיכלה צועק: "לסגת! לברוח! אני אחפה עליכם!" הוא התחיל להמטיר אש ואני ניערתי את אנשל שהמשיך לשכב ללא ניע וצעקתי: "אנשל, ערבים!"

הוא ניער משנתו הכבדה ופלט: "מה... מה..."

"אנשל – צעקתי – ערבים! ברח!"

אנשל קפץ כנשוך נחש ושנינו ברחנו ממקומנו בריצה, קולות הערבים מלווים אותנו.

תוך כדי ריצה התפזרה הכיתה. כעבור דקות ספורות לא ראיתי איש מחברי. רק אנשל דבק בי – ומאחורינו המון ערבים.

השטח היה זר לי לחלוטין. לא ידעתי היכן אנו ולאן ראוי לנו לברוח, אבל תוך כדי ריצה תרו עיני את הנוף וכשראיתי גגות אדומים במרחק ידעתי לאן לפנות. הבטתי אחורה. המוני ערבים המשיכו לדלוק אחרינו ולירות לעברנו. כאשר פגעו הקליעים בקירבתנו נזכרתי, שאבי סיפר כי במלחמת עולם הראשונה, כאשר ירו עליו, רץ בזיגזגים. עשיתי כמוהו ואנשל למד ממני. פני השטח היו קשים. הרגשתי שכוחותי כלים והולכים. פתאום ראיתי על רכס סמוך, מימין, ערבים רצים. הם הקדימו אותנו בתנועת כיתור. לא היתה ברירה. אימצתי את שארית כוחותי. לא היה איכפת לי להיהרג מכדור ובלבד שלא יתפסוני חי.

במרוצה נואשת שכזאת קרבנו לגדר של ישוב יהודי. זה היה קיבוץ עין שמר. רודפינו הערבים עצרו. חילופי אש עזים התנהלו מעלינו. אנשל ואני נפלנו ליד הגדר. תוך זמן קצר הופיעו בחורות עם אלונקות והניחו אותנו עליהן. אחת מהן ניגשה אלי.

"איפה הפצע?" שאלה.

"מים, תני לי מים", השבתי.

אינני זוכר איך הגעתי לחדר האוכל של הקיבוץ. כנראה שהבחורות הן שהביאוני לשם. חדר האוכל היה לבית־חולים שדה. פצועים שכבו שם על אלונקות ונשים התרוצצו אנה ואנה. פתאום הכל הזדעזע – פגז

פגע במבנה והרס חלק מהקיר. עשן ואבק מילאו את החלל חדר־האוכל. קפצתי החוצה דרך חלון ואנשל אחרי. חילופי אש עזים מכל סוגי הנשק התנהלו בלי הפסק. שכבנו שנינו על האדמה עד ששמעתי קולות אדם. רצנו לאותו כיוון וקפצנו לתעלה. בתוך התעלה עמדו חיילים וחברי קיבוץ. פניהם היו חמורות. הם עישנו סיגריות ואחד מהם כיבד אותנו בסיגריה ושאל: "מניין אתם? אתם מהכיתה שהשאירו אותה לבד?"

הייתי מופתע. מניין הוא יודע?

"כן", עניתי.

"ראיתי עוד שניים מהכיתה שלך. הם סיפרו לי",

איזכור בחורים מהכיתה כמו העירני מחלום. פתאום נזכרתי כיצד צעק מיכלה: "לסגת! לברוח! אני אחפה עליכם! מאותו רגע נותקתי מהכיתה. רק אנשל ואני היינו קיימים – וההמון הערבי. שאלתי את עצמי כמה זמן נמשך סיוט החרדה פן ניתפס בידי הערביים. חוויתי מחדש את היאוש שמילא את ליבי במרוצתי במדרון החשוף, כשחשבתי שלא אצליח להיחלץ ולהגיע ליישוב יהודי. ושוב נתקפתי חרדה: מה קרה ליתר הבחורים? מה קרה למיכלה? כיצד זה לא ראינו איש לאורך כל הדרך?

התחלתי לחפש את אנשינו. למרבה השמחה מצאתים כולם באחת התעלות. הם קידמו פנינו בצהלה, אבל זו פינתה מייד מקומה לעצבות. מיכלה שחיפה על נסיגתנו ובלם את האויב זמן־מה, ובכך איפשר לנו להימלט, לא חזר.

לוחמי האויב, שכבר קרבו אל הקיבוץ, נסוגו. הערב ירד והאש שככה. הטנדר שלנו בא והסיענו למשמרות. חזרנו אבל לא בשלום. המפקד הנערץ, שהקריב את חייו על הצלתנו, נשאר מוטל בשדה.

ליד החדר־אוכל המתינו לנו חברי הקיבוץ. נכנסנו פנימה. ישבנו סביב השולחן שותקים, ראשינו בתוך ספלי הקפה. מה יכולנו להגיד?

אחר־כך ישבתי עם שרה עד שעת לילה מאוחרת, מספר ובוכה – ושרה בוכה יחד איתי.

ההפוגה הראשונה נכנסה לתוקפה, אך לא לזמן רב. הקרבות פרצו מחדש והתפשטו ברחבי הארץ. בינתיים קם צה"ל על בסיס "ההגנה" והפלמ"ח ויחידות אצ"ל הועמדו תחת פיקודו.

בימי ההפוגה קרבה לחופי הארץ האוניה "אלטלנה", שעל סיפונה

תשע מאות אנשי בית״ר, שאומנו בחו״ל לקראת צירופם ליחידות אצ״ל, האוניה היתה גם עמוסה כלי נשק שונים. ראש הממשלה ושר הבטחון בן־גוריון דרש שמטען הנשק שהובא באוניה יימסר לצה״ל. מפקדת אצ״ל סירבה להיענות לדרישה זו והורתה למפקדי האוניה להפליג לחוף כפר ויתקין, בתקווה ששם יספיקו לפרוק את הנשק. אנשי אצ״ל החלו להתרכז במקום.

אותו ערב נקראתי להתייצב עם נשק. ההרגשה היתה מוזרה. פעם ראשונה מאותה טבילת אש נוראה, התכנסנו כולנו יחד בלי מיכלה. עמדנו עצובים והקשבנו לדברי נחמן. הוא סיפר, שאוניה ושמה ״אלטלנה״ מתקרבת לחופי כפר ויתקין, שם ינסו אנשי אצ״ל לפרוק את מטען הנשק שבמחסניה וכך הם עלולים לחולל מלחמת אחים. לכן מרכזים עכשיו אנשי קיבוצים, נאמנים לתנועת העבודה, כדי למנוע מהאצ״ל לממש את תוכניתו, ואם יהיה צורך – ניאלץ להשתמש נגדם בכוח. נחמן היה נרגש ונשמע כמי ששולח אותנו להציל את המולדת. הוא הציג לפנינו בחור צעיר, לבוש ״בטלדרס״ ולראשו כובע גרב. הלה, בלי לומר מלה, הובילנו לטנדר.

יצאנו לדרך. הייתי מבולבל, הבנתי מה שנאמר לנו, ובכל זאת הוטרדתי. האם אני הולך ללחום ביהודים? לירות על מנת להרוג? או שמא הם עומדים להרוג אותי? האם זה מה שעומד להתרחש פה, בארץ ישראל? לא יתכן! מאז שהצטרפתי לתנועת העבודה שללתי את דרך בית״ר וכל התנועות הימניות. כך חונכתי. ידעתי שהם יריבי מעמד הפועלים, שהם ״עושים צרות״ בסרבם להישמע להוראות של מוסדות היישוב הנבחרים. אבל לא הייתי מסוגל לתאר לעצמי, שתפרוץ בינינו מלחמת אחים.

הטנדר ירד מהכביש. נסענו בדרך עפר בין פרדסים ולבסוף עצרנו ליד כמה מכוניות. שהינו שם כשעה באפס מעשה. המפקד החדש שלנו נעלם ואיננו. לבסוף חזר ואמר, ש״אלטלנה״ עזבה את המקום והפליגה בכיוון תל־אביב. חזרנו הביתה כלעומת שבאנו.

סיפור קיצה של ״אלטלנה״ נודע לנו רק לאחר מעשה. מלחמת אחים לא פרצה, אבל יהודים ירו ביהודים ונפלו קורבנות. המוצו כל האפשרויות האחרות? המנעה התגובה ההחלטית של בן־גוריון למנוע בכל מחיר קיום שני צבאות יהודים, שאחד אינו נשמע לממשלה, שפיכות דמים גדולה עוד יותר בעתיד?

המלחמה נמשכה. קרבות התנהלו ברחבי הארץ ושטח המדינה גדל עוד ועוד. אך גם בתי הקברות הצבאיים גדלו. לא היתה כמעט משפחה שאחד מבניה לא נפל. המוני עולים חדשים גויסו מייד ברדתם מהאוניות, רובם ככולם ליחידות קרביות. רבים מהם נהרגו בטרם הספיקו ליצור קשר עם קרוביהם. בקרב עולי "שארית הפליטה", שכונו "אבק־אדם" בפי כמה ראשי המדינה, אף שרבים מהם לחמו שכם אחד עם בני הארץ ורבים מהם נהרגו, רווחה האימרה: "הביאו אבק אדם כדי לזרותו בעיני האויב".

אנו התעלמנו מהזלזול בנו. היינו גאים בהשתתפותנו במלחמה. גם רצינו להוכיח, שאיננו גרועים מאחרים. חיילים מקבוצתנו, שבאו לבקרנו בקיבוץ בחופשותיהם הקצרות, סיפרו על מצוקתם החברתית. חרף רצונם להשתלב בחברה של בני הארץ, חרף השרות והלחימה בצוותא, אין הם מתקבלים ולא אחת אף לועגים להם. אומנם אני־עצמי ערערתי על גישת חבריי אלה. האשמתי אותם בכך שאינם משתדלים דיים להתקבל בחברה. חיפשתי סיבות להצדקת בני הארץ. "הרי איש אינו חייב לכם דבר, אמרתי. מי שרוצה להתקבל, חייב לגרום לכך שיקבלוהו. אתם חדשים, עם הזמן הכל יסתדר". אולם משהוספתי להרהר בבעיה, אמרתי לעצמי: אני נמצא בארץ יותר מחצי שנה. עלי אפשר לומר שנקלטתי טוב. אבל ככלות הכל אני חי בחממה של הקיבוץ. אני מרוצה והחברים מרוצים ממני. ועם זאת, האם קשרתי קשר חברתי של ממש מעבר לתחומי העבודה וכיתת הלוחמים? ההוזמנתי אי־פעם לחדר של חבר קיבוץ לשתות ספל קפה? האם יודע מי מהם מי אני ומניין באתי? ההתעניין מי מהם במה שעבר עלי בשנות מלחמת־העולם השניה ואיך שרדתי? אפילו בחדר אוכל מעטים היו אנשי הקיבוץ שישבו איתנו אל שולחן אחד. והצעירים, בני הארץ, התעלמו מאיתנו כליל כאילו לא היינו קיימים. איך קרה שבגמר המלחמה, כשיצאתי את היער, קיבלוני יהודים באהבה בכל שהלכתי והתחלקו איתי בפת ובקורת־גג? וכולם ביקשו לשמוע את סיפור שרידתי – הם לא עייפו משמוע ואני לא עייפתי מספר. מדוע פה, בארץ, לא מורגש רצון לשמוע מה קרה שם? מה שורש ההתנהגות הזאת כלפינו? מה "לא בסדר" אצלנו, שבגללו איננו רצויים להם? האם הכל חושבים כי אנו "אבק אדם", כי מי ששרדו הם פסולת העם היהודי, שכן מי ששרד מן השואה הם אלו ש"דרכו על אחרים", ש"מכרו את אחיהם והוריהם"?

אישה שהכרתי סיפרה לי, שכאשר אחד הוותיקים שאל אותה איפה היתה בזמן המלחמה, ונענה כי היתה בגטו ובמחנות ריכוז, הביט האיש עליה בבוז ואמר: "אז איך את נשארת בחיים? בטח היית קאפו!" האשה רעדה גם בספרה לי על חילופי דברים אלה. איך יכול אדם, שלא הכירה, להטיח בה אשמה נוראה זו? אף אני נפגעתי עד עומק נפשי, שהרי מדובר לא באשמה פרטנית אלא קיבוצית. אותו איש שהאשים את האשה, האשים כל מי ששרד מהשואה. סירבתי להסכים, שאכן כך רואים אותנו יהודי הארץ. אמרתי לבת־שיחי שאם נמצא אידיוט אחד המסוגל להטיח בנו האשמות שכאלה אסור לשים לב אליו. "דב, אל תחיה באשליות – השיבה – ככה הם רואים אותנו, ככה הם חושבים כולם".

מניין פסק־הלכה זה עלינו? מה הם יודעים על קורותינו בשנות המלחמה, על אורחות חיינו בגטאות ובמחנות הריכוז וההשמדה? ואיך הם מעזים לחרוץ עלינו משפט ובעת ובעונה אחת נרתעים מהקשיב לנו? אני נזכרתי שעוד בחוץ־לארץ שמעתי את הכינוי "קצטניק" כמלת גנאי מפי אנשים שלא היו "שם". כבר אז נשגב מבינתי כיצד מסוגלים אנשים, ששיחק להם מזלם לא ליפול לידי הגרמנים, להתייחס בשלילה כלפי מי שהצליחו לשרוד מ"הקצט" – מחנה הריכוז.

לעיתים קרובות נתקפתי רגשי אשם על שנשארתי בחיים. לא אחת הרהרתי, כי מקומי הנכון יכירני בין מיליוני המושמדים. בושתי בקיומי עלי אדמות – מדוע ולמה שרדתי, מדוע ולמה דווקא אני ולא אחי או אחותי? אף שבחיטוטיי לא העליתי שום סיבה הגיונית לרגשי הבושה או האשם שלהם נתפסתי, פקדה אותי שוב ושוב המחשבה, שאולי באמת אני שייך לעולם ההוא, ולכן לעולם לא יוכל להיווצר קשר של ממש בין מי שהיה שם ובין מי שלא היה, ועם גזירת גורל זה יש להשלים.

ואולי חוסר התיקשורת והעדר הרצון מצד הוותיקים בארץ לשמוע פרטים על השואה נובע מפחד – פחד לעמוד פנים־אל־פנים מול האמת המרה של הזוועה שנפלה בחלקם של קרוביהם "שם"? או מבושה – בושה בבני משפחותיהם, בבני עמם, ש"הלכו כצאן לטבח"? בושה הגורמת להם לרצות להדחיק את כל שקשור לשואה? לדור הפלמ"ח והאצ"ל לא מתאים דור השואה.

ואולי, אולי עמוק בלב חשים בני היישוב רגשי אשם כבדים על שלא באו לעזרה – או שלא יכלו לעזור – לאחיהם במצוקתם, ובמקום

להודות בכך, להסביר, לבקש מחילה, הם קמים להאשים את הקורבנות ולהטיח האשמות חסרות שחר במי שנשארו בחיים?

ואולי יש שמץ אמת בכל אחת מהאפשרויות הללו עד שכולן יחדיו גורמות להם לדחות כל רצון לקרוב אלינו, להתחבר איתנו. כשלעצמי לא טיפחתי טענות כלפי ה״וותיקים״. לא ראיתים כיהודים שונים מאיתנו, שהרי הם בשר מבשר המשפחות שהושמדו, ולא יתכן שאלה מביניהם שעלו ארצה בעוד מועד נולדו גיבורים ואלו שנשארו בגולה – פחדנים. גם לא יתכן, שהוותיקים לא אהבו את אחיהם שבאירופה.

לימים, אחרי השואה, ראיתי במו עיני את הבחורים שנשלחו מהארץ לעזור לנו ולארגננו לקראת עלייתנו ארצה. באיזה מסירות ובאיזה פשטות עשו את עבודתם! לא אחת תהינו מדוע הם משקיעים מרץ כה רב כדי ללמדינו שירים ארצישראליים ולהקנות לנו מידע על הארץ. כמה מאמצים השקיע זאב גלר, איש ה״בריגדה״, שאסף אותנו בברלין והקים ״הכשרה״ להקמת קיבוץ בעתיד! יומם ולילה חי איתנו ודחס בנו את תורת ההתיישבות וחיי הקיבוץ. בחורי הפלי״ם שפעלו להפליא על סיפון אוניית המעפילים ״אקסודוס״ וקשרו איתנו יחסים נהדרים, ההיו שונים מבחורי הפלמ״ח פה, המתעלמים מאיתנו? נראה שזו דרכו של עולם. זה גורלו של החדש והזר, עד שהזמן עושה את שלו והוא מאבד את זרותו, משתרש, צובר בטחון עצמי ונהפך לשותף פעיל בתהליך דינמי של ״תן וקח״ חברתי.

אני, מכל מקום, לא התאכזבתי אפילו לרגע מהארץ. נבצר ממני להבין לליבם של אנשים, שהתבטאו במרירות על קשיי החיים בארץ, ועוד יותר נבצר ממני להבין את מי שהתחרטו על שלא היגרו לאמריקה וקיללו את בואם ארצה. את היותי לאזרח במדינתי שלי ראיתי כשיא הישגי. הרגשתי, כי לא הייתי יכול לחיות בשום ארץ אחרת, יהיו החיים בה טובים כאשר יהיו.

בקבוצתנו היה אפשר לשמוע מפי חברים רבים התמרמרות על הקיבוץ ״המנצל אותנו״ ללא מתן תמורה נאותה, והשגות על עצם חיי הקיבוץ. החלום שרקמנו יחד בתקופת ההכשרה בגרמניה, לעלות על קרקע בתולה ולהקים קיבוץ חדש, שלנו, נמוג והלך. בשיחות שניהלו ראשי קבוצתנו עם פעילי התנועה הקיבוצית, הם לא עודדו אותנו. להיפך, הזהירו אותנו מפני קשיים שלא נוכל לעמוד בהם. חברי מזכירות משמרות ובראשם המזכיר דוד חגי ביקשו שנישאר אצלם כ״השלמה״. ״למה לכם לבנות משק חדש ולעמוד בכל הקשיים – אמר

לנו דוד – כשאנו מקבלים אתכם כחברים שווי זכויות?" לא נענינו לו. רצינו לעמוד באתגר חלוצי מלא. רק לימים תהיתי האומנם לא צדקו מאיתנו אנשי התנועה, שהרי ספק רב אם היינו עומדים בקשיי הקמת יישוב חדש אפילו זמן קצר, שהרי מטעננו הרעיוני היה דל למדי. כך או כך החלום התפוגג. ימי שלי בקיבוץ היו יפים וטובים. אהבתי את העבודה בגן הירק. אהבתי את חיי הקיבוץ. הרגשתי שחיי מוגנים ובטוחים. עסקתי בתחביבים אהובים כספורט, ושחמט. אהבתי את שרה, את טיולינו בשדות ובפרדסים. הייתי לוקח אותה עמי בלילות לסגור את ברזי ההשקייה בגן הירק והירח ליווה אותנו ממעל. למטה היינו רק היא ואני וכל העולם היה שלנו.

בוקר אחד ביום ראשון, בצאתי לשדה עגבניות הבחנתי עוד ממרחק כי האדמה רטובה. מדוע? כל שהתקדמתי שקעתי יותר בתוך אדמת החמרה. ומאחר שהיה קיץ וגשם לא ירד, תפשתי כי פשוט שכחתי לסגור את ברז המים ביום שישי! הייתי על סף בכי. איזו בושה! איך אסתכל בעיני נחמן? מה אגיד לו? המשכתי ללכת בתוך האדמה הטובענית ואמרתי נואש למראה שתילי העגבניות השרועים בבוץ. הרגשתי כמי שחטא חטא שאין לו כפרה. עד מהרה הופיע נחמן, נעמד לידי והניד ראשו, הסיר את כובעו וגירד פדחתו, נעץ בי מבט קצר ואמר: "נו, עכשיו צריך להציל מה שאפשר!" כעבור דקות אחדות ניגש אלי ואמר: "ברלה, זה יכול לקרות לכל אחד".

מעורבותי בחיי הקיבוץ גברה. התעניינתי בכל דבר. כאשר דוד חגי ביקש ממני לבקר אצלו בדירה, שכן רצונו לשוחח איתי, התרגשתי. זו פעם ראשונה שאני מוזמן לדירת ותיק ומה גם מזכיר המשק. כאשר הרהרתי בסיבת הזימון לא מצאתיה. האומנם זה בגלל הנזק שגרמתי לשדה העגבניות? ודאי שלא, שכן מאז חלף זמן רב מדי והפנייה עצמה היתה לבבית מאוד. ובכן מה?

דוד חגי קידמני בחמימות, ביקש ממני לשבת ושאל מיד מה רצוני לשתות. אמרתי שאין לי רצון לשתות כלל, אך הוא לא השתכנע. "זה לא בא בחשבון – אמר – אולי אתה רוצה משהו חריף?" בחפץ לב הייתי לוגם לגימה, אבל הצטנעתי והסכמתי לשתות תה. תוך כדי שתייה וכרסום עוגיות סיפר לי דוד, שבשבוע הבא תתכנס בתל־אביב ועידת המפלגה – מפלגת פועלי ארץ ישראל. לוועידה יבואו צירים מרחבי הארץ וידונו בנושאים חשובים מאוד. "קיבוץ משמרות רשאי לשלוח

שני צירים, ולכן החלטתי לצרף אותך כציר מטעם הקבוצה שלכם. אתה תיסע איתי לתל־אביב לוועידה. שמעתי עליך טובות ואני סומך עליך".

הייתי מופתע, אני ציר במפלגה? מה אני יודע? למה בחר בי? אולי זו טעות? אולי אני צריך להגיד לדוד שאיני יודע דבר על המתרחש, על "העניינים" ולא לגרום לו אחר כך בושות? אך לא אמרתי דבר. קיבלתי את דבריו כפקודה. והוא באמת לא שאל אם אני מסכים, אלא החליט בשבילי: "אתה תיסע איתי לתל־אביב!" אכן בחירתי לציר מבין כל חברי קבוצתנו מילאה אותי גאווה.

בחבורתנו נמצא מי שעשוני לצחוק ואמרו שעוד יעשו ממני "מנהיג גדול", אבל היה לי רושם שאחדים מהחבריא מקנאים בי.

השכם בבוקר ניצבתי ליד המשאית עמוסת תוצרת חקלאית. דוד הופיע עם הנהג, בירכני לשלום ואמר: "נו בחורצ'יק, קפוץ למעלה. נוסעים". הייתי מרוצה לשבת בארגז המשאית לבד, פטור מכורח לענות על שאלות. הנהג הוריד אותנו במקום לא מוכר בתל־אביב ואמר שלצערו עליו למהר ולהספיק לפרוק את התוצרת ולהעמיס ציוד הביתה. דוד ואני עלינו לאוטובוס ונסענו עד כיכר דיזנגוף. שם הוליכני לבית־קפה ואמר: "קודם כל נשתה ספל קפה. אתה רעב?" "לא", עניתי אף שהייתי רעב. הוא לא התרשם מסירובי. "העוגות פה טובות מאוד", הפטיר כמי שמבקר במקום לעיתים קרובות. ובאמת, הקפה והעוגה נעמו לחיכי.

כיכר דיזנגוף המתה אדם. אנשים שוחחו בשפות שונות ומשונות. בתי־הקפה היו מלאים. היה קשה להאמין, שבמרחק קילומטרים לא רבים מתנהלת מלחמה. ראשי מפא"י וצירי ועידתה התכנסו באולם תיאטרון "אוהל". דוד החליף שם דברים עם מכרים על ימין ועל שמאל ואני נגררתי אחריו, נבוך למדי. זה הזכיר לי את מצבי כילד בעת שהייתי מלווה את אבי והוא היה מציג אותי לפני זרים, שהיללו את מראי וגרמו לי להסמיק. מרגע שהגענו לתל־אביב, הרגשתי כמי שאיבד את זהותו. לא ידעתי מה לעשות עם עצמי. מצב התלות המוחלטת בזולת, אי־היכולת להיות ריבון לעצמי ולנוע בחופשיות, עשוני מנוקר.

האולם היה כמעט מלא. שנינו מצאנו מושבים פנויים בקירבת המוצא, אבל דוד הסתלק מייד כדי לתור אחרי מכרים ואני ישבתי מכונס בעצמי כמי שנקלע לשמחה לא־לו.

הסתכלתי על הקהל שמילא את האולם. רובם נראו לי זקנים. ראיתי ראשי שיבה רבים. פה ושם נתקלתי בבעלי זקנים גדולים ללא כובעים

לראשם, והדבר הפליאני. תפשתי כי האנשים הממלאים את האולם מייצגים את השכבה המנהיגה את היישוב ומייד שאלתי את עצמי מה אני עושה ביניהם. חייכתי לעצמי. דוד טעה טעות חמורה בבחרו בי לציר, שהרי אני בור ועם־ארץ! מה לי ולחבר האנשים החשובים האלה?

אל הבמה עלו אנשים חשובים ותפסו מקומות ליד שולחן הנשיאות. את חלקם הכרתי לפי תמונותיהם שראיתי בעיתונים. היושב־ראש ביקש מהנוכחים לקום לדקת דומיה לזכר הנופלים במלחמה. עמדתי דום וחשבתי על מפקדי מיכלה, שנפל בגבורה בגוננו עלינו, פקודיו, ובאפשרו לנו לברוח ולהינצל מידי ההמון שהסתער עלינו. וחשבתי על שמעון, חבר קבוצתנו היפה, שנפל בקרב על לטרון, ועל הבחורים שנפלו בהתנגשות בבריטים על סיפון "אקסודוס", ואז החזירו אותי מחשבותי אל שנות השואה. לעיני עלו תמונות בני המשפחה, מראות מגטו ורשה וסוביבור, המרד והבריחה ליער, ובכל מקום גוויות, גוויות, גוויות, ואני כמין רוח רפאים פוסע מעליהן. הם מתים ואני חי.

דקת הדומייה תמה. אבל נשארנו עומדים לשירת "התקווה". שרתי עם כולם, הטעמתי כל מלה. שירת התקווה היתה הנשק הסודי שלנו במאבק עם הבריטים על סיפון "אקסודוס". הפעלנו אותו ברגעים הקריטיים, שבהם הערתה בנו השירה כוח להמשך המאבק. אחר כך שרו הצירים את ה"אינטרנציונל". מלות ההימנון הזה ברוסית או ביידיש היו ידועים לי כולשהו, אבל פה הושר בעברית.

הגיע תור הנאומים. השתדלתי לעקוב אחרי הדברים, להבין וללמוד, אבל לא הייתי מסוגל להתרכז. קלטתי את המלים, אך הן לא נתקשרו למשפטים. מדי פעם נשמעו קריאות ביניים, מדי פעם סער האולם מקצה אל קצה סערת בעד או נגד. אבל אני ישבתי מנותק. לא נותר לי אלא לסקור את הקהל. פה ושם ראיתי מישהו יושב ורושם רשימות בפנקסו. אחר קרא עיתון. והיה גם מי שהתנמנם. חשק עז להיות בחוץ, חופשי, תקפני. כשראיתי כמה אנשים יוצאים, קמתי בשקט ממקומי וחמקתי החוצה על קצות האצבעות.

בפתח האולם עמדו אנשים, עישנו סיגריות, ושוחחו בנחת. שלפתי גם אני חפיסת סיגריות מכיסי, משכתי סיגריה והצתי אותה בנחת, מעשה זקן ורגיל. חיש מהר נשאוני רגלי לרחוב דיזנגוף, שם הייתי ציפור דרור. הכל נראה לי יפה – הרחוב, החנויות, האנשים, הנשים השזופות, לבושות שמלות קיץ בהירות, שיופיין עצר נשימתי. ריחות תבשילים

שנדפו ממסעדות ומבתי קפה גירו את תאבוני, אבל בכיסי לא היו יותר מגרושים אחדים. פתאום נזכרתי, שבאתי להשתתף בוועידת המפלגה – מה אגיד לדוד אם יבחין שחמקתי מהאולם? בצעדים מהירים חזרתי לאולם "אוהל", שם המשיכו הנואמים בשלהם כמו לא נטשתי לרגע.

הגיעה שעת צהריים. הפסקה למזון גשמי. את דוד הכירו כנראה בכל המסעדות. מכל מקום. בהיכנסנו לאחת נתקבלנו בחמימות על־ידי המיסעדן, שידע מהו התפריט האהוב על פטרוננו. אני, שלא ידעתי מה להזמין, ביקשתי אותה מנה ויצאתי נשכר. מכבר לא בא אל פי אוכל כה טעים. דוד הציע לי להזמין תוספת אך סירבתי, לבל יחשוב שאני זולל וסובא.

"ודאי קשה לך לשבת שעות ולשמוע את הנאומים", אמר דוד במהלך הארוחה, "אבל אני רוצה שתספוג את האוירה ותכיר את המנהיגים ואת המנהיגים בעתיד. זה חשוב מאוד". אחר־כך לחש כממתיק סוד: "דב, אם אתה מרגיש שעייפת, צא ושוטט לך קצת בחוץ. היכנס לבית־קפה ושתה משהו. לא יקרה שום אסון אם תשמע נאום או שניים פחות..." כשנפרדנו הלך הוא לסידורים שונים ואילו אני ניגשתי לבקר את דודתה של שרה, שגרה בקירבת מקום. כשביקשה ממני שרה שבביקורי בתל־אביב אפקוד את דודותיה, לא נלהבתי לרעיון. מה לי ולהן? עכשיו חשתי דחף לעשות זאת למען ייווכחו מי ומה אני – לא איזה לא־יוצלח, חסר משפחה, ללא השכלה וללא עתיד, אלא ציר לוועידת המפלגה הגדולה והחשובה ביותר במדינה.

דודה צביה קיבלה פני בלבביות, ואני לא איחרתי לספר מה מעשי בתל־אביב. היא פרצה בצחוק והסתכלה עלי כלא מאמינה – בעיניה הבחנתי אפילו שמץ זילזול. "אז עכשיו – אמרה – אתה בן־אדם חשוב"! הסמקתי. איזו טיפשות היתה זו להציג את עצמי כ"ציר לוועידה" בחפזון שכזה!

"נו, גם בן־אדם חשוב צריך לאכול", אמרה צביה בצחוקה המצלצל. "באת בדיוק בזמן. ארוחת הצהריים מוכנה". לשווא טענתי באוזניה כי זה עתה סעדתי את לבי. "מה כבר אכלת שם, במסעדות?" אמרה וניגשה לערוך את השולחן שבמרפסת. אחר־כך הגישה לפני מרק והכריזה: "מרק כזה בוודאי לא אכלת במסעדה שלך!" ובטרם יכולתי לסרב לאכול עוד כבר הניחה לפני את הקציצות והכרובית ואחר כך מרק פירות לקינוח. במשך כל זמן הארוחה ישבה המארחת מולי ושוחחה איתי, ואני לא חדלתי להתפעל מעצמי על יכולתי להשתלט על

שתי ארוחות צהריים בזו אחרי זו. צביה הציעה לי לשכב לנוח, אבל סירבתי בנימוס למרות שהייתי זקוק למנוחה. בזמן שנותר לי עד מושב אחר־הצהריים ירדתי דרך רחוב פרישמן לשפת הים. השקפתי על האנשים המשתזפים בשמש הלוהטת, על הילדים המשכשכים במים ומרעישים ללא לאות ועל הגלים המתנפצים אל החוף.

הים אמר לי משהו. חודשיים ליווני גליו יומם ולילה בהפלגת "אקסודוס". והנה, לא חלפה שנה ואני עומד על שפת ימה של תל־אביב, אזרח מדינה בת־יומה, נהנה משקיף על הים "שלי", מקצף הגלים, אך בעיקר מהמוני הילדים המשתעשעים בחול ובמים. ובראשי מצטיירת פתאום תמונה מגטו ורשה: הרחוב מלא אנשים מהלכים בבלואים, לחייהם נפולות, עיניהם נסוגות אל חוריהן, וילדים, כל־כך הרבה ילדים, יחידים, זוגות וקבוצות, מוכרים סוכריות וסיגריות תוצרת בית, יושבים למרגלות קירות הבתים בידיים מושטות ומבקשים רחמים. לשווא אני מנסה לסלק את תמונות הגטו. אני סוקר את הבחורות היפות המשתזפות לעיני, אך אי־משם מופיעות תמונות מסוביבור – נשים וגברים צועדים עירומים בין שתי גדרות התיל, מובלים לתאי הגזים – ואני מרגיש שדמעות מציפות את עיני וזולגות על לחיי. הסתכלתי סביבי. מרוצה, שאיש לא שם אלי לב, פניתי עורף לחוף וחזרתי לאולם "אוהל".

דוד עשה כל שיכולתו להנעים עלי את הזמן. בערב לקחני לקולנוע אחר־כך ישבנו בבית קפה, לגמנו מהמשקה ואכלנו עוגיות. הוא חלק שבחים לקבוצת ההכשרה שלנו ואמר שהקיבוץ היה רוצה שנצטרף כולנו כחברים שווי זכויות. כשאמרתי שלנו יש תוכניות להקים ישוב חדש, משלנו, שאנו רוצים להתחיל מבראשית, שחק והניד ראשו כשומע בדיחה חבוטה. "אתם יודעים מה עבר עלינו כשעלינו על הקרקע? אתם יודעים כמה חברים טובים, בעלי אידיאלים נעלים, עזבו אותנו, לא החזיקו מעמד? ואתם, חלוצים חדשים שכמוכם, תעמדו בכל הקשיים? אתם לא תחזיקו מעמד אפילו חודשים מעטים וחיש מהר תתפזרו בכל ערי הארץ. בשביל מה לכם כל הצרות? לא היה לכם די עד עכשיו?"

בתוך־תוכי ידעתי, שדוד צודק. באחרונה אכן נוכחתי לדעת, שרעיון הקמת קיבוץ משלנו חדל להלהיב את חברינו. רבים מדי מתוכנו נמשכים לחיים פרטיים ומעדיפים אותם על פני חיי שיתוף. הללו מחכים להזדמנות הראשונה לעזוב את הקיבוץ ובינתיים מחטטים

ומוצאים את כל ההיבטים השליליים שבחיי הקיבוץ. עד כה לא נתתי דעתי במלוא הרצינות לדעות אלו, שהחלו להישמע באחרונה. עכשיו בא דוד והעמיד הדברים על חודם. לי עצמי היה טוב בקיבוץ. אהבתי את עבודתי, אהבתי את החופש שחיי הקיבוץ העניקו לי, את האפשרות לעסוק בדברים שאני אוהב – לעסוק בספורט, לשחק שחמט, לשמוע הרצאות על נושאים חדשים לי לגמרי. נהנתי לתרום את חלקי ולהיות מוערך על תרומתי. שאבתי סיפוק עמוק מחיותי חיים צודקים, שוויוניים – אינני מנצל איש ואינני מנוצל על־ידי איש. וחשוב מכל, בקיבוץ הייתי מוגן מפני עולם זר, בלתי מוכר ואף מפחיד באתגריו. לי אין זה חשוב שהילדים של נהג המשאית זוכים בצעצועים, ששום ילד אחר בקיבוץ אינו זוכה בשכמותם, שלאשתו של מנהל המפעל יש כל פעם שמלה חדשה ולאחרת יש נעליים תוצרת איטליה, שלחבר אחד יש מקום עבודה יותר טוב, וגם פטרו אותו מתורנות שמירות בלילות. לי פשוט היה טוב בקיבוץ. אבל לא יכולתי לשתף את דוד בהרהורים אלה. ישבתי ושתקתי. אומנם, היתה לי הרגשה שגם בלי להגיד מלה אני שקוף ואיש שיחי קורא את כל מחשבותי. הוא מצידו, לא לחץ עלי. לבסוף קם והפטיר: "נו, מספיק להיום. נלך לישון".

ועידת המפלגה נשתכחה ממני מייד. הדיונים לא עניינו אותי ולא הקדשתי להם מחשבה. אך השיחה עם דוד הטרידה אותי ולא נתנה לי מנוח כל הדרך בחזרה לקיבוץ. ככל שהעמקתי לחשוב על חברי קבוצתנו, נתחוור לי כי לא זו בלבד שהחלום היפה להקים קיבוץ משלנו מתמוסס, אלא שרוב החברים אף אינם מעוניינים להישאר במשמרות ומשתוקקים לעזוב וללכת העירה. התחלתי גם להבין, שהדבר הקושר ומחשק את חבורתנו אינו הרצון להקים קיבוץ, אלא הרכוש המשותף שהבאנו איתנו מגרמניה.

בהיותנו בחוות הכשרה בגרמניה, אחרי תקופה ארוכה של גיבוש והדרכה על־ידי שליחים מהארץ, גיבשנו לעצמנו מטרה ברורה – להקים קיבוץ בארץ־ישראל. למעשה, כבר שם הרגשנו את עצמנו חברי קיבוץ לכל דבר והיינו גאים בכך. בסופם של דיונים רבים החלטנו לחיות חיי שיתוף מלא. הסכמנו שלא להחזיק כסף פרטי – החברים יתנו כספם לקיבוץ או יקנו בו פריטי לבוש או חפצים אישיים אחרים. חברי המזכירות הסבירו, שבכסף שיימסר לקיבוץ, יחד עם הכנסות מעבודת החברים, ייקנו כלים ומכשירים שיישלחו ארצה וישמשו אותנו

בעתיד. בהקימנו את קיבוצנו. אני, שעתיד הקיבוץ היה יקר לי מכל, הלכתי למחרת הבוקר לסנדלר של הכפר, ביקשתי ממנו לפרק את הסוליות מהמגפיים ולחלוץ משם מטבעות זהב שהסתיר שם סנדלר בלודז׳ לפני שברחתי מפולין לגרמניה. את המטבעות הללו מסרתי למזכירות. רק אחר־כך נודע לי, שהייתי יחיד בחבורה, שמסר את כספו לקיבוץ. כל חברי קנו לעצמם שעוני זהב וחפצים אחרים, או פשוט הסתירו את כספם. מאחורי גבי צחקו עלי, אך היו שאמרו לי בפני שאני טיפש.

הכספים שנתקבלו עבור כל אחד מאיתנו ממוסדות ״אונרר״א״ ו״ג׳וינט״, והכנסות המשק החקלאי שניהלנו בהצלחה, מילאו את קופת קיבוצנו. בכסף שצברנו רכשנו מערכות מכונות וכלים לנגריה ולמסגריה ופריטי משק אחרים, לרבות אקורדיון שאיש מאיתנו לא ידע לנגן בו. חודש לפני שעזבנו את גרמניה בדרכנו לצרפת, כדי לעלות שם על סיפון אוניית המעפילים ״אקסודוס״, יצאתי עם עוד חבר לשלח את המטען שלנו ארצה דרך הים. הכל בחבורתנו ידעו, שיש לנו רכוש משותף. גם חברים שלא ישבו בקיבוץ בארץ אפילו יום אחד, שכן חוילו ברדתם מהאוניה, התעניינו בביקוריהם במצב הרכוש שלנו. הכל המתינו לקבלת חלקם.

כשחזרתי לקיבוץ וסיפרתי לחברי קבוצתנו על שיחתי עם דוד ועל הצעתו שנצטרף לקיבוץ משמרות, התעורר בתוכנו פעם ראשונה ויכוח רציני על עתידנו. חברים רבים אמרו, כי שבשום אופן לא יסכימו להישאר במשמרות, רצונם להקים קיבוץ משלנו. אחדים אמרו שיש לברר אפשרות של עזיבת הקיבוץ, מכירת המכונות וחלוקת התמורה בין כל החברים. נשמעה גם הצעה לבחון אפשרות של הקמת נגריה ומסגריה בשותפות, בעזרת הסוכנות. איש לא הציע להישאר במשמרות ולמסור לקיבוץ זה את המכונות, למרות שנמצאו בינינו אחדים, ואני בתוכם, שהיו מוכנים להצטרף למשמרות כחברים לכל דבר.

מאותו יום ניטלה שלווה מתוכנו. ראשי קבוצתנו נסעו פעמים תכופות לתל־אביב, דרשו מן המוסדות המיישבים מקום להקמת קיבוץ משלנו, אך נידחו בלך־ושוב, נואשו, והרעיון נגנז. היה ברור שקבוצתנו עומדת להתפרק ואנשיה יתפזרו לכל עבר, ואז החלו רבים מאיתנו לתור אחרי מגורים. בתקופה זו כבר ברחו מהארץ מאות אלפי ערבים. בתיהם עמדו נטושים וריקים. מאחר שהיישובים הערבים שנכבשו היו בשלטון צבאי, גידרו שלטונות צה״ל רבעים שלמים בתוך הערים הכבושות

והקימו שם מחנות ובסיסים. השטחים הנותרים נמסרו ל״אפוטרופוס על נכסי נפקדים״, וגוף זה חילק לאנשים בתים ודירות – ״רכוש נטוש״ – לפי אמות־מידה נסתרות. בעלי זכויות ו״פרוטקציה״ למיניהם, וכמובן אנשי צבא ששירתו באזורים נטושים, חמדו בתים ופלשו לתוכם על משפחתיהם, כמוהם עשו גם בעלי יוזמה ותושיה, שהתגנבו בסתר לדירות ו״קבעו עובדות בשטח״ בלי היתר ״מלמעלה״. ובגבור גלי העליה אך טבעי, שעולים בהמוניהם שוכנו בבתים הריקים שנותרו בערים הערביות.

אחד מחברינו, שהיה מכובשי רמלה ולוד, סיפר לנו על ערים אלה, שרוב תושביהן ברחו במהלך הקרבות. הוא התפעל מבתיה היפים המרוהטים היטב, ואמר כי למרות שהוטל איסור על כניסה לעיר בלי אישור, ״הסתדרו״ כבר פה ושם יהודים בבתים שבחרו לעצמם.

כמה מחברינו, שניסו להשיג לחברי הקבוצה דירות ברמלה, פנו למושל הצבאי. הלה שלח אותם לאחראי מטעם האופוטרופוס והוא שלח אותם לסוכנות. בסופה של החד־גדיא חזרו האנשים הביתה בידיים ריקות. אי־ההצלחה במציאת מגורים לכל חברי הקבוצה מחוץ לקיבוץ, והקשיים להקים ולהפעיל נגריה ומסגריה שיוכלו לפרנסנו, גרמו לנו אכזבה מרה, אך מגמת עזיבת הקיבוץ נשארה בעיינה. באיזה מהירות נגוזו החלום והאידיאל להקים בארץ משק משלנו מבראשית, לחיות חיי שוויון וצדק! צדק דוד באומרו עלינו, שאיננו ציונים דיינו וחלוצים דיינו. אפילו אני, שחיי הקיבוץ היו אהובים עלי ולא חשתי שום דחף לעקור העירה, ולו גם מפחד מפני ההתמודדות עם העולם החיצון, החלטתי לעזוב עם כולם.

השמועה שהקבוצה עומדת לעזוב את הקיבוץ התפשטה במשק. הוותיקים הגיבו בשאלות מביכות ועוקצניות, ששיקפו אכזבה ואף כעס. נחמן היה עוצר לידי, מסיר כובעו, מגרד בפדחת, מצמצם את עיניו ואומר בהביטו ישר לעיני: ״גם אתה, ברוטוס?״ למרות שכבר שאלני שאלה זו פעמים מספר, ונוכח לדעת כי גם אני בעוזבים, ביקש לשכנע אותי להישאר. ״עזוב את החברים שלך. שילכו. הרי לך טוב כאן. אתה אוהב את העבודה בגן הירק. אתה בא לעבודה מתי שאתה רוצה והולך מתי שרוצה. אתה משתתף בפעילות חברתית. מה חסר לך כאן? אתה, ברלה, נולדת להיות קיבוצניק! שמע מה שאני אומר לך. אתה, קודם תתחתן עם שרלה שלך, אנו נעשה לך חתונה יפהפיה, תקבלו חדר טוב

עם רהיטים יפים. ואחר־כך תחליטו לעזוב או להישאר. מה בוער? אה, ברלה? תחשוב על זה".

התלבטתי. הרגשתי את עצמי כבוגד. כדי להדחיק את מצוקתי ואולי גם כדי לכפר על מעשה העזיבה, שיקעתי את כל־כולי בעבודה. בחדר אוכל ניגש אלי דוד וביקש שאכנס אליו בערב. רק זה חסר לי! הוא בוודאי ינסה לשכנע אותי להישאר ואני אתקשה לנמק את עזיבתי. אך לא היתה ברירה. התייצבתי בחדרו. כרגיל, מזג לשנינו תה והגיש עוגיות. אחר־כך הרצה לפני על הקשיים שהמדינה החדשה עומדת לפניהם וביחוד על בעיית הקליטה של גלי העליה הגדולים. נרגעתי. לא מדובר בנושא העזיבה.

"יש לי אליך בקשה – המשיך – לי כבר ברור שהקבוצה שלכם תעזוב את הקיבוץ, אבל הייתי רוצה שכמה מן הטובים יישארו אצלנו. אני רוצה להטיל עליך תפקיד. עזור לי להשפיע עליהם שישארו בקיבוץ".

הדברים נפלו עלי כמהלומת פטיש. דוד אפילו לא הועלה בדעתו, שגם אני עוזב!

ישבתי ושתקתי, מחפש לשווא מלים שלא יפגעו בדוד. לבסוף פלטתי רק שלוש מלים במאמץ רב: "גם אני עוזב".

דוד קפא במקומו. כעבור רגע אמר רק מלה אחת: "חבל" – ולא יסף. אני ישבתי כממוסמר למושבי. כעבור רגע עלה חיוך על פניו של איש שיחי. נפרדנו לשלום. למחרת יצאנו, כמה בחורים, "לבדוק את המצב" ברמלה. בהגיענו התגלתה לפני עיר שמימי לא ראיתי כמוה: לא דומה לחדרה ולא לפרדס חנה, גם לא לעיירה אירופית. משני עברי הדרך הראשית עמדו וילות ובתי אבן יפים ומאחוריהם מטעי זיתים. רוב הבתים היו סגורים, אך במרפסות כמה מהם ישבו חיילים בכורסות. עזובה שלטה בכל. בכל פינה – ערימות זבל. פה ושם עצרונו שי"ן־גימ"לים, שאלו מה מעשינו ברמלה, הזהירו שלא נלך למקומות מסויימים, שלא ניקח לעצמנו חפצים ולא נפרוץ דלתות. שמתי לב, שדלתות רבות נאטמו בקרשים והדבר נראה מוזר. מי יקח דברים לא־לו? נזכרתי, שאחרי המלחמה בלודז, נהגו רבים לנסוע לשטחים שנכבשו מידי הגרמנים, בזזו בתים שנטשו הגרמנים והביאו את המלקוח ללודז'. והיו שחזרו ועשו זאת זמן רב. הגם פה עושים אותו דבר?

המשכנו בסיורנו. מימין עמד בית יפהפה גדול בתוך גן עזוב. לידו –

"מצודת טיגרט" שלא מזמן ישבו בה הבריטים. כשקרבנו למרכז העיר ראינו מרחוק את המגדל העתיק הלבן, שלימים הופיע על בולי דואר. בלב העיר ראינו אזור מגודר בתיל, שמבואותיו שמורים בידי חיילים. בפנים התהלכו ערבים. השטח המגודר כלל כנסיה בתוך חצר גדולה. הלאה, משני עברי הכביש, עמדו חנויות צפופות, רובן סגורות. סימטאות צרות הוליכו אל פנים העיר. כמה מהחנויות היו פתוחות והאנשים שעמדו לידן דיברו בשפות שונות, לרבות יידיש. עצרנו שם. וכששאלתי את אחד האנשים מהו השטח המגודר, ענה לי ביידיש: "זה הגטו הערבי!" נדהמתי למשמע התשובה, ומשהבחין בכך, הסביר האיש: "ככה כולם קוראים לזה..." המלה "גטו" על רקע שטח מוקף גדרות תיל, פה בישראל, הלמה באוזניי כמו שמעתי דבר בלתי אפשרי. לא התעמקתי בעצם כליאתם של ערבים מאחורי גדר תיל: הייתי בטוח שהדבר הכרחי ומוצדק במצב הנתון, אבל קריאת המקום "גטו" העבירה בי צמרמורת. לשמחתי הרבה ראיתי בין העוברים ושבים שברחוב, בשטח הבלתי מוגדר, גם שתי ערביות. אחר־כך נודע לי שבלילה יש עוצר ולערבים אסור לצאת מהתחום הסגור עד הבוקר. שנים רבות אחר־כך, כשלגדר כבר לא היה זכר, המשיכו רמלאים לקרוא למקום "גטו" ויש שכינוי זה שגור בפיהם עד היום.

מפי אנשים שפגשנו נודעו לנו פרטים על הנעשה בעיר, על האופן שאנשים קיבלו דירות וחנויות. כך התברר שמוטב לנו לחפש את מבוקשנו ברחובות הצדדיים. נרמזנו, שכדאי לנו לנסות "לקבוע עובדות".

שוטטנו ברחבי העיר שעות אחדות עד שלבסוף, באחד הרחובות הפנימיים, התרשמנו מבית גדול עזוב, שקומתו השניה טרם נשלמה. לא ראינו בו איש. דלת הברזל שבגדר הבטון הגבוהה שבחזית הבית היתה פרוצה. בפנים לא היתה נפש חיה. חייל שעבר במקום שאל מה אנו מחפשים.

"אנחנו רק רוצים לראות את הבית בפנים..," אמרתי. "מצידי אתם יכולים לקחת את כל הבית – אמר החייל – אבל אם הרב־סמל יתפוס אתכם, אני לא מקנא בכם. זה שטח צבאי והכניסה אסורה".

בכל זאת, החלטנו להיכנס פנימה. מצאנו את עצמנו במבואה גדולה, מעין חדר פנימי רחב ידיים, שבקירותיו דלתות שנפתחו אל שלושה חדרים גדולים ומטבח גדול. בקומה השניה חסרו בחדרים דלתות וחלונות והרצפה לא רוצפה. כמי שהורגלנו בחיי מחנה ובחיי שיתוף,

התרשמנו כי הבית הזה יפה לנו – כל הקבוצה תוכל לחיות בו יחד. היינו תמימי דעים, שעלינו להשתלט על בית זה.

העיר הטבולה בירק כסוף של עצי זית, הווילות היפות ברחובה הראשי פה ושם בתים יחידים נאים מאוד, המנזר והכנסיה עם הצריח והמגדל המרובע העתיק, קסמו לי חרף העזובה והזוהמה והאוירה הקודרת ששרתה עליה בשל ריקותה. אך באותה שעה כירסמו בי ספקות. האומנם פה אחיה? היתה לי הרגשה, שהעיר הזאת אינה שייכת לישראל, שהיא אינה מקום יהודי, שאני נמצא באיזה חוץ־לארץ.

בימים הבאים שבו חברינו ופקדו את רמלה, יגעו ומצאו מיבנים עזובים רבים, יפים להקים בהם את הנגריה שלנו, ואף קיבלו אישור להשתמש במיבנה עזוב, שעמד באזור בתי המלאכה של העיר. לפי החלטת אסיפת קבוצתנו נסענו, כמה רווקים, מצויידים בשמיכות ובמזון, לתפוס את הבית שחמדנו לנו ברמלה ולהחזיק בו בכל מחיר. בלב קשה, בלא יכולת להסביר לעצמי מדוע, אני עוזב את המקום שאהבתי וטוב היה לי לחיות בו, מקום שנדמה לי כי פתר כל בעיותי ובו אוכל לתכנן את עתידי בביטחון. למה לי שוב להתחיל הכל מחדש? מה אני מחפש בחיים הפרטיים בעיר? למה לי להתמודד עם העולם הזר לי? שאלתי את עצמי – ולא מצאתי בתוכי תשובה. האמת היא שפשוט נכנעתי לקבוצה. השייכות והמחויבות הבסיסית כלפיה גרמו לי להרגיש, שאם לא אצטרף ואלך עם כולם, ואעדיף להישאר בקיבוץ, ייחשב לי הדבר לבגידה.

כך, בוקר אחד, ארזתי את צרור בגדי במזוודת האלומיניום שהבאתי מגרמניה ועזבתי את הצריף, את הקיבוץ, את השדות והפרדסים, את גן הירק שכה אהבתי, את חיי הכפר השלווים, את המגע התמידי עם הטבע, שכה נעם לי ופירנס את נפשי. בבת־אחת התנפץ חלום העליה על קרקע בתולה ועשייתה לגן פורח, התנפץ חלום בניית חיי צדק ושוויון במשק שיתופי. לא הצטערתי על השנה שעשיתי בקיבוץ. להיפך, הצטערתי על עזיבתו. הקיבוץ היה לא רק מסגרת טובה לצעדי הראשונים בארץ. יכולתי להמשיך לחיות בו כל חיי. התקופה היפה של חיי במשמרות חרותה בזכרוני כתקופת בראשית קסומה של השתרשותי בארץ.

פרק ב

בבואנו להתיישב ברמלה כעבור ימים לא רבים נדהמנו למראה השינוי שחל בעיר. מספר האזרחים שנראו ברחובות היה גדול מזה של אנשי הצבא. בתים שעמדו ריקים נתמלאו בדיירים שהגיעו אי־משם. משאיות פרקו רהיטים. הרושם הכללי היה של מיבצע פלישה.

אנחנו עצרנו ברחוב א׳, ליד הבית שבחרנו בביקורנו הקודם בעיר. לאחר שפרצנו את דלת המבוא. התחלקנו לשתי קבוצות: אחת התמקמה בקומת הקרקע ואחת, ואני בתוכה, עלתה לקומה השניה, הלא־גמורה. לאחר שעבדנו כמה שעות בניקוי קומתנו פרשנו את שמיכותינו על רצפת הבטון.

לא עבר זמן רב, וחיילים שישבו בבתים הסמוכים באו לבקרנו. ״עוד מעט נעזוב – אמרו – אבל נראה מה יגיד הרב־סמל שלנו כשיראה אתכם פה!״ והרב־סמל אכן הופיע בלוויית שני חיילים, נעץ בנו מבט מופתע, העביר מבטו על השמיכות הפרושות על הריצפה ואז פנה אלינו בפנים חמורות ואמר בכעס: ״תגידו לי, מי הרשה לכם להיכנס לבית הזה?״ אחד מאיתנו השיב לו, שהאחראי מטעם האופוטרופוס אמר לנו למצוא בית בשביל כל הקבוצה ואחר־כך יתן לנו אישור להתגורר בו. ״אמרו לנו – הוסיף – שהצבא עומד לעזוב את האזור ואנו מבקשים שלא לגרש אותנו, כי אין לנו לאן ללכת״.

הרב־סמל לא התרשם ביותר מבקשתנו. ״לי לא איכפת אם יש לכם אישור או לא״, אמר. ״יש לנו מספיק צרות עם הטיפוס הזה. עכשיו זה שטח צבאי ואתם חייבים לעזוב את הבית מייד״. כשהסברנו לו, שפשוט אין לנו לאן ללכת ואיפה ללון, הסכים שנישאר במקום עד למחרת: בשעה תשע בבוקר עלינו להתפנות.

בערב ישבנו לאכול לאור נרות. הארוחה כללה לחם וחלבה ומים מהברז, שכן לא היו לנו כלים להרתיח את המים. מצב בסיסי זה הזכיר לי את החיים בבונקר, ביער. בלי משים התחלתי לספר על חיי ביער אחרי שברחתי מסוביבור, על המאבק היומיומי בציידי אדם, על עשרות מחברי שנהרגו בידי שודדים ורוצחים למיניהם, על חיי בכנופיית

שודדים ובביקתתן של זונות. היתה זו תערובת של סיפורים עצובים ומשעשעים, ומשסיימתי החלו חברים אחרים לספר קטעים על קורותיהם. אחרי תקופת שהותנו בארץ, שלא רצו לשמוע את קורותנו בשואה, הדחקנו את עברנו עמוק פנימה. פה, בבית הנטוש ברמלה, שמחר עומדים לגרשנו מתוכו, קרבנו כביכול אל העבר וזכרונות עלו וצצו מאליהם.

למחרת בא הרב־סמל וציווה עלינו לפנות את הבית מייד. כל בקשותינו היו לשווא. אספנו את המטלטלים והתמקמנו מול הבית, בצל עצי הזית. בזמן הקצר שהספקנו לשהות במקום רכשנו את אהדת החיילים והם הביאו דברי מאכל וקפה. לפנות ערב שוב פרצנו לתוך הבית ושכבנו לישון איש במקומו. היינו מוכנים להופעת אנשי צבא, לגירוש ואפילו למאסר, אך שוב לא הטרידונו. כעבור ימים ספורים פינה צה״ל את כל הבתים באזור. נשמנו לרווחה. ובינתיים השיג ראש קבוצתנו מכתב המלצה ממרכז הקואופרציה לאופוטרופוס, ובו בקשה להקצות לקבוצתנו מקום להקים נגריה ולמגורים.

עזיבת הקיבוץ היתה לעובדה. כל חברינו הנותרים הגיעו לרמלה, על חפציהם. הקיבוץ נתן לכל אחד מאיתנו מיטת ברזל, שתי שמיכות, שני סדינים וחמש לירות. החלטנו שבקומת הקרקע ישתכנו הזוגות הנשואים ובעליונה – הרווקים. מאחר ששרה ואני עמדנו להתחתן, זכינו בחדר גדול בקומה העליונה, שם היו המטבח והמרפסת משותפים לכל הדיירים. דלתות, חלונות ומירצפות היו חזון לעתיד. פתאום, אחרי שהורגלנו לחיי שיתוף, לאכילה יחד בחדר אוכל, למסירת הבגדים למכבסת הקיבוץ, היה עלינו לדאוג איש לעצמו. זה לא היה דבר קל, ועם זאת היתה גם הרגשה של חופש. נעשית אדון לעצמך, ריבון לאכול, ללבוש כרצונך. רק מקור הפרנסה של כולנו, הנגריה, נשאר משותף.

בלי בחירה מודעת, בהסח הדעת כמעט, נעשיתי רמלאי. עד מהרה נודע לי, כי רמלה היא היחידה בערי הארץ שנוסדה על־ידי הערביים במאה השמינית העיר הצעירה התנסתה בשלטונם של ערבים, ממלוכים, צלבנים, תורכים ובריטים, וכל אלה השאירו בה את חותמם – בנו מסגדים, כנסיות ומנזרים, ארמונות ובריכות מים תת־קרקעיות, לרבות המגדל המרובע היפהפה שנמצא בתוך תחום המסגד הלבן. משך הדורות פקדו את העיר מספר רעידות אדמה שהרסו את העיר. חלקה

נבנה מחדש וחלקה נשאר יעד ארכיאולוגים.

במהלך השנים ישבו גם יהודים ברמלה והיו שם בתי כנסת וישיבות, אבל בשנים האחרונות נמנעו יהודים מלשבת שם. האוכלוסיה הערבית היתה בכללותה עוינת ליהודים. מאז 29 בנובמבר 1947 היתה חציית העיר לצורך נסיעה בכביש תל־אביב־ירושלים, כרוכה בסכנת פיגועים.

לפני שהעיר נכבשה בידי צה״ל ברחו רוב תושביה מפחד נקמה. עכשיו החלה להתמלא בעיקר בעולים חדשים, אך גם בוותיקים בעלי זכויות למיניהן. מדי יום נפתחו חנויות ובתי־מלאכה. נמצאו גם בעלי יוזמה שהקימו קולנוע – הללו הקרינו סרטים בבניין ערבי ישן, שדמה יותר למערה.

בימי שישי רקדו הרמלאים החדשים בבית קפה לצלילי תזמורת של עולים. לא אחת פרצה תיגרה בין הרוקדים, לרוב בשל אי־הבנות בין דוברי שפות שונות, שהתקשו לתקשר. במוצאי שבת נהגו כל תושבי העיר לטייל אנה ואנה על פני כביש הראשי, להתהדר במיני מלבושים חגיגיים שונים ומשונים, איש כמנהגו וכהישג ידו. המכוניות שחצו את העיר צפרו בלי הרף והוסיפו חיים לתהלוכה. בטיולים אלה יכולת לשמוע כל שפה שבעולם – לבד מעברית. עיר יהודית חדשה קרמה עור וגידים, התהוותה מפסיפס של עולים חדשים, דוברי שפות שונות, חניכי תרבויות שונות ובעלי מנהגים שונים. חוסר אימון וחשדות הולידו תקריות על דברים של מה־בכך, אבל היה לכולם מכנה משותף: כולם היו יהודים, כולם עולים חדשים, כמעט לכולם היה רכוש שנדחס במזוודה אחת. מעטים היו מי שעבדו במקצועם – כל אחד נאבק על הקיום והיה נכון לכל עבודה מזדמנת.

עזיבת הקיבוץ ניתקה אותי משרה. אחרי שלוש שנות חיים משותפים מצאתי את עצמי בגפי. ביתנו שברמלה, חדר פרוץ בלי דלת וחלון, טרם הוכשר למגורי בחורה. ביום שעברה הקבוצה לרמלה השתכנה שרה בבית החלוצות בגבעתיים, שם התקבלה אמה כאם הבית. התחבורה בין רמלה ותל־אביב לא היתה סדירה ובערבים לא פעלה כלל, ושנינו נאלצנו להסתפק בפגישות קצרות ומתסכלות. הפתרון היחיד שעלה בדעתי לשינוי מצב זה היה להתחתן, אך מבחינה מעשית לא היה הזמן יפה להקמת משפחה. מכבר החלטתי, שאתחתן רק בהגיעי ליכולת לפרנס משפחה. והנה התגלגלו דברים וגרמו, שדווקא עכשיו, כשאני חסר כל ועתידי מעורפל – אין לי כלום, רק חדר לא מרוצף, בלי דלתות וחלונות, עומד לרשותי – אתחתן ואביא הנה את אשתי? ואיך

אפרנס אותה?

הנגריה היתה בחיתוליה. כולנו עבדנו בשיפוץ המיבנה ועד מהרה הובאו המכונות ממחסני הערובה. חברת החשמל מתחה למקום קו מתח גבוהה ומרכז הקואופרציה הכיר בנו כקואופרטיב. מכונות המסגריה נמכרו והכסף שימש להוצאות השוטפות. בין העולים שהתיישבו ברמלה נמצא לנו בעל מקצוע לניהול הנגריה, להצבת המכונות, להכשרתנו כעובדים ולאירגון העבודה. בינתיים, עד קבלת הזמנות, חיפשנו כל אחד עבודה זמנית.

ברמלה לא היתה שום דרישה לעובדים. יום יום היינו הולכים לפרדסי רחובות רגלי, שכן לא היתה תחבורה ציבורית בין רמלה ורחובות, עובדים בקטיף וחוזרים רגלי בערב. את שכרנו מסרנו לקופת הנגריה וקיבלנו פרוטות, שהספיקו לאוכל דל. בגמר עונת הקטיף עבדתי בפתיחת "צלחות" להשקיית העצים אצל פרדסן, שהסכים לתת לנו עשרה גרושים לצלחת. לא נרתעתי מעבודה קשה זו. זכרתי איך, ביומי הראשון בסוביבור, נלקחתי עם שלושה בחורים לחפור בור. בילדותי הייתי חלש ואחרי שנה שעשיתי בגטו ורשה נשדפתי ונחלשתי שבעתיים. את החפירה שניתנה לי היתה כבדה ולא היה בכוחי להחדירה לאדמה. הגרמני שפיקח עלינו הצליף על ראשי פעם אחרי פעם עד שנדמה לי כי אין לי יותר ראש, אך למרבה הפלא נתמלאתי כוח אדיר – האת חדרה לאדמה כלתוך חמאה. זו היתה קבלת הפנים שלי בסוביבור. כעבור זמן עמדתי באתגרים קשים הרבה יותר, כמעט בלתי־אפשריים. עכשיו הנחתי, שחפירת ה"צלחות" לא תכבד ממני, אבל נכונה לי אכזבה: כשהנפתי פעם ראשונה את הטוריה והנחתי אותה אל הקרקע היא קפצה חזרה בלי לחדור לאדמה, בהשמיעה צליל מתכתי כאילו פגעה במתכת. המשכתי לעבוד בעקשנות ופיצחתי את קרום האדמה הקשה, אך לא עבר זמן רב וכפותי מלאו שלפוחיות. וכל מהלומת טוריה הכאיבה יותר ויותר. הענפים הרוכנים מטה אילצוני לעבוד בגו כפוף ומותני החלו לכאוב אף הם. הפרדסן שלנו, שבא לבדוק את תוצאות עבודתנו, עמד מולנו וחייך. "אתם לא יודעים לעבוד – אמר – בצורה כזאת אתם לא תשתכרו ולי לא יהיו צלחות. מחר אביא את התימני שלי והוא כבר ילמד אותכם איך עובדים בפרדס".

למחרת עמדנו והסתכלנו איך "התימני שלו". גבר נמוך ורזה, "עושה צלחת" בקלות ובמהירות, איך הטוריה שלו "מנגנת" – עולה ויורדת בלי הפסק, בקצב אחיד, ופורסת באדמה פלחים פלחים כפרוסות עוגה

עד השלמת "צלחת" יפה ונקיה. עמדתי מוקסם ועקבתי אחרי כל תנועה של פועל חקלאי מיומן זה, ולמדתי ממנו הרבה. אחרי כמה נסיונות לחקות את תנועותיו שיפרתי במידה רבה במידה את עבודתי. למדתי להנחית את הטוריה בזוית היעילה ביותר לחיתוך הקרום הנוקשה של האדמה, ועד מהרה ההספק עלה והמאמץ שנדרש פחת. אולם חרף כל מאמצי מעולם לא הגעתי להישגיו של אותו פועל תימני.

באותם ימים נתקלתי בתל־אביב במכר מימי גרמניה. כאשר שאלני במה אני עוסק, עניתי: "אני קבלן".

"תמיד ידעתי שאתה תגיע רחוק, אמר הוא. למה אתה קבלן?"

"אני קבלן צלחות".

"מה זאת אומרת קבלן צלחות?"

"אני עובד בפרדס. עושה צלחות סביב העצים – מקבל עשרה גרוש לצלחת".

שנינו פרצנו בצחוק ללא מעצור. מכרי לא חדל מלצעוק: "קבלן צלחות! הוא קבלן צלחות!"

יום העבודה התחיל בחמש בבוקר, בהליכה כעשרה קילומטרים לעבודה. העבודה הקשה וההליכה הלוך ושוב, לא הותירו לי זמן וכוח לבלות בערבים. בכל זאת, נסעתי לעיתים קרובות אחרי העבודה לשכונת ברוכוב שבגבעתיים, שם ביליתי עם שרה שעות רבות בגן קטן במרכז השכונה. חשבתי שיש לנו חזקה על הגן הקסום בשעות החשכה, עד שערב אחד, כשקרבנו לספסל, כמעט התיישבנו על זוג נאהבים שהקדימונו.

לפעמים, שעה שדבורה, אמה של שרה, נסעה אל בני משפחתה, עמד חדרה לרשותנו. שיערתי, שלא אחת נעדרה בכוונה, כדי לאפשר לנו להיות בחדר ביחידות והייתי אסיר תודה לאשה זו. יום אחד אזרתי אומץ ואמרתי לה, שבדעתנו להתחתן. הייתי מוכן לשמוע מפיה דברי תרעומת על העזתי להעלות רעיון זה בזמן שאין לי שום אפשרות לפרנס משפחה. חששתי להישיר מבט אל עיניה. אבל היא החווירה מעט, שתקה רגע כשקועת במחשבות, כאילו באותם הרגעים סקרה את כל חייה. ואז התחייכה ואמרה: "אם החלטתם להתחתן אני לא מתנגדת. שיהיה בשעה טובה".

שרה חיבקה ונישקה את אמה, וגם לי היה רצון לעשות כן, אבל לא העזתי. דבורה קמה ואמרה: "אם כך, צריך לשתות לחיים!" היא

הביאה מפינת המטבחון בקבוק "וישניאק" וערכה את השולחן. סעדנו את ליבנו יחדיו באוירה נינוחה ומלאת נועם. אמה של שרה ידעה כבר מזמן על כוונתנו להינשא, ובכל זאת היתה נרגשת. "דב – פנתה אלי – לחתונה אל תדאג. אני ואחיותי נכין הכל. אמצא לך חייט טוב ונתפור לך חליפה יפה. זו תהיה המתנה שלי לך". ניסיתי למחות וטענתי שאין לי צורך בחליפה כלל, אך היא נשארה בשלה: "אתה לא יכול לעמוד תחת החופה במכנסי חקי ובבטל־דרס! וחוץ מזה, אני רוצה שתיקח אותי לרמלה. אני רוצה לראות את החדר שיש לך שם".

שוב נתקפתי חרדה. אומנם סיפרתי על החדר חסר הדלתות והחלונות, אך יש הבדל בין מישמע אוזניים ומראה עיניים. איך תגיב דבורה, כשתראה את "הארמון" המיועד לבתה?

דבורה שקעה פתאום במחשבות ובתוך כך נאנחה ואמרה: "כמה טוב היה אילו זיסקינד היה עכשו איתנו!" זיסקינד, אביה של שרה, עדיין ישב בכלא סוביטי. הוא נאסר לפני שנים, זמן קצר אחרי שהסובייטים קיבלו את העיר בריסק (ברסט־ליטובסק) מידי הגרמנים לפי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב. הוא נאסר אז כמנהיג ציוני – הוא כיהן כמנהל משרד ההגירה של היא"ס בעיר והיה מראשי הציונים שם. יחד איתו נעצרו כל מנהיגי המפלגות והתנועות היהודיות. משפחות העצורים, לרבות שרה, אמה ואחיה יצחק, גורשו לסיביר. אחרי שישב שנתיים בכלא סובייטי, שוחרר זיסקינד והצטרף למשפחתו הגולה בסיביר, אך כעבור שנתיים נאסר שנית באשמת "חינוך נוער סובייטי ברוח ציונית וניסיון לארגן נוער ליציאה בלתי־חוקית לישראל". הוא נידון לעשר שנות מאסר ואחריהן לעשר שנות גלות בסיביר. בתום המלחמה הורשו שרה ומשפחתה לעזוב את רוסיה. זיסקינד נשאר אסיר באחד ממחנות "גולאג". דבורה חייתה את הטרגדיה שלה בשקט ולא הרבתה לדבר על סבלה. עכשיו, לקראת נישואי בתה, נתנה דרור לרגשותיה. עיניה זלגו דמעות.

אותו לילה חזרתי לרמלה ובראשי ערבוביית רגשות. התנדבותה של דבורה ליטול את אירגון החתונה על עצמה שימחה אותי, אך גם הדגישה את חוסר האונים שלי כמי שאין לו דבר משלו. לשרה היתה משפחה גדולה בארץ ולדבורה היו ידידי נעורים רבים, שלמדו איתה בנעוריה ופעלו איתה יחד בתנועת נוער חלוצית בפולין. לי לא היה איש. יחיד הייתי לעצמי והייתי מעדיף שנתחתן בצינעה, בלי חגיגה ובלי השתתפות אורחים. אבל זאת לא יכולתי לדרוש מזולתי. השלמתי

עם כורח זה בלב ולב.

בלילה, על משכבי, ניסיתי לצייר בדמיוני את החתונה ולא הייתי מסוגל להשתבץ בתמונה. שוב הרגשתי בדידות נוראה, צמא לקרובי משפחה. בילדותי נראתה לי חתונה כאירוע משפחתי שאין חשוב ממנו. געגועים עזים תקפו אותי לבני משפחתי שהיו ואינם. נתקפתי רגשות אשם ובושה על שאני מעז להתחתן בלעדיהם.

הנגריה התחילה לפעול. כמה מחברינו החלו לעבוד שם – רובם היו מי שלא מצאו עבודה בעצמם או לא רצו לעבוד בפרדסים. אני הייתי בין החברים שנאלצו להמשיך לעבוד "בחוץ", ומאחר שהעבודה בפרדסים נגמרה, חיפשתי עבודה אצל רחובותים שעיבדו משקי עזר. אחד מבעלי־בתים אלה הסתכל עלי בחיוך ואמר: "עובד אצלי ערבי. אם תוכל לעבוד בקצב שלו, אקבל אותך". הוא העמיד את הערבי ואותי בהתחלת שורות בשדה ירקות ושנינו התחלנו לעדור תחת עיניו הבוחנות. עמדתי בקצב.

באחד מביקורי עם שרה בסוף שבוע אצל משפחתה שבתל־אביב, נסבה השיחה על נישואינו. אני כמעט לא השתתפתי בשיחה, כאילו כל העניין אינו שייך לי, כעבור זמן־מה נשאלתי למעשי. סיפרתי שאני עובד זמנית בפרדסי רחובות עד שנגרייתנו תתרחב ותוכל לקלוט גם אותי. בחדר השתררה דממה. על פניהם המרצינות של הנוכחים יכולתי לקרוא את מחשבותיהם: מסכן, מקצוע אין לו והוא עובד "עבודות שחורות" מזדמנות. לבחור אין עתיד!

דוד, דודה של שרה, שהיה מנהל עבודה בבניין, פנה אלי ואמר: "דב, יש לי הצעה בשבילך. מי יודע כמה זמן יעבור עד שהנגריה שלכם תוכל לספק עבודה לכולם? בינתיים בוא לעבוד בבנין כעוזר לטפסן. זו עבודה לא קלה. בעלי המקצוע אוהבים לנצל את העוזרים והשכר יהיה קטן, אבל בינתיים תלמד מקצוע מבוקש. עם קצת ראש והרבה רצון תתקדם במהירות ושכרך יגדל בהתאם". דוד, טיפוס המדבר מעט ותמיד לעניין, שתמיד האיר פנים אלי, עורר בי אמון מלא. קיבלתי את עצתו בלי היסוס. "מחר – אמר – אדבר עם המנהל שלי. אין ספק שיסכים לקבל אותך בהמלצתי. יש לי כמה כלי עבודה שאוכל לתת לך ואת החסר אקנה. כך תופיע לעבודה כתלמיד לבית־הספר בהתחלת שנת הלימודים".

ביום ראשון יצאתי מרמלה בחמש בבוקר באוטובוס ראשון לתל־

אביב. בשש וחצי התייצבתי בביתו של דוד ויחד הלכנו למקום העבודה. מצויד בכלי טפסנות זרים לי – פטיש טפסנים, מטר־עץ מתקפל, מסור־יד (״פוקס־שוונץ״), משור נגרים במסגרת עץ, הנמתח בפיתול חבל, וחגורה עם כיסים למסמרים. הגענו לבניין כמה דקות לפני שבע, שעת התחלת יום העבודה. המקדימים לבוא החליפו בגדים, עישנו ושוחחו או קראו עיתון, ואילו אני הרגשתי כילד שהובא בראשונה ״לחדר״. גג הקומה הראשונה כבר היה יצוק. כל השטח היה מלא עמודי תמיכה והמעבר ביניהם היה קשה. ריח עז של בטון טרי עמד באויר. עלינו במדרגות עץ אל הגג השטוח, שרק קצוות של מוטות ברזל הזדקרו בו במקומות שונים מתוך הבטון. מישהו הלם בפטיש בפיסת ברזל תלויה על מוט ולקול הצילצולים שנשמע התפזרו הפועלים והתחילו לעבוד. דוד עמד ליד שולחן, שעליה נפרשה תוכנית. פעם בפעם ניגש אל קבוצת פועלים והראה להם מה עליהם לעשות. אחרי שגמר לארגן את העבודה הביאני לאחד הטפסנים ואמר: ״רצית עוזר? הנה, הבאתי לך בחורצ׳יק טוב. אני מוסר אותו לידיך. הוא יעזור לך ואתה תלמד אותו את המקצוע״.

הטפסן, איש כבן ארבעים, נמוך קומה ועגלגל, לובש מכנסיים קצרות, הסתכל עלי בחיוך ואמר: ״דוד, סמוך עלי. אני כבר אעשה ממנו בן־אדם!״ הוא בדק את הכלים ושרק שריקת הפתעה. ״יש לך כלים יותר טובים משלי! טוב מאוד. רד למטה. שם יש ערימת קרשים שפורקו מהעמודים. תבחר לוחות טובים, ופלטקות, תנקה אותם ותוציא מהם את המסמרים, כדי שיהיה לנו במה לעבוד. ותשמור על העצים שלנו ולא תיתן לאף אחד! אני לא צריך לדאוג לכולם״.

התחלתי לעבוד, מרוצה שאני עובד לבדי ואיש לא נמצא לידי, ובתוך רגע כבר שמעתי את קלמן, הבוס שלי, קורא: ״דב, תביא כמה קרשים!״ מאחר שלא ידעתי למה כוונתו, השתהיתי מעט וקלמן הגיב כעס: ״מה, אתה לא יודע שום דבר?״ ומנין היה לי לדעת? קלמן הסביר לי מה בדיוק נחוץ לו ועד מהרה, מתוך שעקבתי אחר עבודתו, התמצאתי יותר ויותר בתהליך הטפסנות והכינותי בעוד מועד לוחות, קרשים ו״פלטקות״ לתבניות הבטון בטרם נתבקשתי. קלמן התפעל מתפישתי והיה מרוצה ממני. לפעמים קרא לי לעזור לו לתמוך בלוחות שחיבר והניח לי לנסר לפי מידה לוח או קרש. הזמן עבר מהר והייתי מרוצה.

בתוך זמן קצר התרגלתי לסדר יומי החדש – לקום לפנות בוקר,

לחכות בתחנתי לאוטובוס הראשון היוצא מרמלה לתל־אביב, מלא פועלים כמוני, להידחק פנימה בכל מחיר, לנסוע בתל־אביב באוטובוס מספר 5 ולהסתכל על העיר המתעוררת, לפגוש אותם אנשים הנוסעים לעבודה – ואחרי העבודה למהר לשרה, לבלות איתה את הערב ולבסוף, בשעה מאוחרת מאוד, להגיע לביתי ברמלה ולהתנפל בחדרי על המיטה.

עבודתי בתל־אביב והשעות שביליתי בערבים עם שרה הרחיקני מהקבוצה. כל אימת שהתעניינתי מתי כבר אתחיל לעבוד בנגריה שלנו, נאמר לי שתורי יגיע בעוד זמן רב: "יש לך מזל, שמצאת עבודה טובה וחשוב שלא תאבד אותה". פה ושם הגיעו אלי שמועות על חיכוכים בין חברי הקבוצה ובין אנשי ההנהלה. היו בתוכנו חברים שלא היו נכונים לצאת לעבודות חוץ, כמוני, אף כי היה ברור שהנגריה לא תוכל לקלוט אלא מעטים. אלא שדבר אחד לא הבנתי: החברים שסירבו לצאת לעבודות חוץ, והתעקשו לעבוד בנגריה, נאבקו למעשה על הבטחת חלקם ברכוש.

ההכנות לחתונה התנהלו בלי השתתפותי. אני יצאתי ידי חובתי בשתי התייצבויות אצל החייט, שם עמדתי כגולם למדידת חליפתי והתאמתה. המיבצע לא היה פשוט וקל, שכן החייט טען שכתפי האחת גבוהה מחברתה. דבורה, חותנתי לעתיד, ביקרה בדירתנו שברמלה וביקשה שעד לחתונה לפחות נרצף את הריצפה באריחים. היה ברור שתחילה נגור בלי דלתות וחלונות.

שרה סיפרה לי, שהוחלט כי החתונה תתקיים בוועד הקהילה של תל־אביב ואף נקבע תאריך: חמישה באוגוסט, ערב "שבת נחמו" שאחרי תשעה באב. לאירוע יוזמנו מספר קרובי משפחה ובערב תיערך מסיבת חתונה בבית הדודה עדה בנוכחות אורחים רבים – בני משפחה, ידידים של הורי שרה מלפני מלחמת עולם השניה וחבריהם של הדודים והדודות. ככל שסופר לי יותר על ההכנות למיניהן, כך הרגשתי זר ולא שייך לשמחה המתארגנת בלעדי. השתדלתי לשכנע את עצמי, כי הנה אני עומד לפני רגע גדול בחיי: מתגשם חלום לא ייאמן, אני מתחתן עם אהובת ליבי, שעימה יחד עשיתי דרך ארוכה וקשה, משפחתה הגדולה והלבבית מקבלת אותי לתוכה ועורכת לכבודי מסיבה רבתי, ואף על פי כן לא חשתי את עצמי מאושר, אף נתקפתי עצבות עד כדי רצון לברוח לאי־שם לפני החתונה. האם כל זה היה פרי פחד להיות מושא ביקורתם של כל בני המשפחה והאורחים? ואולי זה מפני שאני עומד לעשות

מעשה אשר לא ייעשה – לבנות חיים חדשים בלי שום יכולת לשתף בחוויותי את משפחתי שלי? איך אוכל לשמוח, כאשר איש מיקירי לא ישמח יחד איתי? התפללתי, שיום החתונה יחלוף כבזק.

אותו יום שישי, יום החתונה, הייתי אמור להקדים לבוא לתל־אביב ולעזור בסידור הבית לקראת מסיבת החתונה, אבל איחרתי להתעורר והתחבורה לתל־אביב היתה משובשת, והגעתי בשעה מאוחרת מאוד. כשפתחתי דלת דירתה של הדודה עדה נעצו בי הכל עיניים והפטירו אנחה: "ברוך השם, החתן הגיע!" שרה הביטה בי בעיניים דומעות. מאחר שבליל אמש נסעתי לרמלה "בטרמפים" בשעת לילה מאוחרת נתעוררה דאגה לשלומי. עתה לא נותר זמן רב עד לחופה.

לבוש בגדים חדשים מכף רגל ועד ראש הרגשתי כבובת חרסינה ונזהרתי מעשיית תנועות פתאומיות. שרה, לבושה שמלה לבנה, שערותיה הבלונדיות סרוקות למשעי גלים גלים, היתה מסנוורת ביופיה. בקושי התאפקתי מלחבקה לעיני כל. אך היא, משראתה אותי, פרצה בצחוק וחיבקה אותי חבק היטב. הסמקתי כסלק למרבה הצהלה סביבי.

בצאתנו מהמונית ליד ועד הקהילה נזכרתי פתאום שאין לי כיסוי ראש. נתקפתי חלחלה – איך אפשר להיכנס לחופה ללא כובע? יעקב, דודה של שרה, היה המושיע. בתנועה החלטית הסיר מראשו את מגבעתו וחבשה לראשי. נעשיתי חתן מושלם. מרגע היכנסי לאולם החתונות הייתי כשבוי בידי הסובבים אותי. תחילה הוליכוני לשולחן, שם ישב רב וכתב את הכתובה. כששאלני לשמות אבי ואמי ראיתי את פניהם לנגד עיני, כאילו באו להשתתף בשמחתי. אחר־כך שאל הרב איזה סכום לרשום בכתובה? נבוך, תליתי עיני בדודה של שרה שישב לידי הוא הפטיר: "שמונה־עשרה לירות – זה בסדר?" כמובן שהסכמתי. עתה הובלתי אל החופה. עמדתי המום תחתיה, עיני רואות את אמי ואבי עומדים מולי ואליהם מצטרפים אחותי דבורה, אחיי מוטל ויענקלה, וסבא וסבתא מצד אמי ומצד אבי, ודודים ודודות – כולם, כולם איתי. הרב אמר מה שאמר, בירך, דיבר, אבל אני לא שמעתי דבר. אנשים בשר־ודם עמדו סביבי אך לא אותם ראיתי. מחשבותי נדדו הרחק אל הבית בלודז׳, לגטו ורשה, משם הבריחה אותי אמי לתחנת הרכבת בוורשה, ילד יהודי בין מאות גרמנים מתגנב לרכבת ונמלט לטורובין, עיירת הולדתו של אבי ותחנתי האחרונה לפני מחנה השמדה סוביבור... שרה כלתי מסתובבת סביבי, קוטעת מדי פעם את רצף

התמונות, אבל הן חוזרות וממשיכות להבזיק, ספק בראשי, ספק לנגד עיני ממש: ה״אקציה״ בעיירה, ההליכה ברגל יום ולילה לעיר קרסנוסטב, יד ביד עם בת־דודתי מירלה אהבת נעורי, הנסיעה בקרונות המסע, דחוסים ודחוקים זה אל זה, אחר־כך מראות אין־קץ מסוביבור... ופתאום, כמו בעולם אחר, שמעתי את עצמי חוזר אחרי הרב: ״הרי את מקודשת לי כדת משה וישראל״, וענדתי לאצבעה של שרה את הטבעת שאתמול קנינו שנינו יחד. מאחר שעמדה על דעתה כי גם אני אענוד טבעת נישואים, קנינו שתיים בשלוש לירות.

שרה מביטה בעיני במבט רך שופע עדנה החודר לתוכי וגודש את ליבי באושר, אורחים שכמו היו מחוץ לחוג ראייתי ניגשים, מברכים, לוחצים ידי ולא מוותרים על נשיקה. כולם שמחים בשמחתי ואני נגרף אתם. על שולחן ארוך, מכוסה מפה לבנה, עמדו בקבוקי משקאות, עוגות ומציות. עיני צדו בקבוק ״וודקה״ ומיד מזגתי לעצמי כוסית ושתיתי ״לחיים״ עם כמה חברים והוספתי עוד כוסית ועוד כוסית, ובתוך כך החלו אנשים להתפזר. פתאום התרוקן האולם כליל וגם עלי השתלטה מין ריקנות, כאילו יצאתי מהצגת תיאטרון שלא הייתי מרוכז בה וכל תוכנה נשכח בן־רגע. אילו נשאלתי אותו רגע מה אני זוכר מהחופה, לא הייתי יכול לפרט את השתלשלות האירוע, אף לא לנקוב בשמות האורחים. ועם זאת הייתי מרוצה שהכל תם ונשלם מהר, אולי גם הודות ליום שישי, שזירז אנשים לבתיהם.

בערב התאספו בני משפחתה של שרה ועימם עוד רבים שלא הכרתי מימי. המולה וצחוק מילאו את הבית. לא נסתר ממני, שהבאים בחנוני בעיניהם מכף רגל עד ראש, דיברו עלי, שאבו זה מזה פיסות מידע במאמץ לעמוד על טיבי. שרה, קורנת אושר, התרוצצה בלי הרף בין האורחים. דבורה חותנתי, שהבחינה בבדידותי, קראה לי לשבת לידה, סיפרה עלי טובות לנמצאים מסביב והניחה להם להפגיזני בשאלות השגרתיות, הבלתי־נמנעות: מאין אתה בפולין? במה אתה עובד? איפה תגורו?

השאלות עצרו בהתקרבן אל עברי בשנות השואה. לרגע נשתררה דממה מעיקה, שבחללה שוב נתקפתי עצבות עד כדי צורך לבכות. שוב ראיתי לנגד עיני את בני משפחתי שהושמדו. איך אוכל לשמוח באין איש מהם איתי? איך אוכל לשמוח נוכח סבלם הנורא? האומנם נגזר עלי, שכל שמחה בחיי תהיה מלווה בעצב וכאב, וככל שתהיה השמחה גדולה יותר, כן גם יהיה הכאב גדול יותר? הזה מחיר הישרדותי?

אחרי המסיבה הציעו לי ללון בבית הדודה צביה ואילו שרה תישאר אצל הדודה עדה. מישהו צחק ומישהו ריחם עלינו על שדווקא בליל הכלולות נישן בנפרד. כשלעצמי, הייתי מרוצה. פחדתי שמא כל הכאב שהצטבר בתוך־תוכי במשך היום לא ירפה ממני, ובמקום ליל אהבה מתוקה אכסה אותה בדמעות ואפרוק עליה רגשות צער, שראוי להם להישאר כלואים בליבי. בכל זאת הכאיבה לי מאוד הפרידה משרה והחריפה את הזרות שאפפה אותי כל אותו יום.

המלחמה נגמרה. ישראל חתמה הסכמים על שביתת־נשק עם כל שכנותיה הערביות. זרם העולים גדל מיום ליום והציף את הארץ. רמלה נתמלאה יוצאי ארצות שונות, רובם ככולם מחוסרי כל, שנאבקו על קיום צנוע שבצנוע. כל ימות השבוע השקימו רוב הרמלאים קום, נדחקו לאוטובוסים בקללות הדדיות, לפעמים במכות, נפוצו בערים הוותיקות, איש למקום עבודתו, וחזרו בשעות ערב מאוחרות. ביום שישי חזרו ובידיהם שכר שבוע עבודה, ויש שהביאו עימם סיר חדש למטבח או חפץ בית אחר. אנשים ששו לכל פריט חדש שניתווסף בביתם. אחרי שנות סבל ונדודים וחוסר בטחון במחר, הרגישו כי פה הם בונים את עתידם ולו גם במחיר חיי צנע. ובמוצאי שבת יצאו הרמלאים בסך משפחות משפחות לרחוב הראשי, לבושים במיטב בגדיהם, לראות ולהיראות. הנשים, רבות מהן כרסן בין שיניהן, הובילו לפניהן עגלת תינוק והבעל המאושר צעד לידן, מלא גאווה ב״רכושו״. רק מעטים הכירו זה את זה, רק מעטים הבינו זה את שפת זה. אבל כל אחד חש דחף עז להפגין את קיומו, להוכיח לעיני כל שהוא מתקדם ומתבסס.

מיום שהבאתי לרמלה את שרה ומעט חפצינו – ״מיטת סוכנות״ עשויה מברזל זוית, כמה שמיכות ומזוודת אלומיניום ובה כל בגדינו – לא הפסיקה שרה להפתיעני. מיום ליום שינה חדרנו צורתו. שרה הצמידה את שתי מיטות ברזל יחדיו, ריפדה אותן בשמיכות וכיסתה את מיטת הזוג בכיסוי. על לוח דיקט ישן שמצאה ציירה עיגול, הלכה לנגריה וביקשה לנסרו לפי הסימון, נטלה כיסא פשוט עם משענות עץ משלושת צדדיה, מיסמרה עליו את הלוח העגול והרי לנו שולחן. את השולחן הזה כיסתה בסדין לבן, אספה כמה צמחי בר מחורשת הזיתים, הניחה בצינצנת והעמידה על השולחן. על שני המשקופים תלינו שתי שמיכות עבות, שהיטלטלו לכל משב רוח. על הקירות תלתה כמה רפרודוקציות של ציירים נודעים. החדר הגדול והעירום, חמישה על

חמישה מטרים שטחו, שנראה כאולם תחנת רכבת, היה למגורים נעימים. חלומנו הגדול היה להשיג דלתות ולהציבן במשקופים הפעורים, לבל נהיה גלויים לעין ופרוצים לכל חתול וכלב מזדמן ולהתחבר לרשת החשמל.

קיבלנו שפע מתנות, לרבות מקרר חדש, שאפשר היה להניח בו חצי בלוק קרח. את מי ההפשרה היה צריך לרוקן, אלא ששוב ושוב שכחתי למלא משימה זו והריצפה הוצפה תדיר מים. אחד מחברינו נתן לנו כוסות שמפניה, בלי לדעת כי אין לנו מקום לאחסנן. הפכנו לרכושנים: כל פריט חדש שרכשנו הרנין את הלב. בכסף הראשון שהצטבר בידנו קנינו פתיליית שני פתילים, ששימשה אותנו ימים רבים. לבסוף קנינו פרימוס – מתקן פלא רעשני, שצריך היה ללמוד להפעילו, אך להבתו החזקה הרתיחה מים במהירות.

יום יום קמנו לפנות בוקר, כדי להיות הראשונים ליד תחנת האוטובוסים ולחסוך מעצמנו את חוויית הדחיקות והמכות. לתל אביב היינו מגיעים בשעה מוקדמת, בעוד הרחובות ריקים מאדם. שרה עבדה אז במפעל תע״ש ליד פתח תקוה ומכונית אספה אותה מכיכר המושבות. אני עבדתי בבנין בצפון תל־אביב. כך, לפני עלות היום, יכולנו שנינו לטייל מעט ברחובות העיר ולזון את עינינו בחלוֹנות הראווה. הייתי קונה לשנינו בייגלה חם, מאכל תאווה עם בוקר. שנינו היינו יושבים על מדרגות חנות פינתית ואני הייתי שולף את העיתון התקוע מאחורי שער הכניסה, ולאחר שקראנו את החדשות בריפרוף הייתי מחזיר את העיתון למקומו. חזרנו ונפגשנו בבית, עם ערב, אז היתה שרה מנסה כוחה בבישול. כשהיתה מגישה לי צלחת מרק היתה עומדת ומחכה לתגובתי. ״המרק מצוין״! הייתי אומר לה תוך כדי בליעתו בקושי. רק כעבור זמן־מה הבינותי, שאם אשבח את התבשילים יום יום, אוכל כל חיי ״זבל״. וראה זה פלא: ככל שפחתו תשבחותי כן השתפר טעם האוכל! משלמדנו את מתכוני הארץ, נהגנו לאכול מדי ערב לבניה עם תפוזים וסוכר, וכשחשקנו בקינוח קנינו חלבה. ערב ערב אכלנו אותו דבר ולא נמאס לנו. חיינו את חיינו לבדנו. פנאי לבילויים לא היה. לא היינו זקוקים לאיש. היה לנו טוב. חיי השתנו ללא הכר. עד עכשו הייתי כמוץ נישא ברוח. חיי נראו לי ארעיים ומשתנים בלי הרף, בלי שאשלוט בהם בכוח רצוני. העבר רבץ עלי במלוא כובדו ומשכני לאחור ואני נכנעתי לו. והמוות ליווני כבן משפחה. התביישתי על ששרדתי. מלאתי רגשי אשמה על היותי חי. לא אחת השתוקקתי

למות. אבל בבדידותי, הייתי אחראי רק לעצמי. התמודדתי עם הטוב ועם הרע שבחיי, האשמתי את עצמי וסלחתי לעצמי והשתדלתי לתקן את עצמי. אך לא היה עלי למסור דין־וחשבון למישהו.

פתאום נעשיתי לאדם שיש לו ערך בעיני עצמו ובעיני הזולת. אני איכפת למישהו. אני שייך למשפחה. יש לי מטרה מוגדרת – לטפח את משפחתי הקטנה. אני חש אחריות גדולה בבניית הקן המשותף. לפעמים סירבתי להאמין במצבי החדש הזה. נדהמתי מהתחושה הנפלאה שהנה, יש לי בית, שאני חוזר מעבודה ובבית ממתינה לי אשה אהובה, שריח תבשיל עולה באפי, שמגבת מושטת אלי במקלחת בתוספת שפתיים מתוקות. היה נפלא לשבת לאכול, לראות מולי את שרה, לספר לה את זוטות היום ולהאזין לסיפוריה. לפעמים נתקפנו יצר לרקוד והיינו יוצאים במחול לקול שירתנו עד שעייפנו. כשקמה שרה להדיח את הכלים הייתי מצטרף אליה לנגבם ובתוך כך שרנו שירים רוסיים בשני קולות, שירים ששמעתי בראשונה בסוביבור מפי שבויי המלחמה היהודים מהצבא הסובייטי, שגרמו לי בשעתם להזיל דמעות אף שלא הבנתי מלה רוסית. אחר־כך, כשחיזרתי אחרי שרה, היינו מבלים ערבים ארוכים בפינות חמד נסתרות, ושרה היתה נעתרת להפצרותי ושרה שירים רוסיים נוגים שהרטיטו את נשמתי והזכירו לי חיי בסוביבור וביערות. חשמל לא היה לנו בחדרנו. את ערבינו האירה עששית, שלאורה הקלוש הייתי קורא עד שניטשטשו האותיות וכאבו העיניים.

היו רגעים רבים שדימיתי כי נולדתי מחדש, שאני חי בבועת אושר עם שרה, ואילו שנות הילדות, הגטו, סוביבור והיערות – כל עברי – נמחקו או לפחות נדחקו הרחק לאי־שם. גם הייתי מודע לאוירה הכללית ששררה סביבי, לרצון הכללי להדחיק כל שהיה קשור לשואה, להתנכר למה שקרה ולשאול מדוע. אוזני קלטו ביטויים מעליבים כלפי שרידי השואה. פה ושם שמעתי האשמות שווא, שגרמו לי לרצות למחוק את עברי או להסתירו. אפילו את שרה התקשיתי לשתף בעברי. סיפרתי לה על שנות ילדותי ועל קורותי אחרי המלחמה, אבל רק מעט על תקופת השואה. ואף על פי כן, דווקא המוראות הקשים ביותר הם שרדפוני בלי הרף ולא נתנו מנוח. שוב ושוב פקדוני חלומות שהחזירוני לסוביבור, ובהתעוררי, נסער כולי, ליבי הולם כפטישים, הייתי מבולבל לגמרי ולא ידעתי מה חלום ומה מציאות, ובראותי את שרה שוכבת לידי, נושמת עמוקות בשנתה, פחדתי להירדם פן אחזור לחלום, וישבתי בקצה במיטה. "דב, למה אתה יושב?" מילמלה שרה במקרים שכאלה.

"שום דבר, שום דבר", הייתי מחזיר לה – ובו ברגע נרדמה.

אך יש שהתעוררה למישמע צעקות פרא שנפלטו מגרוני בקושי רב ואז היתה מבקשת להרגיעני, מחבקת אותי, מנסה להרדימני. ולמחרת היתה אומרת: "שוב היה לך חלום זוועה. שוב צעקת", אבל נזהרה שלא לחקרני, שלא לגרד בפצעי, ועל כך הודיתי לה בליבי. עד היום אני שואל את עצמי עד מתי ירדפוני חלומות הזוועה האלה ולא יתנו לי מנוח? האומנם לא ירפו ממני כל ימי חיי? חייתי חיים כפולים. לכאורה הייתי בחור נורמלי הבונה את עתידו, מקים משפחה ונהנה מהשגיו. אבל בתוך־תוכי, מוסתר מעיני איש, חייתי מחדש את העבר שוב ושוב והוא כירסם בי דרך קבע. מכאיב ולא מובן מדוע הישראלים הוותיקים שמסביבי מיאנו לשמוע מה קרה "שם", מדוע גרמו לי בהתייחסותם שאסתיר את עברי, את הווייתי, כאילו הייתי חולה במחלה מסוכנת, חשוכת מרפא, שיש לרחוק ממני כמאש.

הנגריה המשותפת התפתחה. הושגו הזמנות גדולות לנגרות בניין והמכונות עבדו במלוא הקצב. אבל מקומות עבודה ופרנסה לכל חברי הקבוצה לא יכול מפעל זה לספק. לאחר בדיקות ודיונים במרכז הקואופרציה, הוצע להקטין את מספר החברים בקואופרטיב לחצי. בינתיים התייצבו כמעט כל חברינו יום יום בנגריה. רק אני המשכתי בעבודת חוץ.

הבנין שעבדתי בו צמח במהירות ובתוך כך השתלמתי במקצוע הטפסנות, ויכולתי להכין לבדי תבניות לעמודים ותמיכות לגג. קלמן, ה"בוס" שלי, לא היה אהוב על חבריו לעבודה. הללו נהגו להקניטו על שהוא קומוניסט ודואג לפרולטרים בכל העולם, אבל מנצל אותי, עוזרו, בתיתו לי את העבודות הקשות ביותר ובהעבידו אותי במקומות המסוכנים ביותר. נמצאו גם מי שפנו אלי ויעצו לי לסרב לבצע עבודות מסוכנות. "שיעשה הוא בעצמו", אמרו. ואכן, את העבודה הקשה הניח לי: הייתי ממלא דליי בטון מעגלת ה"יפונקה", מעלה אותם בסולם ומגישם לו, והוא היה עומד בראש הסולם, שופך דלי דלי לתוך התבנית וזורק אלי את הדליים הריקים. אחר־כך היה דופק בפטישו על דפנות התבנית כדי שיתמלאו כל החללים, ובינתיים היה עלי למהר להביא דליים נוספים. לא אהבתי במיוחד את העבודה, אבל גם לא שנאתיה. בעיקר נהנתי מההכנות האחרונות שלפני יציקת גג: התבנית הגדולה שנבנתה בידי עשרות טפסנים עמדה מוכנה ומערכת מוטות הברזל

פרושה בתוכה. כל השטח היה נקי, דבר מיותר לא נשאר בו. ואז היו באים דוד וחבורת מהנדסים לבדיקה ולתיקונים אחרונים. אהבתי את יום היציקה. את היציקה היתה מבוצעת קבוצת פועלים מיוחדת, שאנשיה הפעילו את מערבל הבטון. אלה היו טיפוסים מיוחדים, שהצטיינו בחוסן גוף ובקולניות רבה, שכן רעש המערבל אילץ את כולם לצעוק. שני בחורים היו אחראים למילוי מריצת ה״יפונקה״ הגדולה ולהרקתה. הם היו תופסים אותה בידיתה ברגע שהגיעה למעלה מהקרקע, עומדת על מיתקן שנמשך בכבל, וצועקים לאחראי על הכננת לעצור. עתה היו משחררים אותה מהמיתקן, מושכים אותה אליהם בידיהם החזקות ומסיעים אותה על פני הגג. לפעמים נדמה לי, שהנה־הנה ה״יפונקה״ מלאת הבטון תגלוש מטה ותסחוב איתה את שני הבחורים האוחזים בה, אבל גברתנים אלה תמיד השתלטו על העגלה. שריריהם נמתחו, פניהם התעוותו ממאמץ והחליפו צבעים, ובפזמם איזה שיר ערבי הובילו אותה קדימה, גלגליה הגדולים נעים על שני לוחות מקבילים, שהונחו כמסילה לאורך הגג. יום היציקה היה תמיד יום ארוך שהתמשך עד אחרי שקיעת השמש, ובסופו נפתחו בקבוקי יין, נמזגו כוסות וכולנו שתינו ״לחיים״.

דבורה, אמה של שרה, ואחיה יצחק, עברו לקיבוץ גבת שמייסדיו היו יוצאי פינסק ורבים מהם היו חברים של הורי שרה. כשעבד אביה של שרה במשרד ההגירה היא״ס בבריסק עזר לרבים מאנשי גבת לעלות ארצה. לאות תודה ובשם הידידות בימים עברו, הציעו לה ולבנה לחיות איתם בקיבוץ. שרה ואני הוזמנו לבקרם באחת השבתות. זה כשנתיים שעליתי ארצה ולא הרחקתי מעבר לחיפה בצפון ומעבר לרחובות בדרום. ועתה יכולתי להרחיב את ״ידיעת הארץ״ שלי. האוטובוס עצר בחדרה ואחר־כך בפרדס חנה. הקירבה למשמרות ריגשה את ליבי. חייתי בקיבוץ זה שנה רבת סיפוקים. מדוע עזבתי? מה אני מחפש ״בחוץ״? כמה אהבתי להתהלך בגן הירק, לפסוע בין שורות השתילים ולהיווכח איך הכל צומח ומשגשג, להרגיש את הברית בין האדמה וביני. התגעגעתי לכל אלה.

המשכנו דרכנו לחיפה. מאז הוסענו, עולי ״אקסודוס״, מנמל חיפה למשמרות, מלווים באיש ״הגנה״ מזוין בתת־מקלע סטן, לא נסעתי בדרך זו. עכשיו חלפנו על פני הכפר הערבי פרדיס, שאנשיו עבדו שלווים בשדות, בלא חשש. בחיפה טיפס האוטובוס במעלה ההר. הנמל

והים התגלו מדי פעם בין הבתים, ואני יכולתי לזהות את האוניה "אקסודוס" הנוטה על צידה, מיותמת וזנוחה. מאוניה זו הועברנו בחיפה, חברי ואני לאוניות הכלא הבריטיות, שמקץ שני חודשי טלטול בימים הורידונו בכוח בנמל המבורג. כמה מהצופים על הנמל יודעים, כי האוניה הזאת, שארובתה השחורה והגבוהה מתנשאת כאנדרטת זכרון, היתה זירה לאחד משיאי המאבק הציוני על סף הקמת המדינה?

האוטובוס לעפולה, שעמד ברציף צדדי, התמלא אט אט באנשים מטיפוס שונה מזה שהכרתי בסביבות תל־אביב־רמלה. רובם היו חרושי קמטים, שזופים, לבושים בפשטות אך פניהם קורנות רוחניות. רבים מהנוסעים הללו הכירו זה את זה החליפו ברכות ושוחחו עם הנהג כעם אחד משלהם. אוירה משפחתית שררה באוטובוס, שהביאני לחבל ארץ לא נודע ועם זאת "שלי". בלעתי את הנוף בעיני. מימין הכרמל, משמאל מגדלי בתי הזיקוק. אחר־כך קיבוץ יגור ושדותיו, עליה לשער העמקים, טבעון, רמת ישי, וירידה למרחבי עמק יזרעאל. להתפעלותי לא היה גבול. הייתי כבתוך חלום שהחזירני לימי ילדות רחוקים באוירה כפרית קסומה.

האוטובוס עצר בשערי גבת. דבורה ויצחק המתינו לנו והוליכונו בשביליי הקיבוץ הוותיק המתמשכים בין עצים גבוהים ובתים חד־קומתיים. דבורה עצרה לפני אחד הבתים, ירדה במדרגות, פתחה דלת והזמינה אותנו פנימה לחדרון בגודל שניים על שניים וחצי מטרים. בעד שני חלונות שטוחים, קרובים לתקרה, נראתה הגינה שמסביב הבית. למראה פנינו המופתעות סיפרה דבורה כי בגבת שורר מחסור חמור בדירות: היא קיבלה חדר מרתפי זה למגורים זמניים, עד שירחיב, והיתה מרוצה בפינתה הקטנה. הדוחק בחדרונה של דבורה, שבו הצטופפנו ארבעה, הזכיר לי גם את החיים בבונקר ביער, שם חייתי עם עוד שמונה. בהשוואה לאותו בונקר, היה חדר המרתף של דבורה ארמון.

בשבת בבוקר יצאתי עם שרה לטייל בשדות. שביל הוליכנו לבית הקברות של הקיבוץ, הנמצא בחורשה בראש גבעה. השקפתי משם ללא שובעה על נופי העמק. רוח קרירה נשבה והניעה ברשרוש נעים את צמרות העצים. הקברים הפזורים בין העצים לא פגמו בנוף. להיפך, הם השתלבו בו באורח הרמוני. ישבנו לפוש במורד הגבעה, נושמים את יפי הנוף בדממה. שרה היתה ראשונה שדיברה. "דב – אמרה לי – אני חושבת שאני בהריון".

רגע ישבתי המום, אחר־כך התנפלתי עליה בנשיקות. אושר לא־יתואר הציפני. רציתי לשאתה בזרועותי, אבל פחדתי לגעת בה, שמא אזיק במשהו. שרה הסתכלה עלי תחילה כעל מי שדעתו נטרפה עליו, אך מיד הצטרפה אלי בשמחה ובצחוק ולחיבוק אחד ארוך.

שרה סיפרה, שזה שבוע היא רוצה לספר לי את החדשות, אלא שלא היתה בטוחה בהן ולאמיתו של דבר, לא יכלה להסביר לעצמה מדוע נמנעה מלשתפני בדבר. בעקבות השמחה עלו ובאו מחשבות של חשבון נפש: האיו זה חוסר אחריות מצידי, שבמצבנו הרשיתי לעצמי להביא תינוק לעולם? האם הדברים קורים מעצמם, בלא שתהיה לי שליטה עליהם? ושמא אני פשוט איני יודע לשלוט בדברים? אמרתי שלא אתחתן בטרם אתבסס כלכלית – והתחתנתי בלי פרוטה בכיסי. ידעתי, שבמצבי אסור לי להביא ילדים לעולם – והנה אשתי בהריון. לא התחרטתי על שהתחתנתי. חשתי בטוב גם במצב הכלכלי "הלא־כל־כך־טוב". אני גם רציתי שייוולד לנו תינוק למרות חוסר הוודאות שבעתידי, ועם זאת כירסם בי איזה פחד מפני חיים נורמליים, שאולי לא אוכל לעמוד בהם.

מאותו יום בגבת חרדתי לשרה בוקר וערב – שלא תרוץ, שלא תקפוץ, שלא תעשה תנועה לא זהירה, שתנוח די צורכה. השתדלתי לתת לה כל שחפץ ליבה. יום יום בדקתי את גופה וחיפשתי אחר שינויים, אבל היא התנהגה כרגיל, אכלה בתיאבון והיתה יפה מתמיד. רק מדי פעם רצה לשירותים להקיא והיתה חיוורת דקות מספר.

יום אחד קיבלתי מלשכת הגיוס זימון לראיון. ליבי נתמלא דאגה ורגשי אשמה. ידעתי מכבר, שאני עשוי להיקרא לשרות צבאי, אך איך אשאיר בבית אשה בהריון?

אדם מבוגר שהציג את עצמו כחרמוני, קיבל אותי, עיין בתיקי שהיה מונח לפניו ושאלני שאלות על עברי, שהותי בקיבוץ והקשר שלי עם הקואופרטיב. היה ברור שהאיש יודע הרבה עלי ועל קבוצתנו. פה ושם גם שאל על כמה מחברי. לבסוף הודה לי, ובקומו ממקומו לחץ את ידי ואמר: "ידידי הצעיר, סע הביתה. בקרוב אקרא לך ואז נראה מה לעשות". לא היה נהיר לי לְאיזה צורך יקרא לי ולמה התכוון ב"מה לעשות איתי". אחר־כך נודע לי, שכל חברי הקבוצה נקראו להתייצב בלישכת הגיוס, ואילו מנהלי הקבוצה הגישו מסמכים על חיוניות החברים השונים למפעל הנגריה שאך זה קם וביקשו לפטרם מגיוס גם

בגלל שיקולי מצב משפחתי. כעבור חודש זומנתי ללשכת הגיוס שנית. אותו חרמוני קיבלני בלבביות וסיפר כי כאחראי לגיוס קבוצתנו לצבא הוצף בבקשות שונות ומשונות לפטור את כל החברים כמעט עד שלא נשאר את מי לגייס.

"אני לא יכול לשחרר את כולכם", אמר לי, ובהישירו מבט לתוך עיני שאל: "איך זה שאתה לא ביקשת להשתחרר?" הרי אתה לא מזמן התחתנת ואשתך בהריון! אתה גם השתתפת במלחמת השחרור...

"אבל אני, ככל הנראה, לא חשבתי ולא רציתי להשתחרר כלל. ראיתי חובה לעצמי לשרת בצה"ל למרות שהריונה של שרה גרם לי לפקפק אם אכן אני נוהג כשורה. חרמוני הציע לי לבדוק יחד עימו את מי מחברי הקבוצה אפשר לגייס: אולי אז יוכל לשחרר אותי. לא נעניתי לו. ביקשתי שלא יכרוך אותי עם זולתי וינהג בי כאדם לעצמו. הוא נראה בלתי־מרוצה מתגובתי והסתכל עלי כמתקשה להבינני.

לא חלפו ימים רבים וקיבלתי בדואר צו גיוס. נצטוויתי להתייצב לשירות צבאי באחד בינואר 1950 במחנה סרפנד.

אחרי שישה חודשי חיים משותפים עם שרה נגזר עלי לחיות בין זרים, להתמודד במצבים חדשים לגמרי ולעמוד במבחנים לא ידועים. ועם זאת, נמשכתי בתוך־תוכי לצבא. קיבלתי את גיוסי בלב שלם. שרה התייחסה לגיוסי לצבא בהבנה וראתה בו דבר מובן מאליו. אבל כשהסתכלתי עליה נתקפתי רגשות אשם קשים: אני הולך לצבא ומשאיר בבית אשה בהריון. לבדה. איך לא חשבתי על זה?

באחד בינואר אכלתי ארוחת בוקר עם שרה. אחר־כך לקחתי את התרמיל ששרה הכינה לי מבעוד יום ושנינו יצאנו אל הכביש לתפוס "טרמפ". היה יום מעונן וקר. עמדנו חבוקים. לשווא חיפשתי מלים לעודדה, להקל על הפרידה. לא מצאתי. טנדר עצר לידנו. התנשקנו נשיקה חטופה – וקפצתי לארגז המכונית. שרה המשיכה לעמוד בשולי הדרך, ידה מושטת לעברי. החזרתי לה נפנוף יד, עיני דבקות בה כמגנט, ממשיכות לראותה גם אחרי שרמלה לא נראתה עוד באופק.

פרק ג

באולם רחב ידיים בבנין ובחצר שמסביב לו, במחנה צבאי סרפנד, נקבצו מאות אנשים. זה לא היה גיוס של שנתון. האנשים היו בני גילים שונים וביניהם שלא גויסו עד כה בגלל סיבות שונות, עולים חדשים וגם משתמטים שנתפסו. היו שם לובשי חליפות והיו שבאו במכנסיים קצרים ובגופיות; היו שבאו עם תרמילים והיו שהביאו מזוודות; היו שהתכנסו בפינתם והמתינו בשקט והיו חוצפנים, שנדחקו לכל מקום בצעקות וניבלו פיהם ללא סיבה. בחיי נתקלתי באנשים שונים ומשונים, אבל מול אוסף מגוון שכזה של אנשים הוכיתי תדהמה. זמן רב עמדנו שם, ממתינים להודעה כלשהי – ואין. הרגשתי כמי שנקלע לתוהו ובוהו ולא מצאתי לעצמי מקום. אחרים, לעומת זאת, הספיקו להתיידד, התקבצו בחבורות, סיפרו בדיחות ומעשיות, השמיעו דרישות בקולניות יתרה. הבחנתי גם בקלפנים שישבו על הריצפה ושיחקו פוקר.

לידי באחת הפינות, שם עמדתי חסר סבלנות בציפיה שמשהו כבר יקרה, עמד אדם בגיל מעל שלושים, גבוה, פניו עדינות, לבוש היטב. בידו החזיק ספר באנגלית. הוא פנה אלי, ספק מילמל אל עצמו, התלונן על התנהגות האנשים. התחלנו לשוחח. הוא סיפר על עצמו ואני על עצמי, וכמתעלמים כליל מההמון שמסביב שקענו בשיח אינטימי כידידים ותיקים. האיש סיפר לי, שהוא בן של קצין גבוה במשטרת ירושלים. לפני זמן קצר חזר מארצות־הברית, שם למד פיקוח על שדות תעופה. בתוך כך הופיע סמל וקרא מתוך רשימה כמאה שמות. גם שמי נשמע. כולנו הובלנו למחסן בגדים ומשם לספר, שכיסח את שערנו במהירות עצומה. המדים והתספורת האחידה הפכו בבת אחת את האנשים השונים כל כך זה מזה לדומים. בתוך דקות ספורות הפכנו לחיילים.

בחור גבוה, רב״ט, בידו מקל, לא נתן לנו מנוח לרגע בפקודותיו: להביא מיטות! לנקות את הצריף! לסדר את המיטות לפי דוגמה! להתייצב למסדר ליד המיטות! הרב״ט פסע ונעצר ליד כל אחד מאיתנו,

בדק את הלבוש ואת המיטה, הפטיר הערות מעליבות בגסות ובסוף אמר: "זו פעם אחרונה שאני סולח לכם ולא מעניש אתכם! מרגע זה אתם תעשו כל דבר שאני אומר לכם. מי שלא יעשה כך – ייענש. מרגע זה תשכחו את הבית שלכם, את אמא ואבא שלכם! הם לא יבואו לעזור לכם! אני מבטיח לכם, שאהפוך אתכם לחיילים, אפילו אצטרך להוציא לכם את הנשמה!"

בטרם הספקתי לעכל נאום קבלת־פנים זו לצה"ל, שמעתי את הרב"ט מצווה: "מי ביניכם שיודע לנגן על פסנתר או כינור – שיבוא אלי!"

שלושה בחורים חפזו והתייצבו לפני מפקדנו.

"יש פה עוד מישהו שמנגן על איזה כלי?" חזר ושאל הרב"ט.

בחורים אחדים נעו ממקומם, אבל הרב"ט פלט לעברם: "רק אחד!" ולקח את הראשון. אחר־כך הסתכל בחיוך ממזרי על הבחורים המוסיקליים ואמר: "הפסנתרן והכנר – אתם תנקו את בתי השימוש! והשְאר – תנקו את סככת הרחצה והשטח מסביב. תעשו את זה מהר וטוב, שהכל יבריק. אני בעצמי אבוא לבדוק, ואני לא מקנא בכם אם הכל לא יהיה נקי כמו שאני מבין. ואתם, שלא יודעים לנגן על שום כלי, אני נותן לכם עשר דקות לסדר את המיטות והצריף. אני רוצה לראות את כל המיטות מסודרות בצורה אחת, עומדות בשורה ישרה כמו סרגל. כמו שלימדתי אתכם!"

ההתחכמות המוסיקלית של הרב"ט הביכה מאוד את קורבנותיה. המפקד פשוט רימה אותם והציגם כפתאים. לעומת זאת, כל החיילים האחרים ציחקקו, מרוצים על שלא הם נפלו בפח. מצב זה העלה בזכרוני מראות חורף בילדותי. לא אחת אירע, שאנשים החליקו על מדרכות שכוסו בשכבת קרח, משום שהשלג שירד על הקרח הסתירו מעיניהם. הנופלים נחבלו וקמו על רגליהם מוכי כאב, ואילו עוברים ושבים, שלא נפגעו, עמדו וצחקו. ולא אחת מי שצחק לזולתו החליק כעבור רגע, נפל ונחבל כהלכה. אני וחברי נהגנו לצפות במחזות אלה במקומות המועדים לכך. למראה הנופלים ופניהם הכואבות הייתי צוחק יחד עם כולם – ואחר־כך מצטער ומוכיח את עצמי על התנהגותי.

ביומי הראשון בצה"ל הייתי כה עסוק בביצוע פקודות הרב"ט עד שלא נותר לי פנאי למחשבות. בערב כשהיינו חופשיים סוף סוף, עוד התעסקנו בניקוי הנשק המשומן שקיבלנו בנשקיה ובציחצוח הנעליים.

בצריף שרר שקט. נראה, שכל אחד ניסה לעכל את היום שחלף, שבו נעשינו חיילים. רבים נראו מאוכזבים. לא כך תיארו לעצמם את הצבא.

אחד אמר: ״מה אתם כה עצובים? חכו־חכו, מה שהיה היום זה משחק ילדים. מה שיבוא יהיה הרבה יותר גרוע!״

במיטה שעמדה בסמוך למיטתי שכב בני, המפקח על שדות התעופה. בעבר השני כמעט בלי שהשגחתי בכך, התמקם בחור צעיר, נמוך קומה, שחרחר, פניו תמימים והחלטיים. עוד קודם הרגשתי שהוא רוצה להתקרב אלינו וכשעינינו נפגשו עלה על פניו חיוך שהוליך למגע. הבחור הציג את עצמו: מנחם ממנחמיה, מושבה קטנה בעמק הירדן, מדרום לאשדות יעקב, מול נהריים. חברות שנוצרה במהירות שכזאת בין שלושה אנשים, שונים כל כך זה מזה – בן איכרים ממנחמיה, בן קצין משטרה מירושלים ומוסמך לניהול שדות תעופה, ואני, תוצר עולם אחר לגמרי, חיממה את הלב. הצורך החזק שלא להיות בודד, והחוש למצוא מישהו שאפשר לחלוק איתו את הזמן בלי להיפגע פעל עלינו פעולתו.

בלילה התעוררתי שטוף זיעה וליבי הולם כמו בפטישים, בני ומנחם ישבו על מיטותיהם והביטו בי.

״היה לך חלום בלהות?״ שאל בני.

הסתכלתי סביבי וראיתי עוד חיילים אחדים מביטים בי. התקשיתי לקבוע איפה אני נמצא, מה חלום ומה מציאות.

״שום דבר, שום דבר״, פלטתי. פחדתי להרדם פן אחזור לסוביבור, שכן שוב חלמתי אחד מאותם חלומות הפוקדים אותי מאז שברחתי מסוביבור, וכמעט בכולם יורה בי אוברשרפירר וגנר – ואז אני מתעורר. הפעם מצאתי את עצמי בצריף של החיילים האוקראינים, עובד כ״פוצר״ (מנקה). האוקראינים ישבו וניקו את רוביהם ושרו שירי אהבה נוגים. איך זה יכול להיות, שאני שוב בסוביבור ושוב עובד כ״פוצר״ אצל האוקראינים? הרי וגנר זרק אותי משם כמה ימים לפני המרד! הרי במרד הצלחתי לברוח מהמחנה. איך אני שוב נמצא פה? פתאום קמו האוקראינים ורצו החוצה, הסתדרו בשורות ואוברשרפירר גרישוץ הובילם למחנה מספר שתיים. נשארתי לבדי בצריף. בעד החלון ראיתי משלוח של יהודים לבושים יפה הולכים בשקט, פניהם עצובות, לעבר חצר ההפשטה. לא, אני לא אשאר פה אף רגע, החלטתי. אני כבר הייתי פה פעם! במעמד של הרובים ראיתי רובה אחד. לקחתיו בידי ואספתי כדורים שהיו פזורים בריצפה ומילאתי את כיסי. בעד החלון האחורי הפונה אל הגדר במקביל לפסי הרכבת שמחוץ למחנה, ראיתי פירצה. תמהתי כיצד לא ראיתיה מעולם. קפצתי בעד החלון ורצתי אל הפירצה.

בתוך כך שמעתי צפירת רכבת מתקרבת. ברגע שחמקתי בפירצה ראיתי את וגנר עומד מולי, על פניו החיוך האכזרי המוכר לי – וידעתי שזה סופי. שיתוק תקף אותי. רציתי לברוח אבל לא יכולתי להניע את רגלי. חשבתי לירות ברובה ולא הייתי מסוגל להרימו. בעוד וגנר מכוון את האקדחו אלי, הצלחתי בכל כוחי לנתק את עצמי מהמקום ואז וגנר ירה בי – והתעוררתי.

למחרת, מרגע ההשכמה, לא הפסיק הרב"ט להריצנו. לכל פעולה הוקצבו דקות ספורות: השכמה, ריצת בוקר, סידור המיטות, מיסדר מיטות, מיסדר במגרש, בדיקת ב.מ.ב וחיסון אבעבועות, אחר־כך תרגול ת"ס ותס"ח ועוד ועוד. הפקודות, שניתכו עלינו בלי שום מירווח ביניהן, דחקו את "האני" של כל אחד מאיתנו והפכונו ליחידה אחת. ביצעתי את הפקודות כאוטומט ובראשי עירבוביה. תמונות חלום אמש המשיכו לרדוף בעקבותי: מחנה סוביבור, האוקראינים, היהודים ההולכים בשקט אל מותם, וגנר היורה בי... התאמצתי להינתק ממחזות עבר אלה, אך לשווא. תרגילי הסדר והצעידות רק חזרו והחזירו אותי לסוביבור.

שני חברי החדשים לא היו אדישים למצבי. בערב ניגש אלי מנחם ושאל: "מה היו הצעקות בלילה? מה חלמת? אתה זוכר?"

הופתעתי מהשאלה הישירה. האומנם עלי לגלות את סודי? כבר בימי הראשונים בארץ נוכחתי לדעת, שרוב הסובבים אותי אינם רוצים לשמוע את סיפורי משנות השואה ומחזיקים בדעות שליליות על כל מי ששרדו. לכן לא מיהרתי לענות. מנחם, שהבחין בהיסוסי, אמר: "אתה לא חייב לספר לי אם אין לך רצון..."

"חלמתי שיורים בי", פלטתי מוכנית, בלי שליטה על עצמי.

"מי?" שאל מנחם מייד.

"גרמני. וגנר", אמרתי קצרות.

מנחם הביט בי ואחר הרהור אמר; "טוב שזה היה רק חלום". לשמחתי לא שאל שאלות נוספות. לא ידעתי אם יש למנחם עניין בעולם השואה, אבל התרשמתי שהוא סקרן לשמוע, אלא שאינו רוצה ללחוץ עלי. מאוחר יותר אותו ערב סיפרתי לו ולבני את החלומי בפרטי פרטים, ואחר־כך הוספתי וסיפרתי על עברי. שניהם ישבו לידי בלי ניע, עוצרים נשימתם וקשובים לכל מלה. אותו לילה ישנתי היטב ללא הפסקה.

לקראת סוף השבוע הודיע לנו הרב"ט שלנו, שביום ראשון בבוקר עלינו להחזיר את הנשק והציוד שקיבלנו למחסן, שכן אנו עוברים לבסיס אימונים בטירה, ליד חיפה. ועוד הודיע, שלא יהיו חופשות בשבת, ואל יבוא אליו איש לבקש חופשה, תהיה הסיבה אשר תהיה.

רוב החיילים היו מסביבות תל־אביב והידיעה גרמה להם אכזבה. אני תושב רמלה הקרובה כל־כך לסרפנד, הרגשתי שמרחיקים אותי מאשתי ונתקפתי רצון עז לראותה ולחבקה. רק עכשיו תפשתי את מלוא המשמעות של חיי הצבא בשבילי: אני אהיה מנותק משרה ומהבית שנתיים! שוב הרגשתי חוסר אונים ואשמה על שהעזתי להקים משפחה ולהתיימר שהעתיד בידי. איזה חוסר אחריות היה זה, מצידי, להתחתן – וכעבור חודשים ספורים להתגייס, להשאיר את אשתי לבדה ומה גם בהריון! עם זאת לא יכולתי להתעלם מההרגשה הטובה ששאבתי מהיותי חייל בצה"ל, דבר שכן כבר מתחילה שאפתי למלא את חובי למדינתי, להיות כמו כולם.

יום שישי. מהשכם בבוקר – ניקוי הצריף והשבילים, סיוד אבני השפה, ניקוי הנשק וכלי האוכל, סידור המיטות. אחר־כך מיסדר המפקד בצריף. "הקשב!" הכל עומדים מתוחים ליד המיטות, המפקד ואיתו כמה מלווים נכנסים לצריף, עוברים על פנינו באיטיות, המפקד עוצר ליד אחד החיילים, מעיר משהו וממשיך הלאה. את המתח העצום אפשר לחתוך בסכין. ואחר כך – מיסדר כללי של כל המחנה במגרש המיסדרים, הנמשך ונמשך עד אין קץ.

חיילים ומפקדים מיחידות שונות יצאו לחופשה והמחנה התרוקן. רצוני ללכת הביתה גבר עד כאב. שוטטתי פה ושם כעכבר מורעל. פתאום ראיתי שני חיילים ממחלקתי הולכים לכיוון השער. האומנם הותר להם לצאת? במקום ללכת לאכול צהריים, הלכתי לצריף המפקדים וארבתי לרב"ט שלנו. כשראיתיו, ניגשתי אליו ואמרתי לו שיש לי אשה בבית ואני גר ברמלה. אני מבקש לראות אותה רק כמה דקות ועוד היום, לפני כניסת השבת, אחזור למחנה. הרב"ט, גבר גבה־קומה, נראה לי עכשיו גבוה עוד יותר, הביט בי מלמעלה והתחיל לצחוק.

"מה? – אמר – יש לך אשה בבית? הלוואי שהיתה לי אשה בבית, אני צריך עוד היום לחפש לעצמי איזה אשה. גם אני רמלאי. באיזה רחוב אתה גר?" הרב"ט נכנס לצריף והביא לי פס. "אתה חייב להיות בחזרה ביום ראשון עד שעה שבע – ואל תספר לאף אחד, שלא תרוץ

אלי כל הפלוגה. ועכשיו רוץ לאישתך!"

אותו רגע הייתי האדם המאושר בעולם. בעוד צחוקו של הרב"ט רודף אחרי, רצתי לצריף. הייתי חייב לחלוק את שמחתי וסודי עם שני חברי החדשים.

ליד שער המחנה תפסתי טרמפ לרמלה. הדרך נראתה לי ארוכה מתמיד, אבל למעשה עמדתי בשער ביתנו בתוך דקות ספורות. כבר בחדר המדרגות עלה באפי ריח תבשיל.

כשנכנסתי לדירתנו ראיתי את שרה סמוקת לחיים, לבושה חולצה דקה עם שרוולים קצרים למרות היום החורפי הקר. היא הביטה בי, בוחנת אותי מכף רגל עד ראש, ואני עמדתי לבוש בגדי "א", מגולח ומצוחצח – מוכן לביקורת. פתאום דחף אותנו כוח עצום לחיבוק אדיר. כיסינו זה את זו בנשיקות ושרה פרצה בצחוק עד דמעות. שרה אמרה, "היתה לי הרגשה שתבוא לשבת הביתה, והכנתי הכל לשבת".

מאז שנפרדתי ממשפחתי וברחתי מגטו ורשה, וכל שעברו עלי תלאות ויסורים, תקוותי היתה שיום אחד אספר את הכל למשפחתי. כל שהזמן עבר והמצב החמיר התקוות לספר לקרובים לי נהיו קלושים יותר ויותר, עד שידעתי שלא נותרה לי נפש חיה קרובה לי, שאוכל לספר להם מה עבר עלי. במשך כל תקופת השואה, כל אדם שהכרתי ודרכנו נפרדו, לא ראיתיו יותר. היתה הרגשה נפלאה, מיוחדת במינה. פעם ראשונה היה לי למי לחזור ולאן לחזור. הייתי בבית ולידי אשה אהובה, שיכולתי לספר לה את שעבר עלי ולשתפה בחוויותי. פרטים שלא שמתי לב אליהם, בלטו פתאום בחשיבותם. החדר הגדול, הלא גמור והריק כמעט היה לי כגן־עדן. חששותי לגבי מצבה של שרה ההרה, שעזבתיה דווקא בזמן שהיא זקוקה לי, נמוגו. ראיתי לפני שרה יפה, בריאה, מלאת מרץ. היא ערכה שולחן כיד המלך ואפילו קנתה בקבוקון וודקה בשבילי. לא היה בעולם מאושר ממני.

ביום ראשון בבוקר חזרתי למחנה מרוצה ומלא מרץ. הכל נראה יפה יותר, עמדתי נכון לעמוד בכל קושי.

אחרי שהחזרנו את הציוד למחסן התייצבנו למיסדר. הרב"ט שלנו פיקד אלינו פעם אחרונה. הוא בדק אותנו אחד אחד והעיר הערות, אך מבטו הפעם לא היה מאיים ולא הפך את המעיים. התרשמתי, שהוא מרוצה ממה שהשקיע בנו במשך שבוע אחד. אחר כך צעדנו בתוך המחנה עד מסילת הברזל. שריקת קטר הפנתה את עינינו שמאלה. שורת קרונות משא עצרו בחריקה מולנו.

בו־ברגע נתקפתי צמרמורת. ראיתי לפני את קרונות המשא שעצרו לפנינו בתחנת הרכבת בעיר קרסנוסטב, שם דחקונו לתוכם חיילים גרמנים ואוקראינים והרכבת הובילה אותנו לסוביבור. זה היה לפני שמונה שנים – ועכשיו הבחורים קפצו לתוך הקרונות בשמחה ובצחוק...

מנחם צעק אלי מתוך הקרון: "דב מה יש לך? מה אתה מחכה?"

"אני בא", צעקתי. תפסתי את התרמיל וקפצתי פנימה.

הרכבת נסעה באיטיות. עברנו ישובים צפופים עד שהתגלו לפנינו מזה ים ומזה מרחב שדות ופרדסים. נוף מרהיב ומרגיע. מצב רוח היה מרומם. שירה וצחוק הידהדו בקרון. גם אני הייתי בשרים ובצוחקים אם כי מדי פעם הבזיקו במוחי זכרונות מהמסע ברכבת לסוביבור, כמו עמודי הטלפון שהבזיקו בעיני שעל פניהם חלפנו במהירות לאורך כל הדרך.

מחנה טירה שבמבואות חיפה היה קטן בהרבה ממחנה סרפנד. הבריטים הקימו כאן על משטחי בטון צריפים בנויים קירות דקים, שגגותיהם פח גלי קמור. במרכז עמדו שני בניינים גדולים, אחד למינהלת המחנה ואחד לקולנוע. המחנה שהשקיף אל הכביש הראשי תל־אביב – חיפה, השתרע בצמוד לכפר הערבי טירה, שנעזב על־ידי תושביו במלחמת העצמאות ועכשיו שכנו בו יהודים, כמעט כולם עולים חדשים.

אחרי חבלי הקליטה בסרפנד היתה ההתאקלמות בטירה קלה יותר. הרגשתי שייכות לחבורה. פה, במקום הקטן, הכירו הכל את הכל, לרבות אנשי הסגל, ובמידת־מה דמה ההווי לחיי קיבוץ.

חיש מהר הוכנסנו למשטר אימונים, שהתחיל השכם בבוקר, בריצה לאורך הכביש לכיוון חיפה. יום האימונים נמשך עד שעות הערב המאוחרות. רוב הדברים שלימדונו כבר ידעתי, לפעמים טוב מהמדריכים. חוסני הגופני עמד לי ולא חשתי שום קושי בביצוע הדברים. הייתי מרוצה מעצמי. חששתי רק שמא חוסר ההשכלה יהיה בעוכרי.

אחרי שבוע אימונים נקראו במיסדר הבוקר שמות כמה מאיתנו ואני בתוכם. כולנו נצטווינו לצעוד צעד אחד קדימה מן השורות. כל החבורה ובה חיילים מהמחלקה שלנו וממחלקות אחרות זומנו לשיחה עם מפקד המחנה. הלה הסביר לנו, שלא מזמן השתחררו מפקדים רבים מהשירות

ויש מחסור חמור במפקדים מכל הדרגות. אנחנו נבחרנו לעבור קורס מזורז של שלושה ימים ובסופו תוענק לנו דרגת טר״ש. ״בחרנו אתכם מבין מאות חיילים, כי אנו מאמינים שאתם מסוגלים לעזור לנו הרבה, ובשבילכם זה יהיה צעד ראשון להתקדמותכם בסולם הפיקוד״, אמר המפקד. אחר כך נתברר לי, שהחלטת דוד בן־גוריון לפרק את הפלמ״ח ולשלב את אנשיו ביחידות צה״ל השונות גרמה למפקדי פלמ״ח רבים לפרוש מצה״ל, אף זו היתה סיבה למחסור במפקדים.

תחילה נדהמתי כרבים מחברי: התגייסנו אך לפני ימים ספורים לצבא – וכבר נועלה בדרגה? חיש מהר נוכחתי לדעת, שלא מעטים מאיתנו היו בעלי נסיון צבאי, חלקם היו יוצאי קיבוצים ואחרים מדריכי נוער. בחירתי שלי לא יכלה שלא להחמיא לי. הכל היה מעבר לציפיותי. שלושה ימים תורגלנו בידי רס״ל וסמל אך ורק בת״ס ותס״ח מבוקר עד ערב, ובערב שמענו הרצאות על משמעת וסדר. כל אחד מאיתנו תורגל בעריכת מסדר ובהצעדת המחלקה הלוך ושוב עד שנראינו כאוטומטים.

ביום השלישי אחרי הצהריים התאספו מפקד המחנה עם קבוצת קצינים וסמלים. הרס״ל שלנו ביצע איתנו לעיניהם מסדר על כל פרטיו ודקדוקיו, הצעידנו סביב המגרש וערך אותנו לבסוף לפניהם. בפקודת ״דגל שק״ העביר אותנו לרשות מפקד המחנה. הלה נשא נאום קצר ושלושה סמלים העניקו לנו את הדרגות – פס בד לבן על השרוול השמאלי.

במחלקה קיבלו את פני בלעג וצחוק. כמה חיילים קפצו לפני ״דום״ וקראו לי ״המפקד״. רוחי נפלה. פחדתי הירצו החיילים להישמע לי? מי אני שאחלק להם פקודות? לא, לא אוכל למלא את תפקידי ורק אהיה לצחוק... ועם זאת, שמתי לב שחיילים שלא הכרתי ניסו להתקרב אלי והציעו לי עזרה בדרכים שונות. בצהריים כשעמדתי בתור לקבל את מנת האוכל, היה חייל ממחלקתנו בתורנות. הוא לקח מידי את ה״מסטינג״, מילא אותו בבשר וכיסה אותו בתפוחי אדמה, וקרץ לי בעינו. אותו זמן שרר מחסור באוכל ורק שלושה ימים בשבוע קיבלנו מנת בשר קטנה. רציתי להגיד לחייל: ״מה אתה עושה? קח בחזרה את הבשר!״ אבל ידעתי שאם אחשוף אותו, ייתכן שיועמד לדין וייענש קשות. התרחקתי משם עם ה״מסטינג״ המלא בשר בוש בעצמי, וזרקתי חלק ממנת הבשר לפח הזבל.

עד מהרה נתברר לי שאין זו מציאה גדולה להיות טר״ש. נוסף לאימונים שבהם השתתפתי ככל האחרים, הייתי צריך להוציא את

החיילים למסדרים, להובילם לחדר האוכל ועוד כיוצא באלה. בנוסף לכך עוד היינו לחיצי לעג עד שכמה מאיתנו הסתירו את פס הטר"ש מאחורי קיפול של השרוול. החיילים למדו מהר כי אינם צריכים לפחד ממני: אני לא אעניש ולא אלשין עליהם. הם לא ביצעו פקודותי במהירות הדרושה ויום אחד אף נשפטתי אצל מפקד המחנה על גרימת איחור במיסדר בוקר. מפקד המחנה אמר שקיבל עלי המלצות טובות המפקד המחלקתי ולכן אינו רוצה להכתים את התיק האישי שלי וסולח לי הפעם, אך הזהירני לבל יקרה הדבר שנית. פרשת המשפט התפרסמה במחלקה ומאז התייצבו החיילים בזמן למיסדרים.

האימונים לא היו קשים בשבילי והמדריכים נעזרו בי לעיתים קרובות כמדגים. נושאי האימונים היו שליטה בנשק האישי והתמצאות בשטח, אך עיקר העיסוק היה בתחום הסדר והמשמעת. המטרה היתה להביאנו לכלל ביצוע כל פקודה האופן אוטומטי, לדכא בכל אחד מאיתנו את ה"אני" ולעשותו חלק מקבוצה. כל יום נפתח בריצת בוקר עד פרברי חיפה, משמאל השתרע הים ומימין התנשא הר הכרמל, ובכל יום נהניתי מחדש מהנוף היפה. אגב ריצה נזכרתי ביום אחד בהפלגה הארוכה שלי באונית המעפילים "אקסודוס". אחרי מסע עינויים ממושך באונית־כלא בריטית, סגורים בתוך מרתפים, בדרך מפורט־דה־בוק שבצרפת דרך תעלת למנש להמבורג, נכנסה שיירתנו לנמל הצבאי של גיברלטר להצטידות ולהחלפת החיילים המלווים. כל הלילה העירו אותנו פצצות עומק שהטילו הבריטים סביב שלוש אוניותינו, כדי לא לאפשר לאיש להתקרב אלינו ולמנוע מאיתנו לקפוץ מהסיפון המיימה ולהמלט. עם עלות השחר כששככו הפיצוצים, עמדתי על הסיפון והשקפתי בעד הסורגים על נוף גיברלטר היפה כבאגדה. עגנו למרגלות הר ענק, שנשק את הרקיע וכיסה את כל המקום בצל כבד. בים, באופק הרחוק, נראו קרני השמש נוצצות על על פני המים. פתאום נשמעו קולות שירה. מחלקת חיילים בריטיים, גופם העליון עירום, רצו בקצב אחיד בתוך מחנה קרוב לאונייתנו, ושרו. וגם אנו, ברוצנו בוקר בוקר בין הים וההר, שרנו שיר חיילים: "כמה טוב לרוץ – בבוקר בחוץ/ כמה טוב לישון – בבוקר על מזרון/ כמה טוב לשכב – בבוקר על הגב/ הי בבריבה!/ הי בבריבה!"/ אנשים שעל פניהם חלפנו הסתכלו עלינו בחיוך ואני הרהרתי ביני לביני: זו אותה הצגה, רק השחקנים התחלפו.

אחד הדברים השנואים על החיילים היה יציאה לאימוני לילה. אחרי יום של אימונים, אחרי שהתרחצת ואכלת ארוחת ערב היה זה עינוי

שוב לחגור את החגור, למרוח את הפנים בבוץ ולצאת לחושך. אין פלא שהכל קיללו את הרגע, אף שעצם האימון לא היה קשה. תורגלנו משמעת לילה, התמצאות בשטח, הליכה ותפיסת עמדות. המדריך בדק כל אחד מאיתנו לפני היציאה, כשפנינו מרוחים בבוץ. הוא הקפיד שדבר לא יבריק או ינצוץ, ואחר כך הקפיצנו במקומנו כמה פעמים כדי לוודא שדבר לא ירשרש בחגור. רציני ומחמיר מאוד, הובילנו דרך שער המחנה לכיוון ההרים. האורות התרחקו. הראייה הצטמצמה כדי צעדים מעטים. רעשי היום עממו ואת מקומם כבשו רעשי הלילה – קירקור צפרדעים, צרצור צרצרים וקריאות עופות לילה ללא הפסקה. לפעמים נשמעו צפירת אוניה או שריקת קטר בבהירות רבה, כאילו חלפו ממש לידנו. אני, שבילדותי שנאתי את הלילה ופחדתי משדים ורוחות השולטים בו, למדתי אחר־כך, אחרי הבריחה מסוביבור, לאהוב את הלילה שהיה לי למגן ביערות מפני מבקשי חיי. בימים ההם, בזמן שהאיכרים סגרו את עצמם בבתיהם מפחד שודדים ורוחות רעות, היינו אנו יוצאים מעבי היער לבקש מזון. אז הרגשתי את עצמי כאדון הלילה – הייתי אדם חופשי עד עלות השחר. גם עכשו, כל לילה שצעדנו בחושך בתוך שדות ובין טרשים, נהניתי הנאה עצומה בתיתי דרור לדמיוני ובשחזרי מדי פעם את הלילות דחוסי הרפתקות ביערות פולין.

פעם בהסח הדעת פלטתי שאני אוהב את אימוני לילה. כל חיילי המחלקה התנפלו עלי שאני לא נורמלי. עד סוף הטירונות קראו לי בלעג: "המשוגע שאוהב את הלילה".

בתום כל אימון לילה היה המדריך מביא אותנו למרכז טירה, שם קיבלנו אנו – והוא – מספר דקות לבלות שם, כפיצוי על היום הקשה. היינו מסתערים על המסעדה היחידה והקיוסק שנשארו פתוחים. סביבנו התאספו אנשי המקום וגם נערות אחדות, והיה קשה לאסוף את החברה לחזור לבסיס. אני לא יכולתי להרשות לעצמי לבזבז כסף, כשבבית נזקקה אשתי לכל גרוש. מחשבותי נדדו אל שרה. פחד השתלט עלי: מי יודע מה איתה, אולי היא מרגישה רע? אולי היא חולה? בדמיוני ראיתיה מוטלת חולה במיטה ובוכה, ואין מישהו שיגיש לה כוס מים. יסורי מצפון השתלטו עלי – הרי הכל באשמתי! געגועים לשרה גברו מיום ליום עד שכתבתי מכתב למפקד, תיארתי בו את מצבה של שרה בצבעים שחורים וביקשתי חופשה קצרה. עוד באותו ערב בא אלי המדריך ומסר לי את תשובת המפקד: אין חופשות עד גמר הטירונות, העומדת להסתיים בעוד עשרה ימים.

אחרי ימים יפים של שמש חורפית נעימה, בא גל קור ורוחות. ירד גשם עז, שלהפתעת כולם הפך לפתיתי שלג. גל שמחה השתלט על המחנה. הכל הפסיקו את עיסוקם, עמדו בחוץ וצפו בפתיתי השלג הצובעים את המחנה בלבן. היו חיילים שלא האמינו למראה עיניהם ובדקו את פתיתי השלג באצבעותיהם. אחרי ההתפעלות, השמחה וההשתוללות באה האכזבה: הקור חדר לעצמות, אצבעות הרגליים החלו לכאוב והכל ברחו לצריפים, מקפצים במקום כדי לחמם את הגוף. אני הרגשתי כאב מוכר באצבעות רגלי הימנית שהזכיר לי ליל סערה וכפור בחורף 1943. סעדנו בשעות המאוחרות של הלילה אצל איכר פולני ושמו קרפיוק, מחסידי אומות העולם. ישבנו בביתו החם סביב שולחן, אכלנו ארוחה נהדרת, ולגמנו ״סמוגונקה״ – וודקה תוצרת־בית – ללא הגבלה. אחר־כך הלכתי לישון באסם, ראשי סחרחר ורגלי מתנדנדות. שכבתי בין חבילות קש ונרדמתי מייד. כשהתעוררתי בבוקר לא הרגשתי את רגלי הימנית. היא היתה מונחת בחוץ, מעל הקש, ולא יכולתי להניעה. בהתחלה חשבתי שהיא ״נרדמה״, והתחלתי לשפשפה כדי לעוררה, אך לשווא. כשחלצתי את הנעלי ראיתי שאצבעות הרגל השחירו. רק אז תפשתי, שמתוך שינה הוצאתי את רגלי מהקש והיא קפאה. חברי יוז׳ק שהיה בעל נסיון, עיסה את הרגל בשלג שעה ארוכה עד זוב דם – וכך הציל את רגלי. רק האצבע הקטנה התנונה ונשרה כולה בכאבים נוראים במשך תקופה ארוכה. מאז ועד היום אני מרגיש בקור, כאב חד באצבעות רגלי.

בלילה התעוררתי בתוך רעש ומהומה. קבוצת קצינים בדקו את הצריף ופקדו עלינו לקום מהר וללכת לאולם הקולנוע. תחילה סירבנו לקום מהמיטות החמות, אך הקצינים הראו לנו שבקירות הצריף הופיעו סדקים והם מתרחבים והולכים. הבריטים בוני הצריפים לא חזו שאי־פעם ירד שלג באזור זה. עתה הצטבר שלג על גגות הפח וכל שנערם הכביד על המיבנה והחל למוטטו. אחד הצריפים כבר הפך לגל חורבות וחיילים ששכנו בו נראו מחפשים בחושך את חפציהם.

את שארית הלילה עשינו באולם הקולנוע, שהתמלא במהירות ובעלות השחר הועסקנו בפינוי השלג מגגות הצריפים שטרם התמוטטו. היה זה משחק משעשע, אך את הצריפים הצלנו. אחרי כמה ימים התבהרו השמים ושמש נעימה חיממה את הארץ. מימי החורף הקשים לא נשאר זכר.

ימים מספר לפני גמר הטירונות באו למחנה מפקדים מיחידות שונות וראיינו אותנו אחד אחד. עמדנו למכירה כבשוק עבדים. אני רואיינתי על־ידי רב־סרן נחמני, אדם מבוגר כבן ארבעים. הוא עיין בתיקי האישי, שאל שאלות על עברי, חייך אלי וכיבדני בסיגריה. אחר כך שאל באיזה יחידה אני רוצה לשרת ומשלא עניתי, שכן לא היה לי מושג במיבנה הצבא ולא ידעתי מה לבקש, אמר הוא בלי להמתין הרבה: "שמע, דב. אני מפקד פלוגת שדה של גולני ואני רוצה שתשרת אצלי בפלוגה". הסתכלתי עליו בעינים תוהות. על מה הוא מדבר? המפקד הסביר: "אנחנו יחידת ההנדסה של החטיבה. תפקידנו לאפשר לצבא להתקדם להסיר את המכשולים שהקים האויב, להכשיר דרכים בשטחים לא עבירים, לבנות גשרים במהירות, לפרוץ דרכים בשדות מוקשים של האויב כדי לאפשר לצבאנו להתקדם. את כל אלה אנו חייבים לעשות, לרוב, תחת אש האויב. מצד שני עלינו מוטל לבצר את הקו שלנו בהנחת שדות מוקשים ומכשולים אחרים, ובזמן נסיגה של כוחותינו עלינוּ לפוצץ גשרים ולחסום דרכים. אני זקוק לבחורים טובים עם עצבים חזקים", אמר הרב־סרן ופניו הרצינו. הוא הביט ישר בעיני והמשיך: "למרות שאני עוד לא מכיר אותך, ולא שמעתי ממך כמעט דבר, אני רוצה אותך בפלוגה שלנו כמפקד. בגמר הטירונות נשלח אותך לקורס מפקדי כיתות של החטיבה, שיתחיל מיד אחרי גמר הטירונות, ומשם תגיע אלינו כמפקד כיתה". הוא קם ממקומו, לחץ את ידי ואיחל לי הצלחה. נפרדנו ב"להתראות בפלוגה".
יום הראיונות היה כעין חג, רוב הזמן עבר באפס מעשה. ישבנו על המיטות וכל מי שחזר מראיון סיפר לאן הוצב. היו בינינו מרוצים והיו מאוכזבים, שקיללו את המראיין ואפילו את כל הצבא. אני שוטטתי אנה ואנה המום. המלים "לפרוץ דרכים דרך שדות מוקשים של האויב", "לחסום את התקדמות האויב" הדהדו בראשי. מה גרם לרב־סרן נחמני לראות בי מתאים לתפקיד הזה, ואף להיות מפקד? כמין פחד נפל עלי האומנם אוכל לעמוד במשימות הממתינות לי? ומה אם רב סרן נחמני טעה בבחירה? ובצד החרדה גם הוצפתי גאוה על שנמצאתי מתאים לתפקיד חשוב ולדרגה פיקודית.

בזכרוני עלה איש האס־אס אוברשרפירר גצינגר, החבלן של הגרמנים בסוביבור. הוא היה האחראי על מנוע הדיזל שפלט את הגז אל תאי החנק עד שהתחילו להשתמש שם בגז "ציקלון בי". הוא גם הניח את שדה המוקשים סביב המחנה. מדי פעם נשמע פיצוץ כאשר חיית שדה

עלתה על מוקש, ראיתיו ניגש לבדוק מה קרה ולהניח מוקש חדש. כשעבדתי תחת פיקודו בהנחת פסי רכבת, ראיתי איך הוא הולם בראשי אנשים בפטיש גדול. לא פעם הורג אחד מאיתנו באופן זה. כל פעם שנכנס לשדה מוקשים הייתי מתפלל שיתפוצץ ואומנם יום אחד נשמע פיצוץ ואחריו היתה התרוצצות של הגרמנים. אוברשרפירר גצינגר נהרג בהניחו מוקש. האין זה משונה, ששמונה שנים אחרי זה אני הולך להיות חבלן בצה"ל?

יום שישי בבוקר. עם שריקת ההשכמה קפצנו כולנו מהמיטות. התרחצנו, צחצחנו נעלים, הברקנו סמלים, ארזנו את הציוד וניקינו את הנשק לקראת מסדר הסיום. תמה הטירונות. היום יוצאים לחופשה הביתה. החבורה המגוונת שהתלקטה יחדיו לתקופת הקורס שנפגשנו לפני זמן קצר, מתפזרת איש איש ליחידתו החדשה. נפרדתי משני הידידים שרכשתי – מבני, המוסמך לניהול שדות תעופה, וממנחם ממנחמיה בהבטיחנו זה לזה לשמור על קשר.

המיסדר החגיגי התקיים מחוץ למחנה, מעבר לכביש קרוב לפסי הרכבת. משופשפי תרגולת סדר עמדנו ערוכים בהמתנה למפקדים הגבוהים שיקבלו את המסדר, אבל משום־מה בוששו הללו לבוא. השמש עלתה וחיממה יותר ויותר. לבושים מדי חורף מכופתרים עד הצואר, מזיעים ומותשים ספרנו את הדקות – ושום דבר לא קרה. חיילים החלו לאבד שיווי משקל ולהתנועע במקומם אבל המפקדים לא התחשבו בכך. פתאום נשמע קול חבטה – חייל התעלף ונפל ארצה. כעבור רגע – עוד נפילה. לבסוף כשהגיעו המפקדים לא היתה ברירה אלא לערוך מסדר חפוז. על פסי הרכבת כבר המתינו לנו הקרונות שהביאונו לטירה. עכשיו אנו נסענו בהם דרומה, הביתה.

בהגיענו לתל־אביב עלה במוחי רעיון לקנות לשרה מתנה כדי לפצותה על סבל שאני גרמתי לה. ימים אחדים לפני כן קיבלנו תשלום ראשון מהצבא: שלוש לירות ושמונים גרוש. החיילים התנפלו על מזנון השקם ורוקנו אותו. אני שמרתי את הכסף בשביל שרה. לחברי שנהנו ממיני מתיקה ובקבוקי שתיה אמרתי שאני מתעב הממתקים הללו. עכשו כל הכסף בכיסי. סיקרתי חלונות ראוה ונוכחתי לדעת שהתכשיטים היפים יקרים והזולים חסרי חן, ופתאום הזדעזתי למחשבה שהנה אני עומד לבזבז את הכסף, בזמן שאולי אין לשרה מה לאכול. מיהרתי הביתה. בלב הולם קרבתי אל הדלת ופתחתיה לרווחה. לתדהמתי הגדולה ראיתי לפני את שרה עומדת על סולם, לובשת את המכנסיים שקיבלתי

בגרמניה מה"ג'וינט" שעתה בקושי נסגרו עליה והבליטו את כרסה, ומעליהם חולצה דקה קצרת שרוולים. לראשה ענדה מטפחת. לחייה היו אדומות כאש, וכולה נראתה כבת איכרים בריאה. רגע ארוך עמדתי המום, נועץ עיני בשרה העומדת על הסולם וצובעת את הקיר, ואילו היא צחקה ואמרה שהיא כבר גומרת.

משום־מה חשבתי, שהריון הוא מין מחלה ארוכה, הנמשכת תשעה חודשים, והנה אישתי ההרה יורדת מסולם, עומדת מולי וצוחקת.

"מה כל כך מצחיק"? שאלתי. "אתה כל כך שונה מהאיש שהכרתי, הבלגניסט הגדול – חייל מסודר ומצוחצח עם הכובע של דה־גול על הראש (צה"ל קיבל באותם ימים מאירגון הכובענים היהודים בארצות־הברית משלוח כובעים כשל כובעי "לגיון הזרים", ובתוכם כתובת ביידיש: "איין מתונה פון אמירקנער היטל מאכערס" – (מתנה מכובעני אמריקה) ופס על השרוול,

זה מצחיק אותי, אבל זה מוצא חן בעיני! אמרה.

צריך אדם להתרחק מהאושר עד שהאושר נראה כבלתי ניתן להשגה, כדאי לחזור ולחוש אושר מושלם. כל דאגתי ופחדי סביב מצבה של שרה נתבדו. שופעת בריאות, מקרינה מצב רוח טוב, ערכה את השולחן במאכלים כיד המלך. הייתי כצופה במעשה קסמים.

לא יצאנו את החדר כל השבת, דיברנו בלי סוף. כה הרבה היה לכל אחד לספר לרעהו. שרה כיבסה וגיהצה את מדיי וריפדה את כובעי בקרטון, ואני חשבתי איזה בר מזל אני, שיש לי אל מי לבוא, לקבל ממנו כל כך הרבה אהבה ולתת לו את אהבתי. היה זו שבת קסומה, שעברה כרגע אחד ארוך של אושר.

למחרת שוב ליוותה אותי שרה בשעת בוקר צוננת. עמדנו בשולי הכביש, חבוקים, שותקים ונושמים באותו קצב. פרידה פתאומית, חיוכים מאולצים וכאב חד בלב. מצב רוחי היה טוב. היכולתי לצפות ליותר בחופשתי? התגלית, ששרה מרגישה בטוב ומסתדרת יפה, הרגיעה את מצפוני. לא הצטערתי על שגוייסתי לצבא. הכרתי בחובתי זו. כחייל לא טיפחתי ציפיות מיוחדות ביקשתי רק שלא אכשל, שלא אהיה גרוע מאחרים. ועד עכשו הלך הכל כשורה. בתוך ימים ספורים קיבלתי דרגה, נבחרתי ליחידה ואני נשלח לקורס מ"כים. אני, ברלה ה"פוצר" מסוביבור, עומד להיות חבלן בצה"ל ולפקד על כיתה.

האוטובוס עלה במדרון הכרמל והנוף היפהפה, שנגלה לי פעם ראשונה, הרנין את הלב. העיר התחתית נפרשה תחתי כעל כף היד.

ובנמל, ליד שובר הגלים זיהיתי את אונייתי "אקסודוס" הנוטה על צידה. האוניה שעלילתה זיעזעה את העולם במשך חודשים, שתמונותיה התנוססו על כל עמוד ראשון בעיתוני תבל, עמדה עכשו מיותמת, גרוטאה אין חפץ בה. ראיתי את הדופן השבורה, שם נגחה בנו משחתת בריטית ובאוזני הדהדו צעקות האנשים שעמדו על הסיפון. אך כל זה חלף עבר. עכשו הוצפתי הרגשה מיוחדת במינה: אני משקיף מן הכרמל אל הים ויודע שגם הארץ וגם הים שלי הם. לא יכולתי לגרוע עין מהנוף, מהאופק הנפרש והולך. חיפה הרשימה אותי עד כדי כך שהחלטתי כי בהשתחררי מהצבא אקים פה את ביתי.

מחנה דמון השוכן במרחק קילומטרים אחדים משכונת אחוזה שעל גב הכרמל, עומד בקצה של כתף הפונה מערבה. המקום לא דמה כלל למחנה צבאי. היו שם מספר בניני אבן וצריף עץ ארוך, ביניהם חצר מרוצפת אבנים, ובאמצע הגדר המקיפה את המבנים עמד שער כניסה. הרוח שלא חדלה לנשוב נשאה ריחות אורנים ושיחי בר. ואתה הרגשת את עצמך מנותק מהעולם החיצון. המפקדים וצוות המחנה הרשימו אותי ונראו לי כקיבוצניקים יותר מאשר אנשי צבא. רק הרב־סמל שקיבל אותי, איש מבוגר יחסית, בעל חזות קשה, לבושו מצוחצח, ובידו מקל דק, נראה כקצין בריטי. טיפוס זה קידם את פני בחיוך ציני, ואפילו מרושע, שלא בישר טובות.

התארגנות חניכי הקורס היתה מהירה. אחרי קבלת ציוד שוכנו בצריף מגורים הארוך והיחיד. המיטות התלת־קומתיות נתפסו חיש מהר בידי חיילים מיחידות שונות של חטיבת גולני. הבחורים, רובם צברים חסונים, חופשים בהתנהגותם, התידדו מהר זה עם זה ועם סגל המחנה, אבל התעלמו כליל מאיתנו, "האחרים", רובנו ככולנו עולים שהגיעו ארצה בשנים האחרונות והיו מבוגרים יותר, שקטים ומסוגרים בתוך עצמם. בשל מחסור במפקדים ובמדריכים שכר מפקד הקורס מדריכים שלא מזמן פרשו מן הצבא, רובם אנשי פלמ"ח בעלי דרגות קצונה ונסיון רב בכל שטחי הלחימה.

בערב כינסו אותנו בחדר ההרצאות. האולם הקטן התמלא עד אפס מקום. אחרי דברי ברכה מפי מפקד הקורס הוצגו לפנינו המפקדים והמדריכים והוגדרו נושאי הקורס. קצין הדרכה ראשי קרא לפנינו את תוכנית האימונים המגוונת, שכמה מנושאיה לא היו ידועים לי כלל. למשמע הדברים נמלאתי חששות כבדים. האוכל לעמוד בנדרש ממני? השכלתי הפורמלית היתה אפסית ממש, ואילו רוב הבחורים סיימו לא

מכבר את לימודיהם התיכוניים והיו חניכי חברות נוער. איך אוכל להשתוות אליהם?

בטרם שחר, בעוד העולם חשוך לגמרי, הרעידו שריקות את הצריף וצעקות הרב־הסמל "לקום! לקום!" גירשו את כולנו ממיטותינו. ערפל כבד כיסה את החצר. וקור עז הרטיט את גופי, אך הפקודה היתה לצאת רק בגופיות ובדקות המעטות שחלפו עד שהסתדרה כל הפלוגה ולא חסר איש, קפאנו ורעדנו כעלים ברוח. ואז הריצו אותנו שני מד"סים אל מחוץ למחנה על הכביש במורד ההר. הגוף התחמם, הערפל התרומם הנוף ההררי נתבהר יותר ויותר וריח משכר עלה בנחיריי. המורד נגמר, אך המשכנו לרוץ במעלה ההר לעבר קיבוץ בית אורן, הרגליים כבדו. כאב פשט בירכיים ונעשה עז מרגע לרגע. פעימות הלב גברו והנשימה קצרה. הרגשתי שעוד מעט לא אוכל להחזיק מעמד. חלק מהרצים האיטו את מירוצם. אחדים התחילו ללכת, הפלוגה המלוכדת התפוררה. אבל אני המשכתי לרוץ בכל כוחי – משהו בתוכי לא הניח לי להישבר. המדריך היפנה אותנו חזרה למחנה. שוב רצנו במורד והוקל לנו, אבל בקטע אחרון רצנו בעליה. זה היה החלק הקשה ביותר של המירוץ ורבים לא עמדו בו. אני, שהחלטתי לא להכשל כבר ביום הראשון, הצלחתי במאמצים עליונים להיות בין הבחורים שהגיעו לחצר הבסיס בריצה. אחר־כך במשך דקות לא מעטות, הגיעו הנחשלים.

עתה הגיעה תורה של התעמלות ובסופה התרחצנו בחצר במים קרים כקרח, גופנו העליון עירום ומעלה הבל. לא הספקנו להתלבש אחרי הרחצה וכבר נשמעה שריקה למסדר ולצעידה לחדר האוכל. הזמן רץ מהר. כולנו אכלנו בחטיפה. לקראת מסדר הבוקר היה עלינו לנקות את הנשק, לצחצח את הנעליים, לסדר את המיטות. הישאר זמן ללכת לשירותים?

כעבור זמן מה למדתי שאם רצוני לשלוט בזמן ולא להילחץ על כל צעד ושעל עלי לתכנן את מעשי. דברים מסוימים יש לעשות בכל מחיר בלילה, לפני השינה, ובאופן זה לשחרר מעט פנאי בבוקר. סדר היום בנוי לפי דקות ועל החניך להתאים את עצמו למסגרת הכפויה עליו.

המדריכים עטו עלינו כבר ביומנו הראשון ולא השאירו לנו רגע פנאי. שימת לב רבה הוקדשה בקורס לטיפוח כושר גופני. רוב האימונים התנהלו מחוץ למחנה והחלו בהליכה מזורזת בשטח ההררי והטרשי, המשופע בסבך שיחים קוצניים. בהגיענו לאתר האימון כבר נטפנו זיעה ונשמנו בכבדות, אך רק אז החל האימון במעבר מיכשולים, ריצה על

קורות, זחילה מתחת גדר תיל, קפיצה מעבר תעלה, טיפוס על קירות. המדריכים הדגימו לנו את התרגילים ואף על פי כן נראו הדברים בלתי ניתנים לביצוע. אולם המדריכים לא הרפו מאיתנו, חזרו ותירגלו עוד ועוד, עד שנוכחתי כי השד אינו נורא כל כך – צריך רק להעז ולא לפחד. כשהגענו לתרגיל הטיפוס מעבר לקיר התקשו הכל לבצעו. הבחורים פתחו אחד אחד במרוצה לעבר הקיר אך בהגיעם אליו לא הצליחו להתרומם ולהיאחז בראשו – וגלשו חזרה מטה כשקים שנשמטו. בהגיע תורי, רצתי בכל כוחי ובהתקרבי צעדים אחדים אל לפני הקיר קפצתי מעלה ובהושיטי ידי הימנית מעלה נאחזתי בקצה הקיר, משכתי את עצמי מעלה – והצלחתי לעבור לצד האחר ולקפוץ מטה. עוד אני נדהם מהצלחה שלי, פנה המדריך לכל המחלקה ואמר: "הסתכלו על דב, קטן ורזה כזה, ואתם, גדולים, שמנים ובריאים, לא מצליחים לעשות את זה! דב, תראה להם ל"ז'לובים" האלה איך עושים את זה, שילמדו. רוץ עוד פעם!" פחד נפל עלי. מה אם לא אצליח ואהיה לצחוק? אני מוכרח להצליח – אמרתי לעצמי – לעיני כל המחלקה רצתי לעבר הקיר ושוב קפצתי בזמן נאחזתי בקצה הקיר ונחתי בעבר השני. הכל מחאו כפיים ואני הסמקתי, כרגיל.

מדריכי הספורט לימדונו שיטות שונות של הגנה עצמית ללא נשק, הפלת זקיף בשקט, שימוש בסכין וכידון, ולוחמת ג'ודו וג'יו־ג'יצו. בתוך כך לא יכולתי שלא להזכר בסוביבור, מי מאיתנו ידע להשתמש בנשק קר או חם? מדוע לא לימדנו איש להגן על עצמנו? אין פלא שעכשיו הייתי נחוש ללמוד את תורת הלחימה כהלכה.

יום אחד הביא המדריך לשיעור כפפות איגרוף. צחקנו, מה, צה"ל יעשה מאיתנו מתאגרפים? לבשנו את הכפפות והשתעשענו בהן. אבל המדריך לא היה מבודח כלל ולימד אותנו כיצד להגן על הפנים והגוף להקפיד על קפיציות הגוף, לבל נאבד את שיווי המשקל וניפול ארצה ממהלומה. חיש מהר התברר לנו שלא מדובר בשעשוע. המדריך בחר מידי פעם שני בחורים ופקד אליהם להלום זה בזה באגרופיהם. נדברנו בינינו שלא להכות בחוזקה, אך שוב ושוב אירע שאחד המתאגרפים ספג מכה במקום רגיש והגיב במלוא הרצינות, כך התפתח קרב של ממש, שנפסק רק כאשר המדריך התערב והפריד בין הניצים, למרבה הנאתם של הצופים.

יום אחד, בהגיענו לאתר האימונים, הציגו לפנינו חבל עבה שנקשר לעמוד והשתלשל למדרון ההר שממולנו, שם נקשר הקצה השני ליתד.

המדריך הסביר לנו שבעזרת מוט שבאמצעותו קיפול – המכונה "אומגה" – ניתן להחליק על החבל ובאופן זה לדלג בקלות על מכשולים שונים. המדריך הדגים לפנינו את ההחלקה על החבל, הגיע בשלום מטה וחזר בריצה. המחלקה הסתדרה בטור. ראשונים ביצעו את התרגיל בעלי נסיון, שהכירו את ה"אומגה" בתנועות הנוער. האחרים נתקפו פחד והשתדלו לחמוק לסוף הטור שוב ושוב. גם אני פחדתי אבל אמרתי לעצמי, שמה שאחרים יכולים לעשות אוכל לעשות גם אני, ומה גם שהמבצעים סיפרו, שזו "חוויה". בהגיע תורי ניגשתי למקום הזינוק. הסתכלתי מטה. עקבתי בעיני אחרי החבל המשתפל בזוית תלולה וחוזר ועולה בקצהו התחתון – וראשי סחרחר עלי. אחר־כך הרמתי עיני מעלה, לפתי בחוזקה את שני קצוות ה"אומגה" והדפתי את עצמי קדימה. רק התחלתי להחליק והפחד חלף כלא היה. נהניתי מאוד מהגלישה והצטערתי על שהסתיימה מהר כל כך.

בצד טיפוח הכושר הגופני תורגלנו ב"אימון הפרט" – הכרת סוגי נשק, התמצאות בשטח, תפיסת עמדות קרב וכיוצא באלה. לא אחת עוררה התרגולת השתאות ואפילו צחוק. באחד השיעורים העמידנו המדריך בשורה ופקד עלינו לחזור אחריו בקול: "פול! זחל! צפה! טווח! אש!" עשרות פעמים נדרשנו לחזור על המלים הללו בסדר מסוים זה עוד בטרם ידענו את פירושן. בשלב הבא התחלנו לבצע את התרגולת בד ובד עם השמעת המלים בצעקה. צעקנו "פול!" ונפלנו, "זחל!" – וזחלנו. כך למדנו כיצד בעת היתקלות באויב, יש ליפול ארצה מייד ומייד לזחול הצידה, שלא לשמש מטרה לאויב, ואחר כך לצפות ולגלות את האויב, לאמוד את המרחק ורק אז לפתוח עליו באש. מאות פעמים תירגלנו זאת – תחילה "על יבש" ואחר־כך באש חיה. כשלעצמי ולא הבנתי מדוע יש לתרגל דבר פשוט כל כך שוב ושוב. לשאלותינו, הסביר המדריך שזו שיטה גרמנית להשריש את סדר הפעולה בדמנו. שיורים עליך – אמר – אין זמן לחשוב מה לעשות; צריך לפעול אוטומטית. כשנודע לי כי זו שיטה גרמנית חשתי בחילה ופיתחתי התנגדות לביצוע התרגיל, ואילו המדריך נראה לי לפתע באור אחר.

בשיעור כידון העמידו בשטח גלמים עשויים שקי קש. בין החניכים ניסרה שמועה, שבאחדים מהשקים הושמו חתולים חיים. המדריך הריץ אותנו אחד אחד ברובה מכודן לעבר הגלמים. עם התקרבות היה עליו לצעוק "הא־א־א!" ולדקור את אחד השקים בכל הכוח ולשלוף

במהירות את הכידון חזרה. המדריך עקב אחרי הדוקר וצעק לעברו "רצח בעיניים!" עמדתי והסתכלתי איך הבחורים רצים וצועקים עם "רצח בעיניים" ודוקרים את הגלמים בכל כוחם. בעיני היה זה משהו מגוחך. בהגיע תורי, רצתי קדימה, אך משהו בתוכי לא הניח לי לצעוק ולהעלות על פני ארשת של "רצח בעיניים". פי פלט צעקה חלושה ואת הגולם דקרתי בחיוך, במין תנועת ריקוד. הבחורים שצפו בי פרצו בצחוק, אבל פני המדריך הדאימו מכעס והוא פלט בשקט; "תעשה רונדל סביב השטח ותדקור עוד פעם!" רצתי סביב השטח וכשקרבתי לגולם שוב לא יכולתי לצעוק ושוב הופיע חיוך על פני. המדריך נעץ בי מבט ארוך כאומר "נראה מי פה יותר חזק" – ואמר רק; "תעשה עוד רונדל!"

עקשנות אווילית תקפה אותי. לא יכולתי להיכנע. רצתי פעם אחרי פעם, רטוב מזיעה, כל גופי כואב, עד שהחיוך סר מפני והתחלף בכעס. הבחורים נהנו מההצגה. אחר כך תהיתי מהו שגרם לי לנהוג בטיפשות ולהתקומם למדריך שמילא את תפקידו כהלכה. נראה, שהיתה לכך יותר מסיבה אחת. מיום בואי למחנה דמון שלטו בנו המדריכים בזה אחר זה משחר ועד לילה, ובהיעדרם שלט בנו הרב־סמל. כל אחד מאיתנו איבד את פרטיותו ועצמאותו. לא נותר רגע למחשבה עצמית. היינו עדר מונהג בידי המפקדים. מצב זה קומם אותי ובנוסף הסביר לנו המדריך שהוא מלמד אותנו "בשיטה הגרמנית" והדבר הכאיב לי.

השבוע הראשון עבר כהרף עין. יום שישי בא במפתיע. עוד בערב הקודם הודיע לנו מפקד המחלקה חד וחלק: "אין יציאה לחופשת שבת" וזאת מפני שהקורס קשה ויש לנצל את השבת למנוחה. הנסיון מלמד שהחניכים שחוזרים מהחופש עייפים וכך מתבזבז זמן עד ההסתגלות מחדש. ההודעה הולידה התמרמרות ושפע קללות. אותי תקפו געגועים אל שרה. ראיתיה שוב נתונה במצוקה וזקוקה לי. חיפשתי דרך לבקש חופשה, אבל לא ידעתי למי אפנה וגם נרתעתי מלהטריד את המפקדים. כשחזרנו מהאימון ביום שישי בצהריים כבר הורגשה אוירת ערב שבת. רבים מאנשי הסגל יצאו לחופשה. פה ושם נתקלתי בחניכים שעלה בידיהם לקבל אישור לחופשה והדבר עלה לי בייסורים. אמרתי לעצמי, שבשבוע הבא אעשה הכל כדי לצאת לחופשה.

בחצר המחנה, השתרר שקט. אחרוני היוצאים לחופשה עזבו את

המחנה. הרב־סמל שידו בכולנו והמפקדים האחרים נעלמו ואינם. בשלוש אחרי הצהריים נקראנו לחדר ההרצאות, שם הקרין הקצין התורן סרט צבאי אנגלי על הסוואה, מתובל בהומור אנגלי. אחרי־כך קרא הסמל התורן את רשימת השומרים ומאותו רגע היינו חופשים לנפשנו. המקום השתנה כבמגע מקל קסם. כאילו במופגן, פשטו הכל מדי הצבא. בחוץ נשבה רוח קרירה, ואף על פי כן לבשו כמה בחורים מכנסיים קצרים וגופיות, והחלו לשחק כדור־עף, אחרים קראו בעתונים ובשבועונים שסופקו לנו פעם ראשונה. אדם מן החוץ היה יכול להתרשם שאנו קבוצת נוער במחנה נופש. פעם ראשונה מאז בואי לדמון התהלכתי בשטח המחנה להנאתי בלי שמישהו יוביל אותי, יפקד עלי, ויזרז אותי לבצע משהו. יצאתי את שטח המחנה וצעדתי בשיפולי ההר בין שיחי הִבר הריחנים, שריחם התערב בריח עצי האורן הפזורים סביב. הרוח הניעה את צמרות העצים ושרקה חרישית. פה ושם התעופפה ציפור מעץ אחד למישנהו. ירד ערב, השמש השוקעת אל פסגות ההר, תפחה כבלון נפוח ושילחה קרניים אחרונות. איזה מראה נפלא של הטבע! איזה כוח איתנים! הרגשתי את עצמי כה קטן וחלש, כה מוגבל וחסר־אונים. בילדותי הייתי ילד חלש וחולני. ואף על פי כן שרדתי. נזכרתי בתחנות חיי; פרוץ המלחמה, כניסת הגרמנים לעיר, הגרמנים הורגים את אבי, הבריחה לוורשה, הגטו, הבריחה מהגטו, העיירה טורובין, ה״אקציה״ והדרך למחנה ההשמדה, ״החיים״ בגהינום סוביבור, המרד והבריחה, החיים ביערות. מניין נבעו הכוחות שאיפשרו לי להחזיק מעמד בכל המצבים הבלתי־אפשריים? ואחר כך הדרך הארוכה והקשה מיום השחרור על ידי הצבא הסובייטי, הגילוי שנותרתי שריד יחיד ממשפחתי הגדולה, הפחד מהמפגישה עם החיים הנורמליים, ההרגשה העזה שאני שייך לעולם שנחרב. ובשלב הבא: ההצטרפות לתנועה הציונית במלוא להט הנעורים, הבריחה מפולין לברלין המובסת, החיים בהכשרה לקראת הקמת קיבוץ בארץ ישראל, ההפלגה ארצה על סיפון אוניית המעפילים ״אקסודוס״ וההחזרה הכפויה אחרי חודשיים של מאבק לגרמניה, ושוב עליה והפעם כניסה סוף סוף ארצה – הישר למלחמת העצמאות – ואחר־כך הקמת משפחה ובית.

מה עוד אפשר לבקש? על מה איפה הפחד שלא אוכל לבצע דברים ככל האחרים? אני מסתכל בקבוצת הצברים המקרינים בטחון עצמי ומתקנא. היהיה לי אי־פעם בטחון עצמי שכזה?

השמש שקעה. למטה, בגיא, כבר החשיך ולמעלה כיסה צבע ירוק־

אפור כהה את הארץ. חזרתי למחנה כמי שבא מעולם אחר.

אחרי ארוחת הערב הבעירו כמה קיבוצניקים מדורה, וכולנו ישבנו סביבה במעגל גדול. הצברים ישבו קרובים זה לזה ואילו אני ועוד "חדשים" כמוני, ישבנו מרוחקים במקצת, כלא שייכים לגמרי. אלכס עולה חדש מהונגריה, שגר בחיפה, קיבל היתר מיוחד לנסוע הביתה ולהביא את האקורדיון שלו למחנה ועתה ניגן ושר קטעי אופרות ואופרטות. כבר בימי הראשונים נפל אלכס זה קורבן ללעג הצברים בגלל מלה אחת שהוציא מפיו. ברצותו להתקרב לצברים ולדבר כמוהם, פנה לאחד הבחורים ובמקום "דחילק" אמר "דהילק". מאותו רגע ועד גמר הקורס היה שמו בדמון לא אלכס אלא "דהילק". הוא ניסה למחות אך לשווא. הכינוי דבק בו והוא השלים עימו באין ברירה. אך רוחו לא נפלה. בכל רגע פנאי ניגן ושר ולפני פתח עולם של מוסיקה קלסית קלה.

קורבן אחר היה עולה חדש קשיש ממני בשנתיים־שלוש, אדם שקט ומופנם. אחרי שהתיידדנו סיפר לי כי רצה לגרום שיזרקו אותו מהקורס ולכן העמיד פנים כמי שאינו מבין עברית. כשהמדריך היה פונה אליו היה מגיב ב"וואס זאגט ער?"(מה הוא אומר?) – ועד מהרה כינוהו הצברים "וואס זאגט ער". הבחור התייסר קשות במהלך הקורס ונזרק ממנו ביומו האחרון.

ה"קומזיץ" בערב שבת נמשך עוד ועוד. אי משם השיגו הבחורים תפוחי אדמה, גרעיני חמניות וקפה והאוירה היתה טובה. פעם ראשונה בילינו שעות ארוכות יחד, צברים, קיבוצניקים ועולים החדשים.

למחרת, בשבת, לא הוצאנו ממיטותינו לריצת בוקר, המסדר נערך בעשר, בלי חגור ונשק. התמזלנו ביום קיצי באמצע החורף. השמים היו כחולים והשמש חיממה, ואני עמדתי לי בקצה ההר, נושם אויר צלול שופע ריחות בר, ומשקיף על הארץ היפהפיה.

אפרים, בחור נמוך קומה, שערו אדום כאש, מרכיב משקפיים, ניגש אלי ושאל אם אני משחק שח. כשעניתי בחיוב חזר כעבור דקות אחדות עם כלי שח. ישבנו לשחק. לקראת צהריים משגבר החום פשטתי חולצתי, אפרים פיתח את חולצתו וקיפל מעט את השרוולים. להצעתי לפשוט את החולצה לגמרי לא נענה. תוך כדי משחק, כשישב ושקל את המהלך הבא, נע שרוול חולצתו של אפרים מעלה וחסף לעיני ספרות כחולות מקועקעות בעור אמתו. מבטי התמקד בהן והוא הבחין בדבר

ותפס כי סודו נתגלה. בשלב זה התחייך לעברי ואמר: ״נו, אני כבר יכול להוריד את החולצה. אתה כבר יודע שהייתי באושוויץ. אבל לא ממך הסתרתי. הרי אתה לא צבר. אני לא רוצה שהם יידעו שאני הייתי שם. הם לא אוהבים את אלה שהצליחו להישאר בחיים״.

אפרים היה ממורמר, כעוס על כולם ועל הכל, הוסיף ואמר: ״שחבל שהגעתי ארצה. הייתי צריך לנסוע לאמריקה״. התבטאות שכזאת כבר שמעתי לא אחת מפי יוצא המחנות. עכשיו לא היה לי רצון להתווכח איתו. הסתפקתי באמרי כי אני שרדתי ממחנה השמדה סוביבור. מאותו יום נעשינו ידידים.

יום אחד הציע לי אפרים את מנת הצהריים שלו בטענו כי אינו חש בטוב. משחזר ועשה זאת פעמים מספר, אבל המשיך להתאמן, התחלתי לחשוד שמשהו אצלו אינו כשורה. בילדותי שמעתי סיפורים על יהודים שנפטרו משירות בצבא על ידי שהרעיבו את עצמם ורזו עד כדי כך ששוחררו מלשרת בצבא. ככל שביקשתי לשכנע את אפרים שאסור לו לוותר יום יום על ארוחת צהרים בזמן שאנו מתאמנים קשה, השיב לי כי איני צריך לדאוג לו, אך על פניו העלה חיוך מר. לבסוף החלטתי שלא לקבל ממנו יותר את מנת הצהריים. ״זרוק את זה לזבל!״ אמרתי לו. זמן־מה אחר־כך הבחנתי שפניו הצטמקו מאוד – העצמות נתבלטו והעיניים גדלו. תופעה זו היתה שכיחה בגטו ורשה. לאנשים שכאלה קראו אז ״קלפסדרה״ – מודעת אבל – שכן הכל ידעו כי לא יחזיקו מעמד זמן רב. נתקפתי פחד שהבחור עלול יום אחד להתמוטט ולמות לעינינו בזמן האימונים, כפי שאירע ברחובות הגטו. אך לא כך היה.

כעבור ימים אחדים ישב לידי בחדר אוכל ואכל את מנת הצהריים שלו בהנאה מרובה. על פניו הצטייר חיוך בריא. התרשמתי שהאיש כמו הבריא ממחלה. הוא התמלא מרץ, השתתף בכל הפעילויות ואפילו הצטיין באימונים. לא שוחחנו על הפרשה, אבל הזדהיתי איתו בלב. ידעתי כי איש מן הסובבים אותו לא העלה בדעתו מה עבר עליו לא מכבר שם, באושוויץ.

האימונים נעשו קשים יותר ויותר. מדריכי האימון הגופני לא הניחו לנו ועשו בנו כעולה על רוחם. לא אחד מאיתנו שבר רגל או יד והיו שנלקחו לבית־חולים ושוב לא חזרו אלינו.

התחלנו ללמוד טופוגרפיה, שוב נתקפתי חוסר בטחון, שכן בחורים רבים ידעו לקרוא מפה ונראו בעיני כמומחים בנושא, ואילו אני לא ידעתי דבר. הרגשתי כילד שנקלע לכיתה בוגרת. אך גם משבר זה חלף.

אחרי כמה מסעות בשטח ותרגול בזיהוי נקודות ציון בעזרת מפה ומצפן נוכחתי כי איני נופל מחברי. ימים ולילות שוטטנו וניווטנו בהרי הכרמל, עלינו וירדנו פסגות, צעדנו לאורך גאיות, פילסנו לנו דרך בצמחיה הדוקרנית, הריחנית. השטח, שמעולם לא דרכו בו רגלי, נעשה מוכר ככף היד. הנוף היה מרהיב. היו גם שעות קשות של גשמי זעף ורוח זלעפות שהצליפה בפנים תוך שרגלינו מגששות באפילה על הסלעים החלקים בדרך אל היעד שנקבע לנו.

לא פעם נזכרתי בלילות שאחרי הבריחה מסוביבור – איך רצנו ללא הפסק כדי להתרחק מהמחנה, איך נדהמנו אחרי שני לילות בריחה בגלותנו כי חזרנו וקרבנו למחנה. באין לנו מפה ומצפן. כך הלכנו לילה אחרי לילה לאן שהגורל הוביל אותנו. רק כעבור זמן לימד אותנו איכר טוב־לב למצוא את הצפון לפי הכוכבים או לפי גון הקליפה של גזעי העצים ביער.

את לימוד מקצוע הטופוגרפיה סיימנו בתרגיל מסכם. השכם בבוקר הוסענו במשאיות סגורות שעה ארוכה בלי לדעת לאן, מדי פעם עצרה המשאית להורדת חוליה של שלושה חניכים. השלישיה ״שלי״ הורדה בדרך עפר שחצתה מטע זיתים, המשאית עשתה דרכה הלאה. נותרנו לבדנו, ללא מפקדים. השמש אך זה עלתה. שקט מוחלט שרר סביב. ההרגשה היתה נעימה. הסתכלנו זה על זה מחוייכים. אומנם הכרנו זה את זה, אך היינו כאנשים זרים שהגורל הפגישם לביצוע משימה משותפת.

אחד מאיתנו היה בחור שחום, שמשום מה דבק בו הכינוי ״ג׳ינג׳י״ זה היה בחור עם ״דם חם״, שבלט בחוש הומור ובנכונות לעזור לחברים אך עם הרב־הסמל הסתכסך שוב ושוב. פעם, אחרי כיבוי אורות, נכנס הרב־סמל לצריף ומשגילה כי לא כולם שכבו במיטותיהם, פקד עלינו לצאת למסדר ואחר־כך הריץ אותנו בלילה סביב המחנה. כשחזרנו פקד עלינו להיות במיטות בתוך שתי דקות. בתום מועד זה נעמד בדלת הצריף והאיר בפנס מיטה מיטה. ג׳ינג׳י ״התחמם״ והעיף נעל ישר לראש הרב־סמל – ועוד באותו לילה הושב במעצר. הבחור השני בחוליה היה קיבוצניק בעל גוף וכושר עמידה בכל מצב, מהמצטיינים בקורס. לרשותנו היו מנות קרב, מצפן, מפה בקנה־מידה של 1:20000 והוראות בכתב שפירטו משימותינו: א.למצוא לפי נקודת ציון במפה מעיין. ב. להגיע משם לכפר דרוזי ינוח; ג. לפגוש בכפר חוליה אחרת, למסור לאנשיה מעטפה סגורה ולקבל מהם מעטפה, ובה

הוראות למשימתנו הבאה.

פרשנו את המפה ומשמצאנו את נקודת הציון התברר שאנו נמצאים בגליל התחתון, בסביבת קיבוץ כברי. לפי המפה נמצא המעיין בקרבת מקום, אבל כשהתחלנו ללכת בקו יישר התברר שעלינו לחצות שדות וערוצים קשים למעבר. בדרך נתקלנו בכפרי ערבי והג׳ינג׳י נכנס איתו לשיחה. הערבי הביע דעתו כי אם רצוננו להגיע למעין שנשנה כיוון, נעלה על הדרך המוליכה לקיבוץ ושם נמצא שביל נוח אל המעין. בדרכנו לקיבוץ חלף על פנינו טרקטור טיפסנו עליו וחיש מהר הגענו לקיבוץ, שם הוכנסנו לחדר האוכל וסעדנו ליבנו. מארחנו הטרקטוריסט הראה לנו את השביל למעיין ובתוך כחצי שעה היינו שם. בצל עצי התאנה וחרוב עתיקי ימים, פיכפכו מי המעיין הצלולים בין הסלעים.

היה זה גן־עדן זוטא, כולו ירוק ושופע יופי. מתבשמים מהצמחיה הרעננה והאדמה הלחה, נדמה לנו כי ראשונים גילינו את המקום הקסום הזה.

חיש מהר פרקנו מעצמנו את הנשק והחגור, חלצנו נעלינו ופשטנו בגדינו, רחצנו במי המעין הצוננים ושתינו ממימיו לרוויה. אחר־כך התפרקנו על האדמה ונפשנו שעה ארוכה בשלווה שמימית. מן המפה למדנו, שבקו אוירי אנו קרובים מאוד לינוח. למעשה, יכולנו לראות ממקומנו את שולי הכפר בפסגת ההר שהתנשא מעלינו. החלטנו לדחות את העליה לכפר לשעות אחרי הצהריים.

אחרי מנוחה הגונה קמנו מלאי מרץ להמשיך במשימה. השמש החלה לרדת ולרגעים כבר הסתתרה מאחורי פסגות ההרים. זירזנו את קצב ההליכה, אבל ככל שהתקדמנו קשתה העליה יותר ויותר, רגליי עייפו. מדי פעם הרגשנו צורך לנוח. רצינו להגיע לכפר באור יום. חששנו שהחושך יקשה עלינו את הדרך והתאמצנו להחיש את הטיפוס במדרון ההר. אבל השמש שיטתה בנו – היא הסתתרה מאחורי ההרים ואור היום נעלם במהירות. לפסגה הגענו בשעת דימדומים, אך שם התברר לנו כי עוד ארוכה הדרך לינוח, שכן היה עלינו לרדת מטה לגיא ולהעפיל להר הסמוך, שבראשו עומד הכפר. התחרטנו שנתפתינו לנפוש ליד המעין, אבל את הנעשה לא ניתן להשיב. כעבור זמן־מה החשיך. הטיפוס במדרון של ינוח היה קשה. קולות נשים וילדים שנשאה אלינו הרוח עודדו אותנו להמשיך בכוונם אותנו אל הכפר.

נביחות כלבים מכל עבר קידמו את פנינו בשערי היישוב. בפתחי הבתים ישבו נשים, שבהבחינן בנו חמקו פנימה ונעלמו. כמה מהן

הביטו בנו בפליאה ואני נדהמתי מיופין ומלבושן היפה, שכמוהו טרם ראיתי. אנשי הכפר וילדים רבים התקבצו וליוונו עד מקום המפגש, אבל איש לא המתין לנו שם. לאנשינו לא היה זכר. מוכתר הכפר הזמיננו להתארח בביתו והבטיח כי בהגיע חברינו יביאום אנשי הכפר אלינו. בית המוכתר נתמלא אנשים. בעלי הבית ערכו שולחן והגישו כיבוד. אנו הוצאנו את מנות הקרב שלנו, פתחנו קופסאות שימורים והשמחה הכללית היתה רבה. ביקשנו רשות לירות כמה יריות באויר, בהניחנו שאנשי החוליה השניה, שישמעו את היריות, יגיבו בירי שלהם וכך ניצור קשר, אבל לא היה שום מענה רק ילדי הכפר שנהנו מה״פנטזיה״, הפצירו בנו להמשיך לירות.

בשעת לילה מאוחרת ליווה אותנו מוכתר הכפר לכביש, שם נפרדנו מעליו בידידות. הוא הסתלק ואנו המתנו למישהו שיאסוף אותנו.

עם השחר עצר לידנו קומנדקר נהוג בידי הרב־סמל שלנו. קפצנו פנימה והתכבדנו בכריכים ובמשקה חם. הרב־סמל סיפר לנו שכל הלילה הוא נוסע בכבישי הגליל ואוסף חוליות כפטריות אחרי גשם ועדיין לא מצא את חציין. מכונס בתוך עצמי בירכתי המכונית ראיתי פתאום את הרב־סמל מזוית אחרת: האיש שהכרתי עד עכשיו כ״עושה צרות״, התגלה כאב דואג לילדיו. במשך היום נאספו כל החוליות, למעט אחת שהגיעה למחנה רק ביום השלישי, ורק שתיים השלימו משימתן כנדרש. אבל למדתי הרבה במסע זה וגם היתה בשבילי חוויה נהדרת.

נהנתי מהקורס יותר ויותר. למדתי לחיות במסגרת הנוקשה של משטר אימונים מפרך משחר ועד לילה, בתנאי בידוד מוחלט מהעולם החיצון. למדתי לא להיות מהנחשלים אלא אחד מהראשונים המובילים, לנצל את הכוחות הגנוזים בתוכי, לעזור לזולת ולהיעזר בו ולהתמודד כהלכה בכל קושי. הייתי מרוצה מעצמי ומהישגי, אבל, גם הייתי מודע לנטיות יוצאות־דופן שלי, שכנראה היו נעוצות בעברי בשנות השואה. פחדתי מרעב בשל החשש המתמיד שמא יחסר לי אוכל, הייתי תוחב ביציאה לאימונים כמה פרוסות לחם מרוחות בכיסיי החגור, בין הרימונים והכדורים. עד מהרה ידעו הכל כי ״אצל דב יש כריכים״, וכי מי שלא הספיק להגיע לארוחת בוקר יכול לפנות אלי ולקבל משהו לשבור רעבונו. התקשיתי להיגמל מהרגל שהשתרש בי בימי סוביבור וכל פעם שפנה אלי אחד המדריכים או רק קרא בשמי, הייתי קופץ ממקומי

אוטומטית נכון למלא כל פקודה. החניכים האחרים נהגו אחרת. תגובותיהם במקרים ממין זה היו מתונות הרבה יותר. חזרתי ואמרתי לעצמי: "אל תהיה אוטומט!" אבל בדרך כלל לשווא. הגרמנים בסוביבור הצליחו כנראה להפנים בי צייתנות עיוורת. נלחמתי בהתנהגותי זאת בכל כוחי, אך עוד זמן רב אחרי שהשתחררתי מהצבא, הייתי קופץ דום כשמנהל במקום עבודה כלשהו היה פונה אלי בשמי. נדמה לי, שעד היום לא עלה בידי לשרש תגובה זו כליל.

כדי להוכיח לעצמי שאני אדם בן־חורין, חשתי לא פעם דחף פנימי לסרב למלא פקודה. פעם אחת, כשחזרנו מאימונים פקד עלי המדריך כחניך תורן, להוליך את המחלקה בדרך מסוימת. תחת זאת הולכתי את המחלקה בדרך אחרת כשהחניכים הזהירוני ש"אחטוף" עונש חמור. גם אני ידעתי זאת – ובכל זאת הרגשתי צורך לעשות כרצוני. מזלי שהמדריך היה בחור טוב־לב שגם חיבב אותי. הוא זימן אותי למשרדו ושאל לפשר התנהגותי. "אני לא יודע", אמרתי. נפטרתי בלא תלונה. המדריך הסתפק בענישה קלה יחסית: נצטוותי להתייצב במשרדו של הקצין התורן מדי שעה במשך כל הלילה.

הדבר שהטריד מנוחתי יותר מכל היה אי האפשרות להתראות עם שרה לעיתים קרובות. מפקדת המחנה קימצה מאוד בחופשות, – שנחשבו כפוגעות במתח הדרוש למשטר האימונים. במאמצי לקבל חופשה ולו לכמה שעות, כתבתי למפקד מכתב ובו סיפרתי כי אשתי הרה ובודדה וביקשתי רשות לנסוע הביתה לשבת, כדי לעזור לה ככל האפשר. מפקד המחלקה, חיים שמו, איש פלמ"ח לשעבר וחבר קיבוץ גבעת חיים, היה אחד מן המדריכים ש"הוציאו לנו את הנשמה" באימונים ואף קיללנו אותו ללא הרף. ועם זה היה ברנש טוב־לב. הוא זימנני אליו בערב, התעניין במצב בבית ושאל באיזה חודש היא. ואני "אני לא יודע באיזה חודש היא – אמרתי – אבל הבטן שלה גדולה ואני חושב שהיא קרובה ללדת."

המפקד הורה לי לבוא ביום שישי אחרי האימונים אל צריף מגוריו ולחכות לו שם, ולא לספר לאיש. ביום שישי עשיתי כדבריו. חששתי שמא שכח את הבטחתו, אבל לא. הוא הופיע ובידו "פס" ואמר לי: "לך מהר הביתה לאשתך – ואל תשכח לחזור בזמן". באופן זה קיבלתי מספר פעמים חופשות מיוחדות: בימי שישי בצהריים, לפני צאתו של המ"מ הביתה, הייתי משוטט בקירבת מגוריו. לא אחת התעלם ממני,

אך לרוב היה מושיט לי "פס". ובשובי היה שואל מה נשמע בבית, ו"מה זה. אשתך עוד לו ילדה?" לבסוף ביקש ממני להביא מקופת חולים תעודה על מצב הריונה של שרה. כך התברר לו רשמית שאישתי בחודש החמישי להריונה. מסרתי את התעודה למ"מ ועמדתי לפניו ברעדה. חיים הביט בי ופרץ בצחוק: "ואתה אמרת לי, שהיא עומדת ללדת!" "אני לא כל כך מבין בזה", אמרתי בשקט. "ראיתי שהבטן שלה גדולה..." למשמע דברי אלה גבר צחוקו שבעתיים.

בהגיע תורה של סידרת אימוני לב"ב – לחימה בשטח בנוי – שנמשכת שלושה שבועות, היה ברור שבמשך זמן זה לא ינתנו חופשות. כמו כן הודיע לנו המ"מ שלא תהיינה חופשות לפני יציאה לסדרה. החניכים לא אמרו נואש וכמעט כולם כתבו בקשות ל"חופשה מיוחדת" בהמציאם לשם כך הנמקות וסיבות שונות ומשונות. ביום חמישי בערב כינס אותנו המ"מ והודיע כי קיבל בקשות לחופשה מכל המחלקה כמעט. מאחר שכל החופשות בטלו יתייצב כל מי שחושב שבאמת מגיע לו חופשה מיוחדת ביום שישי בצהריים ליד משרד השליש.

הסיכוי לצאת הביתה היה קלוש והמרירות גאתה. הכל חיכו בחוסר סבלנות לראיון עם השליש.

ביום שישי בצהריים עמדו כל בעלי הבקשות בתור ליד משרד השליש. כל חניך היה משוכנע ביכולתו לתרץ היטב את בקשתו. מצב הרוח היה טוב עד לרגע שהראשון בתור נקרא להיכנס אל השליש. הבחור יצא החוצה חיש מהר ולא אמר דבר. פניו הקודרות אמרו הכל. הוא סינן קללה מבין שיניו והסתלק. אחד אחד נכנסו הבחורים ויצאו חפויי ראש. הנותרים בתור הרצינו. אחדים פרשו והלכו בלי לנסות מזלם. ליד המשרד נשארנו קומץ עקשנים.

סוף סוף הגיע תורי. נכנסתי. מולי, ישב השליש ומימין המ"מ חיים. אחרי רגע דומיה, פתח המ"מ ואמר: "הבחור הזה אישתו בהריון. לפי דבריו היא כבר היתה צריכה ללדת מזמן, אבל לפי התעודה שהביא לא מזמן, היא עכשו בחודש החמישי. "יש לך משהו להוסיף? שאל השליש.

הייתי מבולבל. המילים הנכונות לא נמצאו לי. דיברתי מהר, כחושש שמא אושתק. אמרתי שאישתי נמצאת לבדה, מרגישה לא טוב, זקוקה לעזרתי וכיוצא כאלה דברים. ברגע מסוים התרשמתי שהשליש אינו מקשיב לי כלל ונדמתי. השליש התמתח בכסאו ואמר: "אני יודע

שאשה בהריון זקוקה שבעלה יפנק אותה, ילטף אותה, יביא לה דברים שמתחשק לה"... הוא דיבר לאט, בנימה צינית ברורה. ופתאום מתח את גופו כלפי במחווה מאיימת ואמר בהגביהו קולו: "אבל אתה, בחור, נמצא בצבא! ופה לא משחקים בפינוקים. אשתך תצטרך ללמוד להסתדר בלעדך, חייל. אין חופשה!"

עמדתי כמי שספג מהלומת פטיש על ראשו. אך יותר מאשר מהסירוב, הייתי המום מסגנון ההיתבטאות, מהלגלוג ומההיתנכרות, כלפי אשתי. מזועזע, איבדתי שליטה עצמית ופרצתי בצעקות חסרות היגיון: "אתה בעצמך תשלח אותי הביתה! אני אקבל טלגרמות, שיחייבו אותך לשלוח אותי הביתה!"

השליש נדהם מתגובתי, אך לא איבד את העשתונות. "הסתלק מכאן – צעק – או שאתן הוראה לאסור אותך!" יצאתי את החדר בטריקת הדלת.

בו־רגע החלטתי להגיע בשבת הביתה בכל מחיר והתחלתי לרקום תוכנית בריחה. למזלי לא שובצתי בתורנות או בשמירה. לעומת זאת, נקבעה לנו בארבע אחר־הצהריים הרצאה בתטל"ג (תרגיל טכטי ללא גייסות) ליד שולחן החול. לפיכך היה עלי לדחות את הבריחה עד לאחר ההרצאה. ההמתנה עלתה לי בייסורים. ההרצאה, ככל שהיה מדובר בי, נמשכה ונמשכה בלי סוף. ראשי לא קלט מאומה.

בתום ההרצאה כבר החל להחשיך, ביקשתי מחברי לכסות עלי במידת האפשר ויצאתי לדרך. תחילה חשבתי ללכת ברגל לאחוזה ומשם לנסוע ב"טרמפים", אבל מתוך זהירות, שמא אתגלה בדרך, החלטתי "לחתוך" דרך ההרים הישר לכביש החוף. בשטח שכבר הכרתי במסעות הקורס, ובאופן זה גם לחסוך זמן. חמקתי מן המחנה. מראש ההר הבטתי מערבה, בכיוון הים. באופק זהר פס של אור.

בקו אוירי היה היעד קרוב למדי, אבל הנסיון כבר לימדני שהדרך תהיה קשה והקרוב יהפוך לרחוק. מאחורי, במחנה, כבר הודלקו האורות ונשמע קול שירה. לרגע חשבתי: אני עוד יכול לחזור ולוותר על הבריחה! אבל דחיתי מחשבה זאת בתוקף. התחלתי לרדת במדרון, רגלי מגששות דרך בצמחיה העבותה. הרגשה מיוחדת במינה אפפה אותי. פתאום אני לבדי, מתמודד בטבע. בטחתי בעצמי, אבל מה דחף אותי לעשות צעד כה מסוכן וקשה? האם הרצון לראות את שרה? ואולי התנהגותו של השליש וזלזולו בי ובאשתי?

היתה שעת דמדומים שלאחר שקיעה. יופי מיוחד שרה על הנוף. הצמחיה ועצי האורן הדיפו ריח חריף. האוזניים קלטו את צפצופי הציפורים וקולות עמומים ממרחקים. רציתי שהזמן יעמוד מלכת, אבל החושך השתלט במהירות ואני התחלתי לגשש דרכי באפלה. נזכרתי בלילות שלאחר הבריחה מסוביבור, איך רצנו מיער ליער בורחים מן המוות, בלי לדעת לאן ללכת. והנה אני צועד בלילה, בהרים, איש אינו רודף אחרי, איש אינו מבקש את נפשי ובליבי אין שמץ פחד. ואינני בורח כדי להציל את נפשי. אני בורח כדי להתראות עם אהובת ליבי.

עד מהרה נתחוור לי שהדרך קשה ומסובכת משש־יערתי. מדי פעם כשלתי בדרכי על אבן רופפת או בהיתקלי בענף. למרות הרוח הקרה נטפתי זיעה כולי. נווטתי מערבה לפי הכוכבים, אך שוב ושוב נדמה לי שאני תועה וכבר הסתגלתי לראיון שלא אגיע לכביש חיפה – תל־אביב עד אור הבוקר.

באחד־עשרה בלילה, מקץ חמש שעות הליכה, הגעתי לכביש "עייף אך מרוצה" עמדתי בשולי הכביש. שרר שקט מוחלט. הרוח ייבשה את הזיעה ובתוך דקות ספורות רעדתי מקור. הבטתי על ההרים שבמזרח וחייכתי לעצמי. יכולתי להם! ופתאום חשבתי: אילו קרה לי משהו שם, בהרים, לא היה דבר נודע לאיש.

טנדר שהגיע במפתיע עצר לידי בחריקת בלמים. הנהג, קצין בדרגת רב סרן, פתח את הדלת, הזמין אותי להיכנס פנימה והמשיך לדהור בכביש הריק. "מאיפה צצת פה, באמצע הלילה?" שאל הנהג.

מה אגיד לו? שבאתי מההרים, שברחתי ממחנה דמון מקורס מכי"ם? מאחר שלא נמצא לי שום סיפור שיקרי, סיפרתי לו את האמת.

"אתה משוגע! – אמר הרס"ן – לברוח מהמחנה, לחצות את ההרים ולתפוס טרמפים בלילה, והכל בשביל לראות את אשתך? ובכל זאת אתה מוצא חן בעיני..."

הקצין הסיע אותי לתל־אביב והוריד אותי באבו כביר, על הכביש לרמלה ולירושלים.

המקום היה ריק מאדם. שרר שקט מוחלט ומעיק. מידי פעם שמעתי נהמת מכונית מתקרבת, מעוררת תקוה, אבל אף לא אחת הגיעה לעברי. האזכה עוד הלילה לראות את שרה? ההיתה זו שטות להסתלק מהמחנה ולצאת לדרך שסופה עדיין לא רואה? אבל התמונה שציירתי בדמיוני – אני נכנס הביתה, שרה מגלה אותי בפנים מופתעות, רגע האושר המחכה לי – הכריעה את כל הספקות.

לפתע שמעתי צעדי אשה שנעליה מחודדות־עקבים. חיש מהר עמדה לפני בחורה שריח עז של בושם מתוק נדף ממנה לכל עבר. היא התנהגה בחופשיות יתרה כמי שרגילה לעמוד ולחכות ל"טרמפ" בשעה זו של הלילה. שלפה מארנקה קופסת סיגריות אנגליות, כיבדה אותי באחת, ושלפה עוד אחת לעצמה ושאלה בהישירה מבט לעיני: "יש לך אש בחור?"

בזמן שהצתי לה את הסגריה לא הפסיקה לנעוץ בי עיניה. היה משהו מזמין בעינים אלה. המבט הישיר שלה חדר לתוך־תוכי וריגש אותי. כדי להפיג את המתח אמרתי: "נדמה לי, שקשה לתפוס פה טרמפ..." היא צחקה, "אל תדאג – אמרה – כל הלילה אפשר לתפוס טרמפ. ואם לא, אז כבר נמצא לנו איזה מקום ללון. ביחד יהיה לנו חם יותר, נכון חייל?"

היא צחקה וגם אני צחקתי ובתוך כך הרהרתי: ברחתי מהמחנה כדי לעשות דרכי אל אשתי ולעשות במחיצתה כמה שעות – והנה מציעה לי בחורה לבלות איתה את הלילה!

טנדר צבאי שעצר לידנו, קטע את שיחתנו. הבחורה נכנסה לתא הנהג ואני עליתי מאחור. בשתיים וחצי אחרי חצות הייתי בבית.

השעות בבית היו נהדרות. שרה, בדיוק כמו הרס"ן שהסיעני לתל־אביב, אמרה שאני משוגע, אבל יכולתי לחוש כי העריכה מאוד את מה שעשיתי. בשבת לפנות ערב נפרדנו ושוב יצאתי לדרך, הפעם צפונה. הייתי מלא התפעלות באופן שבו שרה ניהלה את חייה לבדה שמחה בחלקה, נטולת כל טענות בשל העדרי, כאילו כך צריך היה להיות. ועם זאת נמלאתי חששות למראה בטנה התופחת. איך היא תסתדר בלעדי?

בשעות הערב המאוחרות חזרתי למחנה בשלום, מאושר עד אין קץ. למחרת ניגשתי למ"מ חיים וסיפרתי לו שהייתי בבית ו"הכל שם בסדר". הוא צחק ואמר: "מדוע אתה מספר לי? אתה רוצה שאכניס אותך לבית הסוהר?"

"הרגשתי שאני חייב לספר לך", אמרתי.

"טוב – השיב לי – רק אל תספר את זה לאיש".

במחנה הורגשה פעילות לא שיגרתית. משאיות עמדו לאורך הכביש. החצר היתה כמרקחה. הרב־סמל התרוצץ וחילק פקודות. מכל המחסנים ומהמטבח העמיסו נשק ותחמושת, שולחנות וספסלים, שמיכות ובגדים, סירי מטבח ואביזרי עזר. היה רושם, שמרוקנים את המחנה לקראת

נטישתנו לתמיד. בתום מבצע ההעמסה, אחרי מסדר מהיר, עלינו גם אנחנו על המשאיות. ויצאנו לדרך בשיירה. המשאיות ירדו אט מן הכרמל ולפנינו נפרש נוף הצפון, החל במפרץ, בקריות ובתי הזיקוק.

שנתיים מלאו לי בארץ וטרם טיילתי טיול של ממש. אפילו את ירושלים לא ראיתי, שכן לא יכולתי להרשות לעצמי לבזבז יום עבודה על טיול, גם לא היה לי כסף לטייל. והנה בא הצבא ודואג לי – מראה לי את ארצי ברכב וברגל. נדהמתי כשנודע לי מפי חברי מנחם, יליד הארץ שגם הוא טרם ביקר בירושלים.

נסענו צפונה. אחרי עכו פנינו ימינה וטיפסנו במעלה ההרים. הנוף היפהפה שבה את ליבי. כעבור זמן־מה פנינו לדרך עפר ובה הגענו לגבעה שטוחה בין ההרים. בקירבת מקום עמד מאהל בדואי קטן שריח הצאן וזרדים בוערים הורגש באויר. הקמנו את המאהל ב״טרסה״ ואוהלי הסיירים שלנו על ספ המדרון. בו ביום יצאנו לכפר ערבי שהשתרע על מדרון אחד ההרים. הכפר היה ריק מאדם. הבתים היו פרוצים וחלקם הרוסים. קוצים ועשבים שוטים מילאו את השטח. באויר עמדה צחנה. לרגע עלתה במוחי מחשבה: בכפר הזה ישבו בני־אדם. בכל בית ובית היו חיים. שטחי הקוצים היו מעובדים ונתנו יבול. איפה הם התושבים עכשו?

אנחנו לא היינו ראשונים שהתאמנו בכפר הנטוש תוך הריסתו. מבוקר עד ערב התאמננו ״על יבש״ בקרבות בשטח בנוי, בתנועה בסימטאות, בפריצה לבתים ובמתן חיפוי וכיוצא באלה. ואחרי ימים אחדים של אימון ״יבש״ התאמננו באש חיה, מטחי הירי, התפוצצות רימונים ופגזי מרגמות שני אינץ ומטולי ״פיאט״ חוררו את הבתים כגבינה שוייצית. עשן שחור כיסה את הכפר מבוקר עד ערב.

באחד התרגילים הוטל עלי להוביל את הכוח לכיבוש בית – לזרוק פנימה רימון, לפרוץ פנימה ולרסס את החדר בצרור יריות. הכל התנהל כשורה. הייתי מרוכז בתפקידי. כשהגעתי לדלת הדפתי אותה בבעיטת רגל בכל כוחי, משכתי רימון מהחגור, שלפתי את הנצרה וזרקתי אותו פנימה, לתוך החדר, ומייד זזתי הצידה והצמדתי גופי לקיר. התפוצצות חזקה הרעידה את הבית, ומייד אחר־כך פרצתי פנימה ויריתי מחסנית שלמה בתוך החדר. כשנשתרר שקט מצאתי את עצמי עומד בתוך עשן סמיך, נושם ריח חריף של פיצוץ והרס, והדבר החזירני שמונה שנים אחורה, לתחילת אביב 1942. זה היה אחרי שברחתי מגטו ורשה. מצאתי מקלט בעיירה הקטנה טורובין שבאזור לובלין. יום אחד, בלכתי

בכיכר השוק, שמעתי יריות וראיתי אנשים רצים לכל עבר. אני רצתי לבית דודתי. כשנכנסתי פנימה ולא מצאתי איש – כולם הסתתרו. קראתי בשמות בני המשפחה ולא היה מענה. לא ידעתי מה לעשות, אך התאוששתי מהר ועליתי לעליית הגג, שם שכבתי. בחוץ שמעתי קולות אנשים וצעקות בגרמנית. זחלתי עד קצה הגג ובעד חריץ צר יכולתי לראות חלק של הבית ואת השטח שבחזיתו. ראיתי שהגרמנים מכניסים אנשים, גברים, נשים וטף, קבוצות קבוצות, לתוך הבית ממול. בצד הבית עמדו שתי מכוניות ובהן חיילים גרמנים. אחד הגרמנים ניגש לדלת והטיל פנימה רימון. נשמעה התפוצצות ואחר־כך בקעו מבפנים צעקות אימים. הגרמני זרק רימון שני. שוב היתה התפוצצות ושוב נשמעו צעקות. הגרמנים החליפו ביניהם דברים ופרצו בצחוק. אחד מהם קשר יחד כמה רימונים והטילם פנימה. נשמעה התפוצצות אדירה. הבית שלי הזדעזע. חלקי הגג נפלו עלי. ענן שחור וסמיך כיסה את כל האזור. ריח חריף מילא את נחירי. הגרמנים עלו למכוניות והסתלקו. במקום השתרר שקט מוחלט.

עכשו, כשפרצתי לחדר בבית הערבי הנטוש, אחרי התפוצצות הרימון שהטלתי פנימה הרחתי אותו ריח של אז, ובאוזני הדהדו אותן צעקות הנוראות. כל התמונה חזרה אלי ונצטיירה לפני כאילו היה זה עכשו. בתוך העשן הסמיך ניגבתי את הדמעות מעיני, לבל יראה איש ויחשוב שאני מתנהג כילד מפונק. אבל ריח אבק הפיצוץ וקולות השבר והזעקה ליווני לאורך כל סידרת ה״לב״ב״.

השהייה בתנאי שדה בהרי הגליל נעמה לי חרף השינה באוהל וחוסר האפשרות להתרחץ כהלכה. לעומת זאת, פה, בשדה, לא היתה משמעת קפדנית כבמחנה. עינו של הרב־סמל לא ננעצה בנו מהשקמה עד שינה. היה טוב להתעורר עם בוקר באוהל הסיירים, להשתחל החוצה, להשקיף על הנוף הפראי סביבי לשמוע את שירת הציפורים ואת תפילת המואזין של השבט הבדואי. והיה טוב לא להיות יותר אלמוני בן בלי־שם, שקוראים לו, ״הי חייל״! כשהיינו באימוני השדה, צמודים 24 שעות ביממה זה אל זה, חוויתי השתלבות חברתית מלאה. לא היה יותר אדם שלא ידע את שמי, הרגשתי שנוכחותי רצויה בחברה.

בוקר אחד התעוררתי ומצאתי את עצמי שוכב לבדי בין שיחים. סביבי לא נמצא איש. נבהלתי. איך הגעתי הנה? איפה כולם? אותו לילה חלמתי חלום לא ברור: הייתי ביער עם קבוצת בורחים מסוביבור.

כנופיה רדפה אחרינו וחסמה כל דרך שביקשנו לפלס. ידעתי שהם רוצים ללוכדני ולהחזירני לסוביבור. זחלתי בין ענפים סבוכים – ויותר לא יכולתי לזכור מהחלום. עכשיו, שוכב במדרון, שמעתי רעש מבער שהגיע אלי מלמעלה. הרמתי עיני וראיתי שורת האוהלים בפיסגת הגבעה. מה קרה בלילה? איך התגלגלתי למטה? החידה לא נפתרה.

לילה אחד התחיל לרדת גשם כבד, מלווה ברוח עזה. הגשם חדר לתוך האדמה ורופף את יתדות האוהלים ואלה התמוטטו בזה אחר זה. החברה התאמצו להקים מחדש את האוהלים, תקעו את היתדות עמוק יותר, הניחו אבנים כבדות בשולי היריעות. אני הרגשתי איך יתד אחרי יתד של אוהלי מתרופף ונשלף החוצה, אבל התעצלתי לצאת החוצה ולעבוד בגשם. המשכתי לשכב עד שהאוהל נפל עלי, ואז התכרבלתי בתוכו ונרדמתי מייד. בבוקר התעוררתי לקולות צחוק של חבריי, שעמדו מעלי ונהנו מן המראה: ישנתי כשראשי ורגלי חשופים ומונחים בבוץ.

סידרת הלב״ב נשלמה. חזרנו למחנה דמון, שעתה אחרי השהייה בשדה, נראה גן־עדן. ביום שישי הראשון יצאו כולם לחופשת סוף שבוע.

כרגיל, מצאתי את שרה פורחת. רק בטנה גדלה מאוד. היא סיפרה לי שהיא מרגישה את העובר בועט. אחר־כך נטלה את ידי, הניחה אותה על ביטנה וכעבור דקות מספר חשתי גם אני את הבעיטות.

בזמן שהתאמנתי בתורת הלחימה, התנהלה מלחמה בנגריה שלנו. בדיקה שביצע מרכז הקואופרציה העלתה, שהנגריה לא תוכל לפרנס את כל השותפים. כמה מחברי הקואופרטיב יצטרכו לעזוב. חברי המזכירות, שניהלו בשעתם את ההכשרה בגרמניה, היו למנהלי הקואופרטיב ומקומם בו היה מובטח. האחרים נאבקו להישאר בפנים. אני שהייתי רחוק מה״ענינים״, לא ידעתי מה בדיוק מתרחש. מכל מקום, הייתי משוכנע כי כמשרת בצבא לא יעז איש לעשות לי עוול ולנשלני מזכויותי.

הקורס התקרב לסופו. האימונים נעשו קשים יותר ויותר, אחרי אימון הפרט הגיע תור אימון הכיתה ואחר־כך אימון המחלקה. יום ולילה ביצענו התקפות, כבשנו מוצבים, התבצרנו, הגנו, נסוגונו וניהלנו התקפות נגד תוך קבלת סיוע של ארטילריה, טנקים ומטוסים. כשהסתערנו וקיבלנו חיפוי אש מקרוב, ראינו את אבק הקליעים במרחק

מטר אחד לפנינו. כשהתלוננו לפני המדריך, שמישהו היה עלול "לחטוף כדור", אמר: "מה יש? לארבעה אחוז מותר להפגע!". תרגיל הסיום בכושר גופני היה הליכה מהירה למרחק של 16 קילומטר. עם בוקר, בצאתנו לדרך, נשבה רוח מזרחית חמה: אך המסע לא בוטל. ירדנו במורדות הכרמל, עמוסי ציוד על הגב וחלפנו על פני בית־חרושת למלט "נשר". החום העיק ואבק מלט חונק. מדי פעם התמוטט אחד הבחורים והחובש טיפל בו. בדרך בחזרה כשחזרנו וטיפסנו על ההר נדמה לי שכל צעד שאני מצליח לעשות יהיה האחרון, שלא אוכל להמשיך יותר, אבל איזה כוח נעלם נשא אותי במעלה המדרון. במהלך המסע בלעו שני בחורים את לשונם מרוב מאמץ. לאחד מהם הצליח החובש למשוך את הלשון בחזרה. השני נלקח לבית חולים ובדרך הוציא את נשמתו.

כשחזרנו המשכנו מייד להתעמל. אחד אחד עלינו על הגג וקפצנו משם מטה. אני קפצתי לא טוב ונקעתי הרגל. "הרווחתי" שלוש ריצות בוקר, ועם זאת הרגשתי שריצת הבוקר חסרה לי.

ימים אחדים לפני גמר הקורס באה למחנה קבוצת קצינים מהמטכ"ל לבדוק את החניכים, ואולי את מפקדי הקורס. כל חניך נדרש לבצע משימה. אני קיבלתי כיתה לפיקודי, ולעיני כל הכבודה שישבה על אחת הגבעות, פקדו עלי לנוע בשטח, תוך שאש נפתחת עלינו כל פעם מצד אחר, ואחר־כך – לתקוף לכבוש גבעה, להתבצר בה ואחר־כך לסגת. את רוב הפקודות ביצעתי באילוצי נסיבות וזמן ולא הייתי בטוח מה בדיוק עלי לעשות. כשסיימתי את סדרת הפעולות הייתי בטוח שנכשלתי.

אותו ערב הזדמנתי למשרד המחנה והתאפשר לי להציץ בטפסי הציונים של חניכי הקורס. בטופס שלי נכתב ליד כל סעיף: "בסדר" ובתחתית הגליון רשום בדיו אדומה: "חוסר בהירות בהחלטות". ההערה קלעה לאמת. הכרתי את עצמי וידעתי עד כמה קשה לי להגיע לכלל החלטה ולבחור בפתרון הרצוי. למזלי, לא אחת, ברגעים קשים, בא האינסטינקט לעזרתי.

בסך הכל יכולתי להיות מרוצה מהתוצאות שהשגתי בקורס הקשה והארוך. עמדתי בכל הדרישות. מצאתי את מקומי בחברתם של צעירים ילידי הארץ, רובם בני קיבוצים מצפון הארץ, שהגישה אליהם נראתה תחילה חסומה לפני. ועם זאת עברי היה נעול וחתום בפניהם. איש מהם לא שמע מפי על חיי "שם" מלבד אפרים יוצא אושוויץ, שאף

הוא הסתיר את עברו. חייתי חיים כפולים – חיים עכשווים, גלויים, שהתחילו בעלותי ארצה, וחיי עברי שלי המיוחד והבלתי־אפשרי, שאינני יכול להנתק ממנו וגם איני רוצה לשוכחו. דבר אחד לא הבינותי: מדוע עלי להסתיר את עברי? מה פסול יש בו? חשתי צורך פנימי עמוק לספר הכל, את כל חוויותי, לכל. אנשים בישראל צריכים לדעת מה קרה שם, בשנות השואה, ולהבין מה קרה. זוהי צוואת המומתים וזו חובתי להם כמי ששרד.

מסיבת הסיום היתה עליזה מאוד. התכנית האמנותית היתה עשירה ותקרובת הוגשה בשפע. היה מוזר להסתכל על הבחורים, שיום יום הזיעו באימונים ועכשו הופיעו על הבמה המאולתרת בקטעי שירה ומשחק. יותר מכל התרשמתי מכך שסגל המפקדים המדריכים, ששלטו בנו במשך הקורס שלטון בלי מצרים, שירתו אותנו עכשיו, במסיבת הסיום כמלצרים לכל דבר, אדיבים וממושמעים.

למסיבה הוזמנו מפקדי יחידות "גולני", שביקשו להכיר את החניכים שהחל ממחר ישרתו ביחידותיהם. מהפלוגה שלי בא סגן המפקד, סרן ארנון אבן, כבן שלושים ומשהו, טיפוס גבה קומה ורחב כתפיים ובעל חזות סמכותית. לחיצת היד שלו מעכה את כפי. הוא ישב לידי וספר לי על הפלוגה, על חומרי נפץ ומוקשים, על גשרים ומיתקני הרמה למיניהם, ובתוך כך אמר: "צריך לשתות לחיים, אבל היין שנותנים לכם טוב לקידוש. לי יש משהו יותר טוב" – ואז שלף מתיקו בקבוק "ברנדי", מזג לכל אחד מאיתנו חצי ספל, והביט בי בעיניים בוחנות. בלי להסיר עיניים זה מזה הרמנו שנינו את הספלים אל פינו ושתינו עד תום, ובלי לומר מלה פרצנו בצחוק. סרן ארנון קם, שוב לחץ את ידי בחוזקה, ואמר שמחר ישלח קומנדקר להסיעני לפלוגה.

ה"ברנדי" פשט בגופי וראשי הסתחרר מעט. הרגשתי כילד במסיבה שהוריו נעדרים ואינם יכולים להשתתף בה, והנה הופיע אב חדש ולקח אותי תחת כנפיו. תהיתי על תהפוכות הגורל העושה בי כרצונו ומוליך אותי לשבילים נעלמים בלי להוועץ בי...

סביב השולחנות שרה אליצות. השירה גברה. פתאום צעק מישהו "דב, כמה יש לנו עוד לשרת?" בדממה שהשתררה הוצאתי עט ועשיתי חישוב מהיר והכרזתי בקול רם: "14,422 שעות וחצי". הכל פרצו בצחוק.

השאלה לא היתה מקרית. ערב אחד כשתקפוני געגועים לשרה ישבתי

וחישבתי את מספר השעות שנותרו לי לשרת בצבא והכרזתי בקול גדול את התוצאה. מאז ואילך נשאלתי שוב ושוב "דב, כמה עוד נשאר?"

למחרת הבוקר כביום חג, היינו פטורים מהשכמה מוקדמת ומריצת בוקר. ככל שהיינו מרוצים מסיום הקורס, חשנו כולנו כי התקשרנו אל המקום והנוף, אל השיגרה שהורגלנו בה עד כדי כאב פרידה. אך הנה הגיע הקומנדקר "שלי" ואני נפרדתי מחבריי וממפקדיי ויצאתי לדרך. בתוך דקות ספורות חצינו את שער המחנה הקטן, שהיה אמור להיות ביתי שנה וחצי.

המחנה, ששכן בין תל־חנן ונשר, היה ירושת הבריטים. צריפיו הארוכים היו בנויים עד אמצע קירותיהם בתוך הקרקע וסביבם תעלות בטון. שלא כבדמון, שם היינו מבודדים מאדם, נשקו גבולות המחנה הזה בבתי האזרחים שמסביב. מוסיקת בית הקפה הסמוך הידהדה במחנה. אך לא רק זה היה שונה. כל משטר החיים היה אחר – והחיילים גם הם היו שונים. היה זה כאילו צבא אחר.

הרב־סמל הכניסני למשרד מפקד הפלוגה רב־סרן נחמני, שאותו הכרתי בגמר הטירונות בטירה. החדר היה מלא קצינים וסמלים. מפקד הפלוגה הושיט לי ידו והציגני לפני כולם. עמדתי נבוך. הרגשתי שכולם מודדים אותי מכף רגל ועד ראש. המפקד הורה לי למצוא מקום בחדר והבהיר לי שנקלעתי לישיבה שבועית של הסגל. ישבתי והקשבתי לבעיות היומיומיות של הפלוגה, בטרם היה לי מושג ברור במה מדובר. עוד באותו יום העלה אותי מפקד הפלוגה לדרגת רב"ט.

התפקיד הראשון שהוטל עלי היה להיות מפקד המשמר לשעות הערב והלילה. קיבלתי את הוראות השמירה ושמות השומרים והשגחתי שהשומרים יעברו לישון בחדר השמירה. התייחסתי למשימתי במלוא הרצינות. במשך הערב והלילה ביקרתי את נקודות השמירה והכל התנהל כשורה. לפנות בוקר נרדמתי סוף סוף בהרגשה שלווה – הכל עבר בשלום. אך לא עבר זמן רב והקצין העירני בצעקות. הוא פקד עלי לקום מיד, הוליכני לחדר המשמר והצטעק: "מה זה פה, חדר משמר? זה דיר חזירים! ככה משאירים מקום אחרי לילה אחד? אתה מפקד? אתה חתיכת חרא!"

הייתי המום. ההייתי ראוי לכל זאת? כבר שמעתי גידופים וחרפות מפי מפקדים, אבל עכשיו, כחייל חדש בפלוגה, מלא רצון להצליח בתפקיד, בצעד הראשון שלי, על מה ולמה קיבלתי בצורה כזו "על

הראש"? עמדתי קפוא ולא אמרתי מלה. הייתי מזועזע והייתי משוכנע שעתידי בצבא אבוד. וזאת דווקא כאשר נראה לי שהצלחתי להתגבר על קשיים רבים ונמלאתי ביטחון עצמי.

בחלוף הזמן התיידדתי עם כל החיילים והמפקדים והרגשתי השתפרה, אבל נמנעתי מלבוא במגע עם סגן ויקטור, הקצין המגדף. כל פעם שהבחנתי בו הקפדתי להתרחק, לבל אצטרך להצדיע לו או אפילו לומר לו שלום, לא ישבתי איתו יחד לשולחן וכשנפגשנו הסרתי את עיניי ממנו. כשפנה אלי עניתי קצרות ונמנעתי מקשירת כל שיחה. תחילה סגן ויקטור לא שם לב להתנהגותי זאת, ומשנעשה מודע לה החל לבקש את קירבתי וניסה לפתוח בשיחה עימי ולקנות את ידידותי, אבל אני חמקתי ממנו.

כעבור זמן לא רב קיבלתי חופשה לארבעה ימים. לשמחתי לא היה גבול. שרה ואני נסענו יום יום לתל אביב, צפינו בסרטים, אכלנו פלאפל ושתינו גזוז ובעיקר טיילנו הרבה ברחובות תל־אביב. שרה הקפידה לצעוד בצד חלונות הראווה וביקשה ממני ללכת קצת קדימה, כדי להסתיר את בטנה הבולטת מאוד. אני הייתי גא במצבה. לי לא היה איכפת שכל העולם יראה ויידע שאישתי בהריון ושבקרוב יהיה לנו תינוק. זמן רב בילינו שנינו מול חלונות הראווה, חולמים לרכוש כל פריט שנשא חן בעינינו. תשומת לב מיוחדת הוקדשה לחלונות הראווה של בגדי ילדים. מולם עמדה שרה כמהופנטת, מתפעלת מכל בגד ומסרבת להינתק ולזוז הלאה. היו אלו ימים של שמחה ותקווה לעתיד טוב, מלוות בשמץ חרדה לתהליך הלידה. בטנה של שרה תפחה והתקשתה עד להפחיד. לא אחת נאלצנו לצאת את הקולנוע באמצע הסרט, שכן שרה לא היתה מסוגלת לשבת על כסא לא נוח. כפיצוי על סבלה הייתי קונה לה מנה גלידה הגונה.

ימי החופשה הטובים חלפו חיש מהר. עתה היה עלינו להפרד על סף הלידה.

בחזרי מהחופשה המתנתי ל"טרמפ" ביציאה מתל־אביב. למרבה ההפתעה עצר לידי טנדר צבאי והנהג שפתח לי את הדלת התגלה כסגן ויקטור! אלף מחשבות הבזיקו במוחי במאמץ למצוא מוצא ממבוכתי. ישבתי מתוח כקפיץ, פוחד לנשום בקול רם. ויקטור הציץ בי מדי פעם, שאל לשלומי ולשלום אשתי והתענין מתי היא אמורה ללדת. עניתי קצרות לכל שאלה ושוב נשתרר שקט מקפיא. אחרי דקות ארוכות של דממה פתח הסגן פיו ואמר בכעס: "תגיד לי, דב, מה עשיתי לך רע?

במה פגעתי בך שאתה שונא אותי כל כך? כשאתה רואה אותי מרחוק, אתה בורח ממני. כשאני מסתכל אליך אתה מפנה לי עורף. למה?"

כמי שמזמן ציפה להזדמנות, עניתי מייד: "אגיד לך למה. אתה זוכר את יומי הראשון במחנה, כאשר קיבלתי פעם ראשונה תפקיד של מפקד שמירה? איך התנפלת עלי ועשית ממני סמרטוט על דבר של מה־בכך! ומה כבר יכולתי לעשות? אתה סגן, ואני רק היום קיבלתי דרגת רב"ט. לכן החלטתי להתעלם ממך, כדי למחות באופן זה על התנהגותך כלפי".

סגן ויקטור פרץ בצחוק קולני. "כל זה בגלל כמה מלים שאמרתי לך? מה, אתה לא מכיר את שפת הצבא? זה לא מזיק, כאשר בא "חדש", יורדים עליו בהתחלה. אז בשביל זה אתה צריך לשחק את הברוגז? בוא נשכח הכל ונהיה חברים!" לחצנו ידיים וכל הדרך התבדחנו.

עד מהרה נוכחתי לדעת, שלמרות היותי רב"ט ומפקד כיתה בפלוגה, חסר לי ידע רב. שוב ושוב שמעתי שמות של חומרי נפץ, מוקשים, ומיני גשרים שלא היו ידועים לי כלל. שאלתי את עצמי איך אוכל לפקד על כיתה כאשר החיילים יודעים יותר ממני? באחת הפגישות העליתי את מחשבותי באוזני המפקד. הוא הרגיעני. "אל תדאג – אמר – אתה כבר רשום לקורס חבלה והנדסה, שיתחיל בחודשים הקרובים. בינתיים תלמד פה מה שאפשר, וכך יהיה לך קל יותר בקורס".

לימים התברר, שאינני יחיד בפלוגה שאינו בקיא בתורת החבלה. רק כמה אנשים בפלוגה התמצאו במקצוע זה וכל השאר הועסקו ב"עבודות השחורות". שמתי לב, שאחד הבחורים סמל ראשון שמעון, בלט במקצועיותו. פעמים רבות ראיתיו מעמיס חומרי חבלה על קומנדקר, יוצא את המחנה למשימה בשלווה גמורה עם כמה בחורים, וחוזר בשעות הערב כאילו לא קרה דבר. מהישיבות עם מפקד הפלוגה ניסה תמיד להתחמק בטענה שאין לו זמן. כשחקרתי מעט התברר לי, שהוא החבלן המבצע את מרבית המשימות בצפון הארץ. אחר־כך, כשהתחלתי לצאת איתו להנחת שדות מוקשים, עבדנו כולנו בהכנת הבורות ובפיזור המוקשים והטמנתם, ואחר־כך פינינו כולנו את השדה והוא לבדו חימש את כולו. וכך נהג גם בפירוק מוקשים. כל פעולה כרוכה בסיכון כלשהו עשה בעצמו ולא הסכים להניחה לאחרים. אני הערצתי אותו.

הבסיס היה גם שדה ניסויים לחיל הנדסה. אחד הלקחים שהפיק צה"ל במלחמת השיחרור היה צורך לשפר את היידע ההנדסי. כמה קצינים ישראליים, ששירתו בצבא הבריטי, וכן קצינים יהודים ששירתו

בצבא הסובייטי ונקלטו בצה״ל, הובאו אלינו ללמדנו בניית גשרים, שיטות שונות של פילוס דרכים בשטחים בלתי־עבירים, העברת מטען באמצעות מתקני הרמה וכיוצא באלה. קצינים אלה היו באים אלינו ובראשם מפקד החיל חיים לסקוב, ולפי הנחיותיהם בנינו מיתקנים וגשרונים שונים. הדגש היה על אילתור וניצול חומרים המצויים בשטח הפעולה. באירופה הדבר פשוט. שם צומחים עצים בכל מקום. אנחנו, בהעדר גזעי עץ מתאימים, בנינו במשך מספר ימים גשר חבלים באורך של כחמישה־עשר מטר. כל הפלוגה עבדה במרץ. בגשר שנבנה והלך ראינו את פאר היצירה. לפי החישובים יכול הגשר הזה לשאת רכבים קלים כג׳יפים ואפילו קומנדקרים. קצין בדרגת רב־סרן ניצח על העבודה, בדק כל חיבור וכל קשר ולבסוף החליט שהגשר כשיר למעבר. כל אנשי הפלוגה וכמה אורחים התקבצו ליד הגשר וחיכו לרגע הגדול. הקצין שאל: ״מי מוכן לנסוע בג׳יפ דרך הגשר?״

דממה, איש לא התנדב.

הקצין פנה אישית לכמה בעלי דרגות וניסה לשכנע אותם לבצע את המבחן, אבל ללא הואיל. אז ישב הרב־סרן בכבודו ובעצמו בג׳יפ והתניע את מנועו. כולם היו דרוכים. הג׳יפ עלה על הגשר ונסע באיטיות מטרים אחדים. החבלים נמתחו, הלוחות חרקו. ופתאום – קריסה כללית. הגשר התקפל לשניים, הג׳יפ התהפך ונשאר עומד על קצהו הקידמי – והרב־סרן נשאר שוכב בפנים. אחרי רגע ראשון של תדהמה פרצנו כולנו בצחוק.

העבודה המיבצעית הראשונה שבה השתתפתי היתה סימון וגידור גבול ישראל–לבנון. קצינים משני הצדדים, בידיהם מפות ומצפנים, סימנו נקודות בתוואי ההררי הקשה שבסביבת משגב־עם. עבדנו מחלקה שלנו מזה ומחלקה של הצבא הלבנוני מזה. שני הצדדים היו מופתעים מהפגישה, אך חיש מהר התרגלנו לעבוד ביחד, כיבדנו זה את זה במאכלים, החלפנו סיגריות, ויודעי הערבית שבתוכנו שוחחו עם החיילים הלבנונים. לצהריים הוזמנו לאכול במחנה שלהם והאוירה היתה טובה. רוב החיילים הלבנוניים היו מבוגרים, ובמיוחד בעלי הדרגות, אפילו הנמוכות ביותר. תחילה השתאיתי: איזה צבא זקן לעומת הצבא הצעיר שלנו! אבל מייד עבר בי הרהור: הרי הצבא שלנו רק נולד...

עבודת הגידור היתה קשה. מאחר שלא ניתן למשאיות להתקרב לקו

הגבול נאלצנו לשאת את עמודי הברזל וגלילי התיל לפסגת ההר. בתוקף תפקידי הקפדתי, שהמעמסה תיפול בשווה על כולם. רצתי הלוך ושוב למעלה ולמטה ועזרתי לחלשים. בתוך כך הבחנתי, שאחד החיילים משתמט מהעבודה. כל פעם שנתקלתי בו קם ממקומו והעמיד פנים שהוא הולך לעבוד, ולא זו בלבד אלא שמעיניו נשקף זילזול בי ובכל השאר שטרחו ועבדו קשה, כמי שאומר: ״אני מסדר אותך! ואתה לא יכול לעשות לי דבר״. ניגשתי אליו מלא כעס ואמרתי לו שאין זה הוגן לנוח על חשבון החברים שלו. הוא עמד מולי בפנים מחוייכות ולא אמר דבר. בו־ברגע כיבדתי אותו בשתי סטירות לחי עזות. הבחור הופתע, התחיל לבכות ואמר: ״אסור להרביץ בצבא! אני אתלונן״.

״בבקשה – אמרתי – תגיש תלונה נגדי עוד היום!״

לאמיתו של דבר גם אני הייתי מופתע – מעצמי. איך יכולתי להרים יד על חייל? זו פעם ראשונה שהרבצתי לחייל – וגם האחרונה. זמן רב לא סלחתי לעצמי על שלא שלטתי בעצמי.

בחופשה האחרונה מצאתי את שרה במצב מדאיג. היא התהלכה כברווז מתנודד, כרסה בין שיניה. כל הלילה חשה כאבים – אולי צירי לידה. ואני נתקפתי חרדה: איך אביא אותה לבית חולים? ומה אם תלד מייד בבית? האם אדע לטפל בה? במוחי הצטיירה תמונה מתקופת היערות: בחורף 1943 חיינו אצל שתי נשים בבית מבודד מרוחק מכפרי הסביבה. בחוץ ליל סערה וגשמים. בפנים – ינקה – אחת משתי הנשים – נתקפה צירי לידה. היא ביקשה לקרוא למיילדת. אבל מי ילך בלילה גשום לחפש מיילדת – ואיפה? ביקשנו מחברתה יולה ליילד אותה, אבל זו סירבה בטענה שאינה יודעת מה לעשות. לבסוף אמר יוז׳ק: ״אני אהיה המילד!״ ולאחר שביקש להכין סדין נקי וקערת מים חמים, הוציא את כולנו מהחדר. הקשבנו לצעקותיה של היולדת עד שהשתתקה ואז פתח יוז׳ק את הדלת והכריז: ״מזל טוב, יש לנו ממזר!״

בשום פנים ואופן לא הייתי מסוגל לעשות כמוהו.

מוקדם בבוקר החלטנו לנסוע לבית החולים דג׳ני ביפו. האוטובוס היה מלא. איש לא הציעה מושבו לשרה. עמדתי לבקש מאנשים לפנות לה מושב, אך שרה אמרה שאין צורך – נוח לה יותר לעמוד.

באותם ימים שבתו האחיות בכל בתי החולים וזמן רב חכינו עד ששרה נתקבלה. אותי גירשו מייד. עמדתי בחוץ, מאחורי השער, טרף לדאגות ופחדים. התלד שרה תינוק שלם ללא פגם? לא ידעתי שלווה. מחשבות מפחידות התרוצצו בראשי. רציתי להיות ליד שרה, לעודד

אותה, למרות שנדמה לי שאני הוא הזקוק לעידוד. מדי פעם תלשתי עמוד מפנקס קטן שהיה בכיסי, כתבתי לה דברי עידוד ואהבה והעברתי את הפתקים פנימה בידי אנשים שנכנסו לבית החולים.

פתאום נזכרתי, שכבר מזמן הייתי צריך להיות במחנה. רצתי אל קצין העיר וספרתי בהתרגשות שאשתי עומדת ללדת כל רגע ואני מבקש להאריך את חופשתי ולהודיע על כך ליחידתי. הקצין שקיבל אותי הסתכל עלי באדישות גמורה. "מה הבעיה? – אמר – אשתך בבית חולים, אז הכל בסדר. מטפלים בה. אתה תחזור ליחידה וכשייוולד תינוק, במזל טוב, כבר יודיעו לך".

לא נכנעתי. נסער המשכתי להתחנן לפני הקצין ולבקש הארכת חופשה. לבסוף שלח אותי לקצינת הסעד ושוב חזרה הפרשה על עצמה. הקצינה, שתחילה הגיבה בקשיחות, התרככה לבסוף ואישרה לי יום חופשה נוסף. כל אותו יום ביליתי ליד שער בית החולים ועל ספסלי השדרה. מאוחר בערב נסעתי הביתה ולמחרת בבוקר התייצבתי שוב בשער בית החולים. השומר, שכבר הכיר אותי, הודיע לי מייד שלא יכניס אותי. שוטטתי אנה ואנה במצוקה גדולה ובהרגשה שאני מוכרח לראות את שרה בכל מחיר. חיפשתי מקום נוח לקפיצה מעל חומת בית החולים ותוך כך גיליתי שער אחורי פתוח ליד מטבח המוסד. נכנסתי פנימה באין מפריע, ניגשתי לבנין היולדות. פתאום ראיתי את שרה מתהלכת בגינה. רצתי אליה וחיבקתי אותה. היא פרצה בבכי מר.

"מה קרה?"

"כל הזמן באות נשים וכעבור זמן קצר, יולדות – ואני נמצאת פה כבר יום שני ושום דבר לא קורה..."

השתדלתי להרגיעה, אך פתאום ניגשה אלינו אחות, שאלה אותי למעשיי וגירשה אותי בבושת פנים.

שוב נסעתי לקצין העיר, שוב פניתי לקצינת הסעד ושוב קיבלתי יום חופשה, בתנאי שלמחרת הבוקר אחזור למחנה. עתה, משגיליתי את הפתח האחורי, שיחקתי עם צוות בית החולים ב"חתול ועכבר" – נכנסתי פנימה. ניפגשתי עם שרה, גורשתי וחוזר חלילה.

בלילה ילדה שרה בת – ולמחרת עמדתי ליד מיטתה בעת שאחות הביאה את התינוקת להנקה. עמדתי כמהופנט, מביט בפלא הגדול בעולם. בין קפלי חיתולים ראיתי ראש קטנטן, עגלגל, מכוסה שערות שחורות, פנים בהירות חלקות, עדינות כקטיפה, פה זעיר, אדמדם, ועיניים שחורות, מביטות אלי בלי להניע אישונים. עמדתי נטוע במקומי

רגע ארוך, לא מאמין למראה עיניי. מעולם לא ראיתי יצור יפה מזה. הייתכן שתינוקת זאת שייכת לי, לברלה מסוביבור? היתכן שהאשה היפהפיה במיטה היא אישתי?

פתאום שמעתי את שרה שואלת: "דב, אתה רוצה להחזיק קצת את התינוקת?" פחדתי להחזיק בזרועותי את הייצור הנפלא והזעיר, אבל שרה הושיטה את ילדתנו אלי ואני הצמדתי אותה אל ליבי... באותו רגע הופיעה לפני דמותה של אמי. שרה שכאילו קראה את מחשבותיי, שאלה אותו רגע: "אתה רוצה שנקרא לה רבקה על שם אמך?"

הרגשתי מחנק בגרוני. בקושי עצרתי בעד פרץ דמעות. אושרי וכאבי הגיעו לשיא. זה כנראה יהיה גורלי תמיד. לעולם יהיה האושר מהול בכאב, וככל שיגדל האושר כן יחזק הכאב.

כשחזרתי למחנה חיכתה לי ידיעה שעלי לנסוע לקורס חבלה והנדסה במחנה דורה, ליד נתניה. שוב תקף אותי פחד שמא אתקשה ללמוד את החזמר עקב חוסר ההשכלה שלי. ועם זה שמחתי כי במשך שלושת חודשי הקורס אהיה קרוב יותר לבית.

מחנה דורה, ירושת הצבא הבריטי, שימש בית־ספר לחבלה ולהנדסה ובעת ובעונה אחת התקיימו בו קורסים שונים. גם במקום זה שלט בכיפה רב־סמל, שהטיל מוראו על חניכי הקורס מן הרגע הראשון. הדרישותיו הקיצוניות למשמעת וסדר עוררו בקרב החניכים התנגדות אוטומטית ורצון עז "לסדר" אותו.

החניכים התקבצו מיחידות שונות בכל הארץ. כולם היו בעלי דרגות ורובם בעלי ידע בסיסי בחבלה. כולם התאפיינו במוטיבציה גבוהה. עד מהרה התברר לי שהידע המקצועי שרכשתי ביחידתי מאפשר לי להרגיש כשווה בין שוים. פחדתי רק מהחומר העיוני.

התחלנו בעת ובעונה אחת בלימוד מקצועות שונים, אך את רוב הזמן הקדשנו למקצוע החבלה. לכל הידענים, שהכריזו מראש שהם "חבלנים", התברר חיש מהר כי אינם אלא בורים או מעמידי פנים. הקצין האחראי לנושא החבלה, כבן ארבעים ומשהו, שירת בשעתו ביחידת הנדסה בצבא הבריטי במלחמת עולם השניה. בספרו לנו על שדות מוקשים, שנזרעו לאורך עשרות קילומטרים, נופף לעברנו בכף ידו הימנית, ששלוש אצבעות חסרו בה. קשה לומר שזו היתה מחווה מרגיעה.

למדנו להכיר חומרי נפץ שונים, את תכונותיהם, שימושיהם ודרכי

הפעלתם. תרגלנו שיטות פיצוץ שונות בכמויות של חומרי נפץ המבטיחות תוצאות טובות. חומר הלימודים היה מסקרן ומרגש. כל אחד מאיתנו השתוקק להיות "המפוצץ", כל אחד רצה להדליק את חוט הביטחון או להפעיל את הפצץ וכולנו התפעלנו מתוצאות הפיצוצים. החלק השני של מקצוע החבלה, מרגש פחות אבל קשה יותר, היה המיקוש. למדנו להכיר את המוקשים שלנו, לחמשם ולפרק את מוקשי האויב. למדנו להניח שדות מוקשים נגד טנקים ונגד אנשים, לגדר, לסמן ולהכין מירשם של שדה מוקשים, ולמקמו במדויק במפה. למדנו לאתר שדות מוקשים לפי תרשים, לפרק מוקשים, לחפש מלכודות ולנטרלן ולבצע פריצות בתוך שדות מוקשים של האויב.

הרגשתי שאני רוכש ידע בנושא הידוע רק למעטים, יכולת לבצע פעולות שהשפעתן בשדה הקרב רבה וחשובה. ככל ששלטתי יותר בחומר, גבר בטחוני העצמי ואהבתי יותר את המקצוע.

מדי פעם נזכרתי בחבלן הגרמני בסוביבור, אוברשרפירר גצינגר, וראיתי לפני כיצד הוא הולך לשדה המוקשים ביום שעלה על מוקש ונהרג. לא יכולתי לשכוח את הפריצה מהמחנה לתוך שדה המוקשים, במהלך המרד, את ההתפוצציות וענני העפר שהתרוממו סביבי – ואת חברי שנשארו הרוגים או פצועים בדרכם לחרות. מי יכול לחלום בימים ההם, שכעבור שמונה שנים אני אלמד חבלה בצבא של מדינתי? לפעמים נדמה לי, שאני שרוי בחלום, שעוד מעט אתעורר ואמצא את עצמי בסוביבור או ביער...

המלחמה בין הרב־סמל ובינינו גברה והלכה. כל בוקר היה נכנס לצריף והופך מיטות בזו אחר זו על כל פרט קטן שלא השביע את רצונו. אחד הבחורים, שאת מיטתו הפך הרב־סמל דרך קבע, הצמיד את המיטה לריצפה במסמרים. ועם בוקר לא סידר את מיטתו כלל. כולנו המתנו חסרי סבלנות לאשר יקרה. הרב־סמל, כהרגלו, העיף מבט על המיטה המועדת לפורענות וחיש מהר רכן עליה וביקש להפכה, אך זו סירבה להשמע לו ולא זזה ממקומה. מופתע, שוב ניסה הברנש להפוך את שנואת נפשו ביתר כוח. לשוא! כל הצריף פרץ בצחוק והרב־סמל יצא את הצריף בכעס. כולנו ידענו, שנצחון המיטה יעלה לנו במחיר יקר – אבל היינו מוכנים לשלמו.

במסדר הבוקר היה הרב־סמל עובר בין השורות, בודק בשבע עיניים כל אחד מאיתנו וכאשר מצא כפתור לא רכוס בחולצה, היה מוציא

מכיסו אולר ובשקט, בלי להפטיר מלה, היה חותך אותו ומושיט אותו לבעליו. גם בענין זה החלטנו לעשות משהו. כמה בחורים תפרו מספר כפתורים בחוט ברזל ובמסדר הבוקר השאירום לא־רכוסים. הרב־סמל ניגש לראשון הרשלנים, שלף מייד אולר וניסה לחתוך את הכפתור תוך שאנו מתאפקים שלא לפרוץ בצחוק. כשלא הצליח, ניסה כוחו על כפתור בחולצתו של חניך אחר, נכשל ועבר לחניך שלישי. בשלב זה הבין, כי נעשתה נגדו קנוניה כללית ואז הפסיק את הבדיקה, יצא לפני המחלקה בפנים אדומות כסלק, ורותח מכעס אמר: "אני רוצה את כל המחלקה, פה במגרש, בשעה שתים־עשרה בלילה, עם חגור ונשק."

בחצות, כשכל המחנה ישן שנת ישרים, הסתדרה מחלקתנו למסדר. מכל עבר נשמעו קללות לעבר הרב־סמל, שעלו בחריפותן על כל ששמעתי בחיי. הרב־סמל ספר אותנו ומשנוכח שאיש לא חסר, הצעיד אותנו בתוך הלילה עד שער המחנה, ואחר־כך פקד עלינו לרוץ.

היה משהו מיוחד בריצת המחלקה בכביש המוליך ממחנה דורה לנתניה. רעש הנעליים שהלמו בקצב אחיד על כביש הבטון בדממת הלילה המוחלטת, הירח שליווה אותנו מעל נראה כמקפץ גם הוא, הרוח הקרירה שצינה את אגלי הזיעה שהופיעו על הפנים – כל אלה הצטרפו לחוויה מיוחדת במינה. מכונית צבאית שעברה על פנינו האיטה מהלכה כדי מהירותנו־אנו, ומתוכה ניבטו אלינו פנים שהביעו השתתפות כנה בסבלנו.

הרב־סמל המבוגר וכבד־הגוף מאיתנו התקשה לשלוט על המחלקה, שהלכה ונפרשה לאחור. הוא צעק בלי הרף, פקד עלינו לצמצם רווחים ועל קבוצת החוד פקד להאיט. כשנתחוור לנו כי הרב־סמל סובל כמונו ואולי אף יותר, הציע מישהו שכולנו נתאמץ ונאיץ את הקצב, כדי להתישו. המסר הועבר מפה לפה ופתאום הגדילה המחלקה את קצב הריצה, כאילו גילה כל אחד מאיתנו מאגר נסתר של מרץ. הרב־סמל צעק לעברנו להקטין את הקצב אולם אנו, להיפך, הגברנו מהירות ככל שרק יכולנו והשארנוהו הרחק מאחור. כשהגענו לנתניה נשכבנו נוטפי זיעה לרגלי אחד הבניינים, תשושים אבל במצב־רוח מרומם. הרב־סמל הגיע כעבור מספר דקות כל עוד רוחו בו. עתה רק עורר רחמים.

ידענו, כמובן, שלא נוכל לנצח במלחמה עם הרב־סמל בעל הכוח והסמכות, אבל הנצחונות הקטנים היו מתוקים.

ביום שישי היינו אמורים לצאת לחופשת שבת, אך הרב־סמל שבא

לביקורת בצריף המגורים מצא שהוא מלוכלך ופסק מייד: "אין יציאה לחופשת שבת". פרץ כעס השתלט על המחלקה, אבל כולנו ידענו – אנו משלמים את המחיר.

בשבילי לא יכול להיות עונש כבד מזה. אחרי שבמחשבתי כבר הייתי בבית, מבלה את השבת עם שרה והבת רבקלה, מיאנתי להשלים עם הריתוק למחנה. בתום האימונים שוטטתי כעכבר מורעל ובררדת הערב ברחתי דרך אחת מפרצות הגדר. הגעתי בטרמפים לתל־אביב. ליד משאבת הדלק בתחנת הדלק באבו־כביר עמד טנדר צבאי. כשקרבתי אליו התברר כי זה טנדר של המשטרה הצבאית. הצלחתי לחמוק מעיני השוטרים ותפסתי טרמפ אחר עד לסרפנד. בדרך חלפנו על פני הטנדר של הממצדיקי"ם, שעמד בשולי הכביש. בסרפנד עמדתי שעה על הכביש. המכוניות המעטות שחלפו על פני לא עצרו. בתוך כך הצטרף אלי חייל שיצא ממחנה סרפנד. מיואשים, התחלנו ללכת לרמלה ברגל. פתאום שמענו רעש וראינו זוג פנסים מתקרב. סימנתי ביד לעצור. להפתעתי היה זה הטנדר של הממצדיקי"ם. הייתי המום, אך לא היה זמן לחשוב ואינסטינקטיבית קפצתי לארגז האחורי ועימי החייל השני. אך הטנדר לא זז. מתא הנהג מיד נשמעה קריאה: "הי, חיילים, בואו הנה!" התייצבנו שנינו ליד הממצדי"ק.

"תגידו לי – אמר – כך קופצים למכונית בלי לבקש רשות?"

"הרי עצרת באמצע הדרך, אז בטח עצרת בשבילנו", אמרתי.

"זה נכון, אבל רשות צריך לבקש!" המ"צ הביט עלינו בעינים חושדות ושאל: "פסים יש לכם?"

החייל שהצטרף אלי הוציא מכיסו פס והושיטו למ"צ.

"ומה איתך"? שאל המ"צ והביט בי ישר בעיניי. עמדתי נטוע במקומי ולא ידעתי מה אגיד.

"אין לי", אמרתי לבסוף.

המ"צ הביט בי ממושכות כלא מאמין.

"אין לך פס? שמע, בחור. אני מ"צ קרוב לשנתיים. נתקלתי במקרים שונים ומשונים, אבל דבר כזה עוד לא קרה לי – לברוח ממחנה, לעצור מכונית של ממצדיקי"ם לקפוץ לתוכה בלי לבקש רשות? איזה העזה ואיזה חוצפה! אבל הפעם זה לא ילך לך. אני אדפוק אותך ואלמד אותך לא להיות גיבור כזה!"

השוטר הצבאי נטל ממני את תעודותי ורק אז המשכנו לנסוע. ישבתי בתוך הטנדר וחשבתי על מר גורלי. דווקא בהימצאי קרוב כל כך אל

אשתי וילדתי באה עלי מכה שכזו! עכשיו, במקום להיות בבית, אבלה את השבת בבית סוהר.

הטנדר נכנס לרמלה ועצר ליד בית הקולנוע. המ״צ יצא לרגע ופקד על הנהג לשמור עלי. ברחבת הקולנוע עמדו רמלאים רבים, שבאו לצפות בהצגה בערב שבת. לבל יזהני איש, התכרבלתי בפינת הארגז והסתרתי פני. כשחזר המ״צ נסענו למחנה הצבאי המקומי. המ״צ הציג אותי במשרד כעבריין מפלצתי והורה להכניסני לחדר מעצר. נדרשתי למסור את כל תכולת כיסיי ואת חגורת מכנסיי. בתוך כך עשיתי נסיון אחרון להינצל. פניתי למ״צ ״שלי״ ואמרתי: ״תתחשב בבקשה במצבי. בבית יש לי אשה וילדה חולה. אני חייב לעזור להן. אולי תסלח לי הפעם?״

המ״צ פרץ בצחוק. ״אתה עוד מנסה לעבוד עלי? אני לא מאמין לאף מלה שלך! לא רק שאין לך ילדה חולה. בכלל אין לך אפילו אשה! אחר־כך, לאחר הירהור, פלט: ״אתה יודע מה? אעשה איתך עסק. ניסע אליך הביתה, אם נמצא שם את אשתך וילדה חולה, אז אני הפסדתי ואשחרר אותך. אבל אם מה שסיפרת היה בלוף, אדפוק אותך ככה שתזכור כל החיים!״

״תודה רבה״, עניתי מייד. ״בוא נסע!״

״איפה אתה גר?״

״ברמלה ברחוב א׳״.

המ״צ החליף צבע. ״אם ככה, אז אנחנו שכנים! למה לא אמרת תיכף? אני לא רוצה לרכוש לי אויב באותו רחוב, ועוד לפני השחרור שלי. קח את החפצים שלך וברח לפני שיהיה מאוחר מדי. אבל מה? דבר אחד אני מבקש ממך. כשאתה בורח ממחנה ואין לך פס בכיס, אל תקפוץ למכונית של ממצדיקי״ם״.

בצעדים מאוששים חציתי את רמלה הישנה ובראשי התערבלו מאורעות הימים האחרונים: המ״צ, הרב־סמל חותך הכפתורים, ריצת החצות לנתניה... כל זה הסתיים כששפתחה לי שרה את הדלת. חיבקתי אותה ובלעתי את הדמעות שחנקו אותי. בחדר עמד ריח של כבסים נקיים. בפינת החדר עמדה מיטת תינוק ולידה שולחן קטן ועליו חבילות חיתולים מקופלים, צחורים כשלג. בתוך העגלה ביצבץ ראשה הזעיר של רבקלה בתי, נקיה ומסורקת, מכוסה בשמיכה ורודה, רקומת פרחים. היא ישנה שנת ישרים. עמדתי לידה כמהופנט. שרה הביטה אלי בגאווה ובעיניים שואלות. ״נו, מה אתה אומר?״ הוצפתי אושר, שלמענו היה

כדאי כל סבל.

הימים חלפו. מיגוון מקצועות הקורס התרחב. אהבתי את הלימודים. הרגשתי שראשי הריק מתמלא ידע. השתלטתי יפה על החומר. ביצועים שנראו לי קשים ומסובכים נעשו פשוטים ומובנים.

בעזבם את הארץ, השאירו האנגלים במקומות שונים גשרי ברזל מתפרקים, פרי המצאתו של מהנדס אנגלי ושמו ביילי. "גשר ביילי" מורכב מחלקים מודולריים המתחברים זה אל זה בפינים מיוחדים, שהם הרכיב החזק הנושא את הגשר. כשהתחלנו ללמוד את נושא הגשר הוא נראה לי מסובך מאוד. היה עלינו ללמוד להשתמש בטבלאות חוזק ובמקדמי ביטחון, להכשיר משטחים מפולסים משני עברי השטח המגושר, להרכיב חרטום על גלילונים מצד אחד של הגשר ולהזיזו בשלבים לצד האחר, להרים את הגשר במגבהים ולהרכיבו על בסיסים קבועים. היה ברור, על גשר שכזה להיבנות בידי מחלקת חיילים בתנאי קרב, שבהם ימלא כל חייל תפקיד ידוע מראש. ועוד התברר, שהקמת גשר "ביילי" כרוכה בעבודה קשה, שכן משקל כל רכיב 250 ק"ג. תרגלנו שוב ושוב נשיאת ה"מלוואות" (המסגרות הצדדיות) ו"האבקים" (קורות רוחב) כדי לוודא, שאיש לא ייפגע והעומס יתחלק בשווה.

ימים רבים השקענו בתרגולי בניית גשר "ביילי". המאמץ הגופני היה גדול. לפעמים עבדנו עד קצה היכולת. אך איש לא התאונן ולא התמרמר. התמודדנו במלוא המרץ באתגר: להתמקם בשטח לא מוכר, לפרוק חלקי גשר מן המשאיות ולבנות גשר של ממש מעל נחל אכזב או איתן ולבסוף מקץ שעות עבודה שהוקצב לנו, לראות כיצד משאיות עמוסות עוברות מכשול טבע על פני גשר מעשה ידינו.

לקראת סיום הקורס ערכנו תצוגה של בניית גשר "ביילי" דו־קומתי בלילה, בתנאי קרב, לפני צמרת הפיקוד. הגענו לאתר בלילה, בשיירת מכוניות, כשאש כדורים נותבים מכסה את השטח. פיצוצי דמה האירו את פני השמים והחרישו אוזניים. אנו, לפי הסדר הלמוד, פרקנו את החלקים והרכבנו אותם אחד לאחד תוך שקצין ההדרכה הסביר לאורחים ברמקול את שלבי הביצוע. הידיעה שזו הצגה ואנו שחקניה המריצה אותנו עד שנדמה כי החלקים הכבדים נעשו קלים יותר, ואומנם הגשר נבנה במהירות שיא. בתוך פחות משלוש שעות חצינו את הגשר במשאיות בשירה אדירה, מלווים במחיאות כפיים של צמרת הפיקוד.

לימודי כל מקצוע הסתיימו בתרגיל מסכם. בתום לימוד המיקוש הנחנו שדה מוקשים, שכלל מוקשים שונים נגד רכב ונגד אדם, גידרנו אותו ותלינו שלטי אזהרה. כל אחד מאיתנו צייר תרשים מדויק של שדה המוקשים, כפי שלמדנו. אחר־כך ביצענו פריצות בשדה מוקשים של האויב תחת אש. בנושא הסוואה הרכבנו טנקים, תותחים ומצבורי תחמושת מקרטון, שנראו אמיתיים ממרחק מטרים ספורים. ערב אחד יצאנו לבנות מוצב. באחת הגבעות שמדרום לנתניה חפרנו בתוך האדמה החולית עמדות מסוגים שונים ותעלות קשר. בשעת לילה מאוחרת, מקץ שעות עבודה רבות גמרתי לחפור עמדה ושכבתי לנוח רגע. בתוך שניות ספורות נפלה עלי תרדמה עמוקה.

התרגיל הסתיים. המחלקה הסתדרה למסדר לפני החזרה למחנה. המפקד ספר את הנוכחים ונוכח לדעת שחניך אחד חסר. בדיקה נוספת העלתה שמדובר בי. לשווא היו הקריאות והצעקות: "דב! דב!" אין קול ואין עונה. בלית ברירה נפרסה המחלקה לרוחב השטח וביצעה סריקה מדוקדקת עד שלבסוף מצא אותי חייל ישן בתוך העמדה שחפרתי. הבחורים הכעוסים היו מוכנים לבלוע אותי חיים ואני כבר חשבתי שהחבריא לא יסלחו לי לעולם, אבל אחרי ימים מספר הפכה הפרשה לבדיחה.

שלושת חודשי הקורס העשירו אותי מאוד ונטעו בי ביטחון רב בעצמי. רגש הנחיתות שליווה אותי מאז עליתי ארצה, התפוגג והלך. לא נפלתי מאיש בשליטה על החומר. מעמדי החברתי בקרב החניכים היה איתן חרף החומה שחצצה בינינו בשל העבר השונה כל־כך. חזרתי לפלוגה בהרגשה טובה.

במלחמת העצמאות ואף לפניה נזרעו מוקשים במסגרת תוכניות הגנה על ישובי הצפון ועל מיתקנים שונים. ביצעו זאת חבלנים שלא קיבלו הכשרה נאותה, לא אחת בלי להכין תרשימים של השטח הממוקש. כמה מן התרשימים ששרדו היו בלתי־מדוייקים, שכן צוירו לאחר מעשה, לפי זיכרון. ברשות קצין אג"ם של פיקוד צפון היתה מפה של עשרות אתרים ממוקשים. בנוסף, התגלו דרך קבע מוקשים שהונחו בידי ערבים והללו תבעו מדי פעם קורבנות. ובנוסף הוחלט למקש אתרים רבית כתרופה למכת ההסתננות. בישיבת מטה הפלוגה הסביר המפקד את המשימות העומדות לפנינו וציין כי שמעון החבלן, סגן מפקד המחלקה, עומד להשתחרר בעוד שבועיים. היה ברור, שכל האחריות

תיפול על כתפיי. כבר ביום השני לשובי לפלוגה יצאתי עם שמעון לאחד מקיבוצי עמק הירדן, שם עלה מישהו על מוקש ורגלו נקטעה. אחד החברים הוליכנו למקום האירוע – שדה שהצמיח קני סוף. שמעון אמר לי: "אתה רואה? אין גדר, אין סימון ובוודאי שאין תרשים. אני בטוח, שיש עוד מוקשים במקום. אני אלך לבדוק קצת מסביב".

"אני אלך איתך", אמרתי, אבל שמעון הצטעק: "אתה תישאר במקום ותסתכל איך אני עובד!" הוא הפטיר קללה והתחיל לבדוק את השטח בדקר. מדי פעם התכופף, חפר בסכין חבלה וכך מצא מוקשים אחדים ופוצץ אותם מייד. בדרך חזרה לבסיס סיפר לי, שהוא משרת בפלוגה כבר יותר משנה וכל דבר מסוכן הוא עושה בעצמו: "בכל הפלוגה אני היחיד שחומש מוקשים או מנטרל מוקשים, ואני אומר לך את זה, כדי שלא תהיה "פוץ" כמוני. כי אני רואה שכאשר אלך מפה, הכל יפול עליך. כל "הגדולים" עוסקים בדברים חשובים מאוד – הצגות, תמרונים ומה לא – אבל את כל העבודה המחורבנת, שאפשר בקלות להיהרג בה, או לפחות לאבד יד או רגל, אתה תצטרך לעשות. אז אני מזהיר אותך. חבלן, ככל שהוא טוב יותר ובעל נסיון רב יותר, מסוכן יותר לעצמו. תלמד את החיילים – ותן להם לעשות את העבודה!"

רציתי לשאול את שמעון בסוף דרשתו, מדוע לא נהג כפי שהטיף לי. אבל לא העזתי. מכל מקום, דבריו ציירו תמונה עגומה, אבל באותו זמן גם חיזקו את הרגשתי, כי אוכל לתרום הרבה לפלוגה.

הפלוגה, כפי שהתברר לי עד מהרה, נמצאה בשלבי התארגנות. המחלקות לא היו מאומנות. צוות המפקדים היה בשלבי תחלופה. רב־סרן נחמני, הקצין שבחר אותי בבסיס הטירונים, עימו קשרתי יחסים טובים, סיפר לי שהוא עומד להתמנות ראש בית ספר הנדסה במחנה דורה. גם הוא הזהיר אותי, שמקצוע החבלה מסוכן וכפוי טובה דווקא לחבלנים הטובים. עוד סיפר, שהיה חבלן כבר בימי הבריטים – במחתרת. במלחמת העצמאות הניח שדה מוקשים על שפת הירדן, גידר וסימן בשלטי אזהרה. במשך השנים כוסה השטח בקוצים ובקני סוף שהסתירו את הגדר והשילוט וקיומו של השטח הממוקש נשכח עד שיום אחד החרידה התפוצצות את הסביבה – פרה עלתה על מוקש.

נחמני נקרא לפרק את שדה המוקשים. כשהגיע למקום נוכח לדעת, שהשטח שינה פניו. צמחיה כיסתה הכל. הוא ניסה לשרוף את הצמחיה בלהביורים, אבל זו לא בערה. באין ברירה גידר את השטח ותלה שלטי אזהרה. מאוחר יותר עלה שם מישהו על מוקש ונהרג. הפיקוד הקים

ועדת חקירה וזה מספר חודשים שלא נותנים לו מנוח – מאשימים אותו בהזנחה. "דב – אמר לי – תיזהר בעבודה! ויותר מכל תקפיד לדייק בדיווחים ובתרשימים, כדי שלמי שיושבים במשרדים לא תהיה עילה לטפס עליך".

לא הבנתי מדוע שני האנשים הנערצים עלי, אלו שבחרו בי למלא את תפקידי, דווקא הם מזהירים אותי שלא ללכת בדרכם. למעשה, השפיעו עלי דבריהם בכיוון הפוך. הרגשתי, שאחריות כבדה מוטלת עלי. לחץ היישובים על הצבא והלחץ שהופעל על הפלוגה דחפו אותי להיכנס לעבודה במלוא המרץ.

רס"ן נחמני עזב. את מקומו תפס סרן ארנון אבן, אדם בעל מרץ ואומץ בלתי רגיל, שהתמסר לפלוגה בכל מאודו. החברה כינוהו "הקבלן", שכן קיבל על עצמו לבצע כל עבודה שהטילו עליו בחטיבה. כל פעם שחזר מהחטיבה היה מזמן מייד דיון ומדווח על התפקידים שקיבל על עצמו החל ממיקוש ופירוק מוקשים, פיצוץ מעברים לפריצת דרכים, עבודות גידור וביצורים ועד הקמת בתי שימוש שדה. אחר־כך השתחרר סמל ראשון שמעון ואת מקומו תפסתי אני. ביצוע עבודות השדה, במיוחד בשטח החבלה נפל בעיקר עלי.

בלי שהרגשתי בדבר, הזמן רץ ואני הפכתי לבשר מבשרה של הפלוגה. אהבתי את הפלוגה והפלוגה אהבה אותי. חיילים, שבימים הראשונים התחמקו מלצאת איתי לעבודות מיקוש, החלו לבקש להצטרף אלי. הם העדיפו לצאת איתי, אפילו להסתכן, אף שידעו כי את כל עבודות המסוכנות אני עושה בעצמי, שכן שמעו על ה"חיים הטובים" שאנחנו עושים בחוץ. דאגתי לבחורים ככל שיכולתי. במחסן המטבח התאספו קופסאות שימורי אפונה, שעועית, כרוב חמוץ ושאר ירקות, שאיש לא רצה לאכול. לפני יציאה לשטח נהגתי לבקש מהטבח מספר קופסאות ובעפולה, במכולת שבעליה כבר הכיר אותנו, החלפנו את "הסחורה" בגבינות, נקניק, שוקולד וחלבה. כאשר יצאנו לאזור כנרת הצעתי לבחורים להצטייד בבגדי ים. הקשר שלי עם החיילים היה מצוין. מפקד הפלוגה שראני מבלה עם חיילי, העיר לי: "אתה יודע, דב, אני מרוצה ממך, אבל דבר אחד לא מוצא חן בעיני. אתה יותר מדי חבר עם כל החיילים. בצבא חייב להיות 'דיסטנס' בין החייל והמפקד, אחרת החיילים יעלו לך על הראש".

והאמת ניתנה להיאמר, שהחיילים "עשו לי בעיות": לא תמיד נשמעו לפקודותיי וכאשר הייתי מאיים עליהם בנקיטת צעדים משמעתיים,

שמעתים אומרים: ״אין מה לפחד. אם דב רושם בפנקס, הוא לא יעשה שום דבר״. ואכן, לא הייתי מסוגל להגיש תלונה נגד חייל וגם לא עשיתי זאת עד סוף שירותי. ניהלתי מלחמה פרטית משלי בהיגיון הצבאי של משמעת ופקודות המתבצעות מתוך פחד להיענש. רציתי, שהפקודות יתבצעו מתוך רצון והבנה. במלחמתי העיקשת הזאת ידעתי כשלונות, אבל ידעתי גם הצלחות שגרמו לי סיפוק רב. פעם ופעמיים, כשהיה צריך להעמיס ציוד לפני יציאה לשטח והחיילים התחמקו מהעבודה, יצאתי להעמיס לבדי – וכעבור כמה דקות יכולתי לשמוע אחד מהם אומר: ״חברה, דב עובד לבדו. זה לא בסדר!״ ומייד היו רובם מסתערים על העבודה. ועם זאת, ידעתי בתוך־תוכי כי לא קורצתי מחומר של מפקד. יכולתי להסתדר היטב גם עם הפיקוד וגם עם החיילים, הידע המקצועי ומסירותי לתפקיד, חיפו על חולשת הפיקוד שלי.

בלחץ העבודה התפצלנו לשתי קבוצות: המ״פ ואני יצאנו להניח מוקשים בשבילי החדירה של המסתננים. זו היתה עבודת לילה. היינו מתגנבים לעיבורי כפרים ערביים, עד כדי שמיעת קולות אדם. המ״פ הוביל אותי בשבילים שהיו ידועים רק לו, הינו מניחים במקום מסוים כמה מוקשים ופונים למקום אחר – וכך עד לפנות בוקר. עקבתי בהתפעלות אחר המ״פ בעת שעבד במסירות יתרה ובסיכון עצמי. לא אחת פקד עלי להישאר מאחור בחיפוי ואמר לי: ״אם תיפתח עלי אש, תחזיר מכת אש מעלי ואני אזחל אליך״. כך שכבתי מאחורי המקלע, אצבעי על ההדק. קולותיהם של כפריים, שנשמעו מרחוק, התערבבו בקולות את החפירה הנתקלת בסלעים וקירקור הצפרדעים. כל דקה נתמשכה כשעה, נשמתי היתה פורחת עד רגע שובו של המ״פ בשלום, נושם ונושף בכבדות ומחייך אלי.

בחזרנו מאחת המשימות עצרנו בעפולה. העיר עוד ישנה. רחובותיה היו ריקים מאדם. המ״פ עצר ליד מסעדה קטנה, שכבר נפתחה. ישבנו אל שולחן מכוסה שעוונית. באויר עמד ריח חמוץ. בעל המסעדה, איש כבן חמישים, לא הקדיש לנו שימת־לב כמעט, כאילו הורגל מכבר באורחים כמונו. תלת־אופניים עצר בפתח ופרק לחם ולחמניות טריות, שריחם גירה את תאבוני. בטני היתה ריקה, אך כסף לא היה לי – חסכתי כל גרוש להביאו הביתה. המ״פ קרא לבעל־הבית והזמין לשנינו ארוחה כיד המלך – לחמניות, חמאה, חביתות, גבינה. ניסיתי להניאו מכך, אבל

המ"פ אטם אוזניו משמוע. "אל תדאג – אמר לי – אני הזמנתי ואני משלם!"

נהנתי מהארוחה, אבל לא פחות נהניתי מהמשימה הלילית שביצעתי במחיצת המ"פ ומההתקרבות שחלה בינינו. אולם כשסיימנו ועלינו לפיקוד בנצרת המתינה לנו בשורה רעה: בבוקר יצאו המ"מ שלי עם כמה בחורים לתל־עדשים לפרק מוקשים, שהונחו במלחמת העצמאות סביב מגדל המים של הכפר. השטח היה מדרוני. אחד החיילים שטיפל בפירוק מוקש החליק ונפל על מוקש אחר. הוא נהרג במקום. המ"מ, שעמד במרחק־מה ממנו, נפצע פצעים קלים. אנו נתבקשנו לזהות את הגופה ולצורך זה נסענו לבית חולים בעפולה. זיהיתי את ההרוג מיד, למרות שפניו ופלג גופו העליון היו מרוטשים.

אבל כבד ירד על הפלוגה. זה היה קורבן ראשון במחזור הנוכחי של החיילים. בערב, בישיבת הסגל, אמר המ"פ שאסור לנו להפסיק את העבודה בתל־עדשים אפילו יום אחד, שכן ההפסקה לא תשפיע טוב על החיילים. "לצערי – אמר – אין ביכולתי לצאת לעבודה זו. מישהו אחר יצטרך לעשות זאת".

ידעתי מייד, שאני הוא מי שיצטרך "לעשות את זה". "אני אצא", אמרתי, ונדמה לי שהכל נשמו לרווחה.

"תעבוד בזהירות!" הפצירו בי.

למחרת הבוקר אירגנתי את הקומנדקר והעמסתי את כל הציוד הדרוש. עוד בטרם ביקשתי מחיילים להצטרף אלי, פנה אלי חייל, עולה מתורכיה, וביקש לבוא איתי, ומיד אחריו התנדב עוד אחד, עליהם הוספתי עוד שניים. כשעלינו על הקומנדקר ויצאנו את המחנה ליוו אותנו עיני כל הפלוגה.

בתדריך קיבלתי פרטים על המיקוש במקום. מגדל המים של תל־עדשים עמד מחוץ ליישוב במידרון הפונה לנצרת. הממקשים הניחו חגורת מוקשי נעל סביב המגדל, ואחר־כך הוסיפו עוד חגורת מוקשים וגידרו את השטח. לא נעשה שום מירשם. כשהגענו לאתר, סיירתי סביבו בזהירות. במשך השנים שטפו גשמים את העפר וחשפו חלק מהמוקשים. אחדים ראיתי מרחוק.

מימי לא עבדתי בזהירות שכזו. בדקתי כל פיסת קרקע, אחר־כך קיצצתי חלק של הגדר ומשכנו אותה בחבל ממרחק, אחר־כך בדקתי את המקום בעיני ובעזרת דקר, ואחר־כך במגלה מוקשים. כשגיליתי מוקש פוצצתי אותו במקומו. כך התקדמתי צעד צעד. כשחזרנו למחנה

שוב חיכו לנו כל אנשי הפלוגה בדריכות וכשראו אותנו עלה חיוך על פניהם. התקבלנו כגיבורים החוזרים מקרב.

באותה תקופה יצאנו יום יום לפירוק מוקשים או להנחתם. אחד המקומות הפרוצים למסתננים היה שטח ראש הנקרה ולכן הוחלט לגדרו מהים עד מעלה ההר ולמקשו. העבודה היתה קשה. היה צריך לבדוק את כל המנהרה ולפנותה ממוקשים שהונחו בה במלחמת העצמאות. עבדנו כמה ימים רצופים במאמץ לסיים את העבודה ביום שישי וביום זה עבדנו עד אחרי חשיכה. כשנסענו חזרה למחנה, עייפים ומלוכלכים, ביקש סגן ויקטור לעצור לרגע בנהריה ליד בית הוריו. בהיכנסנו לעיר הוכתי הלם. בבת אחת הוצפנו באורות צבעוניים, בצלילי מוסיקה שבקעו משני עברי הרחוב הראשי. בתי קפה שלאורך הרחוב היו מלאים וגדושים.

הקומנדקר שלנו נסע לאורך הרחוב, ועצר לבסוף ליד בית הקפה "פינגווין", שהיה מלא מפה לפה. אל שולחנות שעמדו על המדרכה, ישבו גברים לבושי חליפות ועניבות, נשים בשמלות ארוכות, עמוקות מחשוף, שרשראות זהב על צוואריהן, צמידים על ידיהן וטבעות נוצצות על אצבעותיהן. השולחנות היו עמוסי מאכלים. בפנים, באור עמום, רקדו זוגות לצלילי סקסופון וכלי הקשה. האנשים שישבו מולנו, היושבים על הקומנדקר, הרימו מדי פעם עיניהם ונעצו בנו מבטים מהירים. אנשים שטיילו ברחוב עצרו לרגע בחלפם על פנינו והיו שבירכוּנו לשלום. אפפה אותי הרגשה, שאנו מיותרים כאן, שאנו מפריעים לאידיליה השוררת במקום הזה. אך זו חלפה חיש מהר. סגן ויקטור בא בריצה, קפץ לתוך הקומנדקר והעיר החוגגת נשארה מאחורינו.

בסך־הכל עמדנו ליד בית־הקפה הנהרייתי שתי דקות או שלוש אבל התמונה המפתיעה שראיתי שם לא סרה ממני. למרבה בורותי, לא ידעתי כלל שיש חיים כאלה בישראל.

בערבים החופשיים יצאנו לבלות בחיפה. אחרי שבע בערב, משנסגרו החנויות, היתה העיר מתה. מלבד מסעדות ספורות וקיוסק פה ושם, הכל היה נעול. אנשים מעטים התגודדו ליד בתי הקולנוע, ומשנכנסו פנימה לא נראתה נפש חיה בחוצות. עד מהרה מאסתי בסרטים האמריקאיים הקלוקלים שנהגו חברי לראות. חיפשתי משהו רציני יותר. עקבתי בעיתון אחרי מופעי התיאטרון שהתקיימו מדי פעם בחיפה ואצל

קצין העיר הייתי קונה כרטיס בעשרים גרוש ויושב בשורה אחרונה באולם. אחר־כך, בחוזרי למחנה נרגש ושופע התפעלות, היו החברה צוחקים ממני.

במשך הזמן נמצא לי בין החיילים אחד שהתלווה אלי להצגות. בחור זה הפתיעני פעם בהביאו שני כרטיסים לקונצרט של התזמורת הפילהרמונית הישראלית, ובתיתו אחד מהם לי. לא היה לי שמץ מושג מה מצפה לי. זו היתה פעם ראשונה בחיי לשמיעת קונצרט סימפוני. הקהל שזרם לאולם היה רובו מבוגר ולבוש היטב. רק פה ושם נראו צעירים ואני לא יכולתי שלא להרגיש את עצמי יוצא דופן. שנינו ישבנו באחת השורות הראשונות – הכרטיסים היו של הורי חברי, שנסעו לחו"ל. בעבר נוכחתי בקונצרטים של להקות הצבא הסובייטי, אבל תזמורת סימפונית של ממש לא ראיתי מימי. הרושם היה אדיר. התזמורת ניגנה קונצ'רטו לפסנתר ותזמורת מספר 5 ("הקיסר") מאת בטהובן, וכבר מן הצליל הראשון שבתה את ליבי המוסיקה והעניקה לי ריגוש מיוחד במינו, שטרם הכרתי. הייתי כבחלום.

אחרי ההפסקה ניגנה התזמורת את הסימפוניה השלישית ("ארואיקה") גם היא משל בטהובן, ושוב חדרה המוסיקה לתוך תוכי והפעם השליטה עלי עצבות עד כאב. תמונות מבית משפחתי בגטו ורשה, משלוחי המובלים לסוביבור ועשן התמיד שעלה ממחנה מספר 3 התערבבו בצלילי הסימפוניה, כאילו חיברה המלחין שם, במחנה. נדרש לי מאמץ רב שלא לפרוץ בבכי. אותו ערב פתח לפני דלת לעולם המופלא של המוסיקה.

הפעילות בתחומי אימון המחלקה, השתלבות במערך החטיבה, פירוק מוקשים בכל צפון הארץ, הנחת שדות מוקשים, פיצוץ כפרים ערביים שנוטשו במלחמת העצמאות ובניית גשרים ומוצבים, נמשכה. התרגלתי לחיי הצבא, להעדרויות הממושכות מהבית, מאשתי ומבתי. אהבתי את הבית והתגעגעתי למשפחתי הקטנה, ואהבתי גם את חיי הפלוגה.

כעבור חודשים אחדים זימנני רב־סרן נחמני, מפקד מדור החבלה בבית־ספר להנדסה בדורה, לראיון וביקש ממני לשמש מדריך אצלו. הוא אמר לי, שבבית־הספר להנדסה יש לו מדריכים טובים, אבל דרוש לו מדריך בעל נסיון מעשי, ש"נושא החבלה הוא אצלו בעצמות". הוא מנה לפני את היתרונות שיצמחו לי בדורה: עבודה קלה, חופשות רבות, קירבה לבית וחשוב מכל – התרחקות מסכנה יומיומית. "מספיק לך.

שאחרים יעשו עכשיו את כל העבודות המסוכנות", אמר לי נחמני כאב לבנו.

ישבתי ושתקתי. דברי נחמני לא נעדרו הגיון וטעם, אבל חשבתי על הרגע שאגיד למ"פ שלי ולחבריה שאני עוזב אותם בשביל להיות מדריך. האם זו לא תהיה בריחה מהמערכה? האין פירושו של דבר להיות "ג'ובניק" בדומה לשקמיסט או ש"ג? הרגשתי את עצמי בוגד.
"לא – אמרתי לנחמני – אני לא יכול לעשות להם את זה. טוב לי בפלוגה. אני אוהב אותם ואני אוהב את העיסוק המקצועי שלי. אני מודה לך מאוד, אבל אני לא יכול לקבל את זה".

נחמני הביט בי בעינים מבינות. "חבל – אמר – רציתי אותך בצוות שלי. יכולתי להביא אותך הנה בפקודה, אבל רציתי שתבוא מרצונך. בכל זאת, אם תשנה פעם את דעתך, תודיע לי ואקבל אותך".

שנינו ידענו, שדבר הזה לא יהיה.

המצב הכלכלי בישראל החמיר. דב יוסף, שר הכלכלה הנהיג קיצוב בסל הצריכה – מירקות ופירות, ביצים, עופות ובשר ועד ביגוד, ריהוט ושאר צורכי בית. החלה "תקופת הצנע". אנשים שידם השיגה לא הסתפקו במועט המוקצב וקנו מצרכים בשוק השחור שלא איחר להתפתח. שרה, שהתקיימה ממשכורתי הצבאית בסך עשרים־ושתיים לירות בחודש, לא יכלה כמובן לקנות דברי מזון בשוק השחור ונאלצה לרוץ ממקום למקום ולעמוד בתור פה בשביל כמה ביצים, שם בשביל רבע קילוגרם עוף. חיפשתי דרכים להגדיל את הכנסתי. נוכח המעמסה הכבדה של משימות הפלוגה לא העזתי לבקש חופשה אף שזו הגיעה לי מזה זמן רב. עכשיו, נוכח המצב המחמיר בבית, שיניתי דעתי וביקשתי חופשה רגילה. המ"פ אישר את בקשתי מייד.

למזלי, קיבלה הנגריה שלנו ברמלה משלוח עצים גדול, שאותם היה צריך לנסר לסרגלים, בשביל סולל בונה. זו היתה עבודה פשוטה לשבוע ימים, שלא דרשה מומחיות. הוסכם שאקבל תשלום לפי שעות עבודה, וכדי לצבור שעות רבות ככל האפשר עבדתי ליד מסור הסרט משש בבוקר עד עשר בלילה יום אחרי יום. עבדתי כאוטומט, מגיש לוח לוח אל המסור ועוקב אחר חיתוכו. זרם של נסורת כיסה כל פעם את גופי, חודר לאפי, לאוזניי ולעיניי. אחרי כמה שעות עבודה יכולתי לאבחן התנהגות שונה של כל לוח לפי היובש והעובי. לפעמים נתקל המשור ב"עין" קשה ועקשנית וקולו השתנה בהילחמו בה עד שנכנעה לו.

לפעמים השיבה ה״עין״ מלחמה וברגע אחרון קפצה ממקומה ונורתה לאי־שם. כך ניסרתי לוח אחרי לוח, עיני עוקבות אחרי ערימת הלוחות הקטנה והולכת וערימת הסרגלים הגדלה ומתגבהת וכל הזמן הייתי מודע למספר השעות שכבר צברתי. מדי צהריים היתה שרה באה עם רבקלה ומביאה לי אוכל מבושל, ואני הייתי יושב לאכול ומסתכל במשפחתי הקטנה, ביפהפיות שלי, מרוצה על שיש בידי לעשות משהו בשבילן ומוכן לעבוד למענן עשרים וארבע שעות ביממה.

ציפיותי לשחק קצת עם רבקלה הקטנה ולבלות קצת עם שרה לא נתממשו. בתום יום עבודה ארוך וקשה, הייתי עושה רגלי את הדרך הביתה על פני כל רמלה. מתקלח, אוכל – ונרדם מייד מרוב תשישות.

הימים עברו – וערימת הלוחות לא חוסלה. חופשתי הסתיימה, אך אני לא הייתי נכון לוותר על עוד כמה לירות ולכן המשכתי לעבוד יומיים. בערב האחרון לקראת חזרתי למחנה עבדתי לתוך הלילה.

הנגריה עמדה באזור השוק ובתי מלאכה של רמלה. בשעות הערב המאוחרות התרוקן אזור זה מאדם ונדם. חוץ מחתולים שנברו בפחי האשפה ועכברושים שהתרוצצו אנה ואנה לא נע ולא זע שם דבר. רק אני, אדם יחיד בכל האזור הזה, עמדתי וניסרתי לוחות כאחוז תזזית. שעון הכנסיה כבר צילצל שתיים אחרי חצות ואני מנסר והולך, אדיש לשעון, אדיש לעייפות. פתאום, קול אישה: ״דב״!

הרמתי את עיני וראיתי את שרה עומדת בפתח הנגריה. עזבתי הכל ורצתי אליה. היא נאחזה בי והתייפחה בלי מעצורים. הצצתי בשעון. השעה היתה שלוש וחצי.

״מה את עושה פה באמצע הלילה? איך הגעת הנה? לבד? לא פחדת?״ שאלתי – ובתוך כך ידעתי כמה טיפשיות השאלות. שהרי שרה בשר ודם עמדה לפני, לא רוח.

מימי לא ראיתי את שרה במצב נסער שכזה. פניה אמרו כאב שאין לשאתו. משנרגעה סיפרה לי כי ציפתה לבואי הביתה מזמן. את הערב האחרון של חופשתי רצתה לבלות יפה והכינה לשנינו שולחן מלא כל טוב. משבוששתי לבוא החלה לחשוש שמא אירע לי משהו. עם השעות הפך החשש לחרדה. פחד איום תקף אותה, שמא נתקפתי על־ידי מסתננים. מה יכולתי לומר לה? שהיה בדעתי לעבוד ״רק עוד שעה״? הרי אחרי כל שעה החלטתי לגנוב מהלילה עוד שעה אחת... מלא ריגשי אשם על שגרמתי לשרה סבל שכזה, ביקשתי ממנה לסלוח לי. הדממתי את המסור וחבוקים הלכנו שנינו הביתה.

בעששית שעמדה על השולחן דלקה אש קטנה ופיזרה אור חלש על השולחן הערוך. בפינת החדר ישנה רבקלה הקטנה בשלווה. על פניה של שרה עדיין ניכרו עקבות הבכי ואני פחדתי לפתוח פה, פן תתפרץ שנית... היא חיממה את האוכל שהצטנן מכבר, הביאה בקבוק "וודקה" קטן והניחה אותו לידי.

המחווה הדהימה אותי. מזגתי מהמשקה לשנינו, קירבתי כוס אל כוס ואמרתי "לחיים". שנינו הרקנו את הכוסות עד תום – ונפלנו זה בזרועות זה. עמדנו צמודים רגע ארוך, בכי וצחוק התערבבו ביחד. כילדים רעבים התנפלנו על האוכל וחיסלנו כל שהיה על השולחן. עייפותי פרחה ממני כבמגע מטה קסם. ליל אהבה סוער השכיח כל טיפת מרירות וכעס.

למחרת, בדרך חזרה למחנה, הטרידה אותי המחשבה מה אגיד למפקד – באיזה זכות לקחתי לעצמי עוד שני ימי חופשה? תירוץ מתקבל על הדעת לא נמצא לי, אך בהתקרבי למחנה הבזיקה בראשי האימרה, שההגנה הטובה ביותר היא ההתקפה. כשהגעתי למחנה ניגשתי הישר למפקדה.

הרב־סמל קיבל אותי בשאלה: "דב, איפה אתה?"

"אני – אמרתי לו בפנים רציניות – חייב להכנס למ"פ תיכף ומייד!"

הרב־סמל פתח את האשנב שבדלת המ"פ והודיע לו שאני מבקש לראותו בדחיפות. נכנסתי לחדרו.

"מה קרה, דב?" נשאלתי.

בתשובה סיפרתי, שהילדה שלי חלתה ולא יכולתי להשאיר את אישתי לבדה במצב הזה. לכן נשארתי בבית יומיים נוספים ועתה חזרתי למרות שהילדה טרם החלימה.

המ"פ הסתכל עלי, ופלט: "חתיכת אדיוט! למה חזרת?"

התחלתי לגמגם ולטעון שרגש החובה הצבאית גבר עלי, אך הוא כבר לא שמע אותי שכן פתח את האשנב לחדר הרב־סמל ואמר לו: "תן לדב 'פס' לארבעה ימים!"

לא האמנתי למשמע אוזני, בסך־הכל רציתי להיפטר מעונש. לא פיללתי לפרס. הודיתי למ"פ ויצאתי את המחנה ברגשות מעורבים, צוהל מרוב שמחה ובושה על זכייתי הודות לשקר.

שרה השופעת מרץ לא ישבה בחיבוק ידיים. חיפשה עבודה בעיריה ונשלחה לעבוד מספר שעות ביום במשפחת עולים חדשים, שהיו

זקוקים לעזרה. היא עשתה שם הכל: טיפלה בתינוק שאך זה נולד ובאמו, בישלה, סידרה את הבית, כיבסה וטיפלה בהורים הזקנים. את רבקלה השאירה בבית אחרי שהאכילה אותה, ואת מפתחות הדירה מסרה לשכנה, למקרה שהתינוקת תתעורר. בהגיעי הביתה באחד מסופי שבוע הופתעתי למראה רהיטים חדשים – ארון בגדים, שולחן וכיסאות. התברר ששרה חסכה גרוש לגרוש וקנתה רהיטי "צנע" פשוטים, שבעיני נראו נהדרים ומכל מקום שינו לגמרי את פני מעוננו.

למרות הכל היה המצב בבית קשה בשל היעדרויותי הממושכות ומשום כך החלטנו ששרה והילדה יעברו לגבת, שם ימתינו לשיחרורי ללא דאגת פרנסה. בגבת דרה שרה עם אמה ועבדה בגן הירק. רבקלה צורפה אל ילדי הקיבוץ.

האפשרות להתראות עם האשה והבת לעיתים תכופות והידיעה שלא חסר להן דבר, שינו את חיי מקצה לקצה. בכל שעת פנאי הייתי "קופץ" לגבת ותמיד הייתי חוזר משם לפלוגה ובתרמילי מפירות העונה. החבריא שלי למדו חיש מהר, שכדאי לחפש מתחת למיטתי.

הגיעה תקופת המעברות. המדינה הצעירה, בת השלוש, לא יכלה לבנות דירות לאלפי העולים שהמשיכו לנהור מכל קצווי תבל. העולים הועברו מהאוניות הישר למחנות אוהלים. ביום הציק להם החום הכבד ובלילות הקור. בבוא החורף הפכו גשמים עזים את מחנות האוהלים לאגמים והאוהלים נראו משייטים בהם כספינות מפרש. אוהלים לא מעטים קרסו על יושביהם. דרכי הגישה היו לעיסות בוץ. צוותי עזרה שגויסו לא יכלו להשתלט על המצב והממשלה החליטה להיעזר בצבא.

בוקר אחד אסף המ"פ את סגל הפלוגה, סיפר על המצב הקשה השורר במעברות ופירט את העזרה הדחופה שעלינו להגיש שם. מייד אחר־כך נסענו לסיור במחנה העולים בעתלית. מגורי אוהלים לא היו זרים לי – אני עצמי גרתי באוהל ולא ראיתי בכך אסון. אבל התמונה שהתגלתה לפנינו בעתלית היתה מזעזעת. היתה שעת צהריים. אוהלי המחנה היו שקועים במים ובבוץ. גשם ירד בלי הרף. אנשים עמדו בפתחי אוהליהם והביטו בנו בעיניים מבקשות עזרה. ילדים עמדו כנטועים בתוך הבוץ. אנשי רפואה ועובדי המחנה, נעולי מגפיים, התרוצצו ונעלמו חליפות בין האוהלים.

משהו התקומם בתוך־תוכי. כיצד ייתכן שפה, במדינת ישראל, ייקלעו יהודים למצב מחריד שכזה? נרגש אמרתי למ"פ: "צריך להוציא מייד את האנשים מפה ולשכן אותם במחנות צבא. אנחנו ניתן להם את

הצריפים, ובעצמנו נוכל לישון באוהלים".

"דב – אמר לי המ"פ בחיוך על פניו – אתה רוצה לחסל את הצבא? אתה יודע כמה אנשים גרים במחנות אוהלים? כל הארץ מלאה אוהלים! מה שצריך לעשות זה לעזור להם פה, במקום, לעבור את הזמנים הקשים".

למחרת יצאנו עם בוקר לעתלית, עמוסים בכלי עבודה. רוח מערבית עזה נשבה מן הים. הגשם נחלש, אבל התחדש מדי פעם. הנשים והילדים עדיין ישנו או הסתתרו באוהלים מפני הקור והגשם. הגברים שוטטו באפס מעשה. כולם קיבלו פנינו בשמחה. חילקתי את החיילים לחוליות. היו שעבדו בחיזוק האוהלים ובנו סביבם סוללות עפר, אחדים נשלחו להציל את ערימת החפצים שעמדה חשופה לגשם, ורוב החיילים החלו לחפור תעלות ניקוז. כולנו עבדנו בחוץ. לא היה שום צורך להאיץ באיש. והתוצאות לא איחרו לבוא: מפלס המים החל לרדת והשלוליות והאגמים נעלמו. אוהלי המחנה חזרו לעמוד ביבשה והתושבים נתעודדו. כאות תודה הזמינונו לאוהליהם לשתות תה או קפה. תוך כדי עבודה התידדו החיילים עם משפחות העולים ולא חייל אחד שנעלם ממקום עבודתו נמצא מבלה עם נערה באחד האוהלים. פעם אחת הזמינה אותי אחת הנערות לשתות קפה. כשגמרתי לשתות, הודיתי לה וביקשתי לצאת את האוהל, אך היא הפצירה בי להשאר עימה. לא התפתיתי לה חרף יופיה שקסם לי.

העבודה במעברות העניקה לי פעם ראשונה הרגשה, שאני כבר לא "עולה חדש" – אני כבר "ותיק חדש", שביכולתו לעזור למי שזה מקרוב באו. העבודה גם העניקה לכולנו חוויה עמוקה של שייכות והזדהות עם העם והמדינה. החיילים עבדו בהתלהבות שכמוה טרם ראיתי. וככלות הכל, אנו עצמנו, חיילי הפלוגה, בשמותינו, במבטאינו ובמנהגינו היינו נציגי קיבוץ גלויות. בחדר האוכל היה אפשר להיווכח בבירור בשוני שבינינו. פעם הייתי עד לפרשה משעשעת: חייל ממוצא תימני הביא מהבית פלפלונים חריפים ובארוחת הצהרים אכל אותם עם המרק בהנאה מופגנת. חייל ממוצא פולני שאל את התימני: "זה לא חריף"?

"מה פתאום? השיב התימני ונטל פלפלון נוסף לפיו. הפולני הושיט יד. לקח פלפלון, הכניסו לפה, נעץ בו את שיניו – וקפץ ממקומו כנשוך נחש, עיניו בורקות ופיו פעור. כל הנוכחים פרצו בצחוק ואילו בעל הפה הבוער התנפל על בעל הפלפלונים בחמת זעם, נכון לעשות

בו שפטים.

היה בתוכנו גם בחור שמימיו לא אחז בידו מזלג. היה מביך לראותו כל פעם יושב ליד השולחן, לוקח לידיו נתח בשר, קורע ממנו פיסות באצבעותיו ומכניסן אל פיו. הבחורים עשו "מאמצים חינוכיים" ללמדו לאכול בסכין ומזלג, ואומנם השיגו תוצאות: הבחור היה חותך את הבשר בסכין ומזלג – ואחר־כך היה משחרר בידו את פיסת הבשר מהמזלג ומכניסה לפה בהנאה יתרה. עם מזלג ובלי מזלג – כולנו למדנו לחיות יחד ולהשלים זה עם מנהגי זה. מכל אחד נדרשו ויתורים מסויימים למען החיים המשותפים – הצבא היה בית־ספר טוב להכרה הדדית ולחיים בצוותא.

לי היה הצבא זירת מבחנים ביכולת עמידה ולמידה, השתלבות בחברה והכרת ערך עצמי. התקדמתי די מהר בסולם הפיקוד, במהלך שנה נתמניתי סמל ראשון ורוב הזמן מילאתי תפקיד ממלא־מקום מפקד מחלקה – תפקיד ביצועי אחראי. אולם לא ראיתי את עצמי כאיש צבא ולא שאפתי לקריירה צבאית. כאשר הוצע לי לצאת לקורס קצינים סירבתי. אהבתי את העבודה, את החברה, אבל לא אהבתי לפקד. בנוסף, הרתיע אותי הניתוק מהבית שגוזר השירות בצבא. אני חלמתי על בניית תא משפחתי הדוק.

בימי שהותה של שרה בגבת, כאשר הקשר שלי ושלה עם רמלה נותק לגמרי, נתקבלה החלטה להקטין את מספר חברי קואופרטיב הנגריה לחצי. איך נקבע מי מאיתנו יישאר ומי ייצא, לא ידעתי. סופר, שמכוח התארגנויות של "שמור לי ואשמור לך" היו מי שהבטיחו לעצמם את החברות להבא. כך או כך, לי הודיעו כעבור זמן־מה, כי באסיפת חברים הוחלט ברוב קולות להוציא מספר חברים, ואני בתוכם, מן הקואופרטיב.

חסל! אין לי יותר שום חלק ונחלה בקואופרטיב!

הדבר פגע בי מאוד, אני, שהייתי ממייסדי הקיבוץ, חבר יחיד שמסר את כספו לרכישת מכונות, שעבדתי בעבודות שונות ואת כספי מסרתי לקואופרטיב, שהלכתי לצבא וסיכנתי חיי יום יום בזמן שהאחרים חיו בשלווה ובנו את עתידם – כך זורקים אותי החוצה? ראשי הקיבוץ שלנו, שדרשו מכל החברים נאמנות ומסירות והטיפו לחיי שיתוף, ריפדו לעצמם את עתידם. באיזה זכות השתלטו אנשים אלה על רכוש משותף לכל חברי הקיבוץ?

אך יותר מההשתלטות על הרכוש המשותף הכאיבה לי בגידתם של אנשים, שנתתי בהם אמון מלא, בערכים המשותפים ובי אישית. אומנם, ולאחר מחשבה, יותר משכעסתי עליהם כעסתי על עצמי על שברוב תמימותי נתתי אמון בזולתי והנחתי להם להוליכני שולל. במצב זה החלטתי להיאבק על זכויותי, אך התברר שהדבר אינו פשוט כלל וכך נאלצתי לדחות צעד זה לאחר שחרורי מהצבא.

יום אחד הגיע המ״פ ממטה החטיבה וזימן ישיבה דחופה. הוא דיווח לנו, שבידיו פקודת מיבצע סודי ביותר. באזור מפעל החשמל שבנהריים יש שטח שישראל וירדן טוענות כל אחת לבעלות עליו. מאז מלחמת העצמאות שטח המריבה, היפה לחקלאות, אינו מעובד ונחשב לשטח הפקר. אנו, הישראלים, רוצים לעבד השטח הזה ולקבוע באופן זה עובדה. אולם בסמוך לשטח, בבניני מפעל החשמל המשותק ממוקמים חיילי ה״לגיון״ יש גם חשד סביר, שהשטח ממוקש, אין לדעת מה תהיה תגובתם. לכן הוחלט לרכז כוח מאחורי הגבעות השולטות על השטח ולקרב אליו טרקטורים. המחלקה שלנו תתפרס עם שחר לאורך השטח, ואנשינו יתקדמו ראשונים ויבדקו בדקרים אם אין בשטח מוקשים קופצים, אחרינו יכנסו חיילים מצויידים במגלי מוקשים, ומייד בעקבותיהם ייכנסו הטרקטורים ויחרשו את האדמה. נאמר לנו, כי אם הירדנים יפתחו עלינו באש, יהיה עלינו לתפוס מחסה עד שהכוח שרוכז מאחורי הגבעות יענה במכת אש מרוכזת כדי לשתק את האויב ויאפשר לנו לסגת למקום בטוח יותר.

לא הכרתי את השטח ולא יכולתי לעמוד על גודל הסכנה, אבל היה ברור, שמדובר בפעולה לא פשוטה. הפריסה של כוחות גדולים בעורף, חיפוש המוקשים לאור היום, לעיני האויב המחישו את חומרת העימות האפשרי. כל היום הייתי עסוק בהכנות ליציאה – בדקתי את מגלי המוקשים וכל ציוד אחר והבהרתי לכל חייל את תפקידו. כל הפלוגה היתה על הרגליים.

בשעות הערב המאוחרות יצאנו בשיירה קומנדקרים לקראת הבלתי־נודע. בבית הקפה היחיד בתל־חנן, הסמוך למחנה, נשמעו צלילי מוסיקה לריקודים. הרחוב היה שקט, תושבי השכונה, אנשי עמל כבר הלכו לישון.

הדבר הראשון שהעסיק את מחשבתי היה האם לא שכחתי לקחת משהו. עברתי בראשי על כל הפריטים הנחוצים אף שלמעשה לא ידעתי

בדיוק למה עלי להתכונן. ארשת הפנים הרצינית של המ״פ והקפדתו על כל פרט, וכמובן גודל הכוחות ששותפו במבצע, הרשימו אותי מאוד. המכוניות נעו בחשיכה מזרחה, בכיוון עפולה. אחרי טבעון עצרנו לרגע. המ״פ עבר ממכונית למכונית, שאל – והתבדח. הבחורים המיושנים התעוררו לחיים, פתחו פיהם ונכנסו זה לדברי זה. ושוב יצאנו לדרך.

כשקרבנו לגבת השתוקקתי לעצור כדי להתראות עם שרה ורבקלה הקטנה, לנשקן ולהמשיך וכמדבר לעצמי אמרתי: ״יש לי פה בקיבוץ אשה וילדה. האם זה לא צודק יותר לבלות את הלילה איתן?״

כולם צחקו.

בעפולה עצרה השיירה במרכז העיר. כולנו נדחסנו לתוך המסעדה האחת שהיתה פתוחה, שם קיבלו את פנינו אלוף פיקוד הצפון אברהם יפה ועוד כמה קצינים. לאחר שהחליף דברים עם המ״פ קם אלוף יפה ואמר לנו כמה מלים על חשיבות המבצע. הוא איחל לנו הצלחה וסיים ב״צאתכם בשלום ושובכם בשלום״.

הקפה עוררנו והחם את גופותנו. במציצות עמוקות מילאנו את ריאותינו עשן סיגריות ועלינו לקומנדקרים, שפנו לטבריה. היתה שתיקה. הבחורים שקעו איש במחשבותיו. הפגישה עם האלוף, שבא להיפרד מעלינו לפני היציאה למבצע הציתה את הדמיון: מי יודע מה מחכה לנו? אחרי צאתנו את העיר הצטרפו לשיירה כמה אמבולנסים. תחילה חשבתי שהצטרפות זאת מיקרית, אך האמבולנסים לא פנו ימין או שמאל ונשארו צמודים אלינו. המשמעות היתה ברורה ובמוחי לא איחרו להתרוצץ מחשבות קודרות: אני עלול להיהרג בתוך כמה שעות: שרה תהיה אלמנה ורבקלה – יתומה! החלטתי לגרש מעלי את כל המחשבות הרעות, ולשכנע את עצמי כי הנה, בזמן האחרון ריחפה עלי סכנה לא פעם ולא נפגעתי כלל, ואין שום סיבה, שדווקא הפעם ישתנה מזלי לרעה.

לפנינו, בכביש הריק, ראינו לאור הפנסים חתול שחור חוצה מצד אל צד. אחד החיילים אמר מייד: ״ראיתם את החתול השחור? אנחנו לא נחזור מזה בחיים!״

התנפלתי על החייל. ״אתה מאמין בכל השטויות האלה? תתבייש לך!״

החייל השתתק, אך בקומנדקר נפתח ויכוח ונשמעו סיפורים שונים ומשונים על חתולים שחורים ושאר סימנים ״בדוקים״ לאסונות שלא קרו. כל אלה עשו לשחוק האמונה התפלה סביב החתול השחור, ובכל

זאת נותר בפה טעם מר כלשהו.
השיירה עצרה. המ״פ שוב עבר על פני כל המכוניות ופקד לכבות את האורות. עמדנו על הרכס שמעל לכנרת והמשכנו בנסיעה בפנסים כבויים. לפנינו התגלה נוף מואר באור הירח. הכנרת נראתה ככתם אחד גדול. חצינו את טבריה, הדרמנו, עברנו על פני דגניה ועצרנו לבסוף בשטח שהצמיח קני סוף. לאוזנינו הגיע רעש מפל מים. לימיננו התנשא בניין כשל בית־חרושת. מייד נאמר לנו, כי אנו נמצאים באזור מפעל החשמל של נהריים.
התארגנו בשטח. המ״פ, שפיקד על המחלקה, חילק את התפקידים. כשהגיע אל החייל שנבהל מהחתול השחור, סירב הלה לקבל על עצמו את התפקיד באומרו שהוא יודע כי לא יחזור חי משם. המ״פ השתדל לשכנע אותו למלא את תפקידו בדברי נועם, ומשלא הצליח שלף אקדחו ואמר לסרבן: ״יש לך אפשרות לבחור – או להיכנס לשטח יחד עם כולם או שאני יורה בך כדור כבר עכשיו״.
החייל בכה כילד קטן ובו במקום גם שילשל. למרבה המבוכה נתקפו עוד כמה בחורים שילשול...
עם אור ראשון, כשהשמים האפירו והיה אפשר לראות מטרים ספורים לפנינו: אנו שכבר היינו פזורים לאורך השטח, התחלנו לנוע ראשונים עם דקרים. היינו חמישה: המ״פ שני קצינים, סמל ואני. השטח היה קשה לעבודה בגלל הצמחיה הצפופה. היינו צריכים להקפיד על הליכה בשורה, כדי לכסות את כל השטח. אחרינו הלכו חיילים ובידיהם מגלי מוקשים. בדקתי בדקר את השטח שלפני תחילה לוודא שאין בנמצא מיתרים מתוחים הקשורים למוקשים קופצים. אחר־כך דקרתי כל סנטימטר של אדמה לגלוי מוקשים מוטמנים. הייתי כה שקוע בבדיקת השטח עד שלא שמתי לב כי היום כבר האיר.
צעדתי בשדה קוצים, בשורה אחת עם אחרים. מימיני ראיתי את בניין ״בית החרושת״ שהיה מוקף תיל. כשהרמתי את עיני ראיתי חיילים ירדניים עומדים על הגג ומביטים בנו. הרגשה מוזרה אפפה אותי. לא אחת כבר ראיתי את האויב בעמדות ממול, אלא שאז שכבתי עם נשק דרוך או החלפתי אש, אבל לנוע מול האויב עם דקר ביד, כשהוא מכוון נישקו אלי? הבטתי סביבי. החברה שלנו המשיכו להתקדם ולסרוק את השטח. פתאום נשמע רעש מנועים. טרקטורים פולטי עשן ממפלטיהם נכנסו לשטח והחלו לחרשו. אנחנו המשכנו להתקדם.
עברו כמה שעות. המתח הראשוני פחת במידה מסוימת, אם כי

האפשרות שתיפתח עלינו אש היתה סבירה עוד יותר שכן קרבנו יותר למקום האויב. לבסוף הגיעה פקודה לחזור למקום הריכוז. הכל עבר בשלום. חיילים שחיפו עלינו, וצפו בלי הרף במשקפות על עמדות הירדנים, סיפרו שהירדנים הציבו מקלעים ודרכו את נישקם ושוחחו בקשר. היו רגעים, שנראה שהם עומדים לפתוח באש, אבל דבר לא קרה.

כעבור כמה ימים הגישו הירדנים למועצת הבטחון תלונה נגד ישראל. הם טענו, כי הישראלים השתלטו על שטח שלהם ודרשו החזרת המצב לקדמותו. ככל שידוע לי, נשאר השטח בידי ישראל עד היום.

באותם הימים נהגנו לקיים בפלוגה מסיבות לאחר השלמת פעולות או תימרונים. לצורך זה הקמנו "קופה משותפת" וכדי לצבור כסף היינו מבצעים "עבודות צדדיות" בשוק האזרחי. שירתנו קבלנים שביקשו לבדוק שטח לפני שהתחילו לעבוד שם, לפוצץ חלקי גשר ישן שהפריעו לבנות גשר חדש, או לעקור עצים גדולים. עבודות ממין זה היו אסורות, אבל אנו הרשינו לעצמנו לעשותן בתירוץ שההכנסות "קודש לכל הפלוגה".

עתה, שחזרנו בשלום מהמיבצע בנהריים, החליט המ"פ לערוך מסיבה. הוקמה ועדה מיוחדת שהקצתה כסף למאכל ולמשקה וכן גם חמש-עשרה לירות למופעי אמנים. אף שלא היה לי מושג בתחום זה, הוטלה הבאת אמנים עלי. במשרד קצין העיר בחיפה נתנו לי מען של בדרן – אדם מבוגר שהתמחה בבידור קהל בבדיחות ושאר מיני הצחקות. למופע של שעה ביקש חמש-עשרה לירות. נפגשתי איתו והתרשמתי שאינו מתאים לנו. חששתי, שאם יופיע לפנינו החבריא לא יניחו לו לפתוח את הפה – ולי לא יסלחו לעולם. שוב חזרתי לקצין העיר, שאלתי וחקרתי ושמעתי מפי מישהו, שבבית-קפה מסוים בשכונת בת-גלים נפגשים אמנים, עולים חדשים, זמרים ונגנים, ומציעים את עצמם בפרוטות. נסעתי לשם בלי שידעתי מה בדיוק אני מחפש.

בית קפה היה מלא טיפוסים מטיפוסים שונים, רובם נשים בגיל העמידה, מפורכסות במוגזם להסוואת גילן. כשנכנסתי פנימה היפנו הכל עיניהם אלי כאילו חשו שבאתי להזמין מישהו להופעה במסיבה. ניגשתי לדלפק ופניתי לאשה שנראתה בעלת בית-הקפה, ואמרתי לה שאני מחפש זמרת. האשה צחקה: "איזה זמרת? יש פה זמרות אופרה וזמרות קברט מכל אירופה! מה בדיוק אתה צריך, בחור?"

"אני צריך זמרת, שתשיר במסיבה לפני חיילים".
האשה העבירה עיניה משולחן לשולחן ופתאום עצרה. "כן – אמרה – יש לי בשבילך בדיוק מה שאתה מחפש". היא כיוונה אותי לשולחן שלידו ישבה אשה יפה כבת שלושים, שערותיה שחורות ועיניה שחורות עוד יותר ועצובות. היא לבשה שמלה פרחונית עם מחשוף לא גדול מדי. האשה הקסימה אותי ביופיה וכשישבתי לשולחנה שכחתי לרגע למה באתי – היה בה משהו שהזכיר לי את העולם שלפני מלחמת־העולם השניה. אחרי שיחה קצרה נודעה לי כל ההיסטוריה שלה. בילדותה ברחה עם הוריה מפולין לרוסיה, שם התייתמה משניהם. ברוסיה למדה זימרה והופיעה בקונצרטים לפני קהל. הרפרטואר שלה כולל שירים רוסיים, פולניים ושירים ביידיש. בארץ למדה שירים בעברית. העברית שלה היתה קלושה ועברנו לשוחח ביידיש. היא הרגיעה אותי באמרה שכבר הופיעה לפני יחידות שונות בצבא. עבור מופע ערב ביקשה חמש לירות והוסיפה, שהיא זקוקה למלווה ומייד הציעה לי אשה מבוגרת המנגנת באקורדיון.
"וכמה היא תרצה?"
"גם כן חמש לירות".
הייתי מופתע: גם זמרת וגם אקורדיוניסטית בעשר לירות? ממש מציאה! מאחר שנותרו לי חמש לירות, שאלתי את הזמרת אם היא יכולה להמליץ על אמן נוסף במחיר זה. הזמרת קמה והביאה אשה כבת ארבעים ומעלה, נמוכת קומה, רזה מאוד, שערותיה הבהירות מתוחות לאחור וקשורות כזנב סוס. מתחת עיניה נראו קמטים חרושים עמוק. אפה ושפתיה היו קטנים כשל ילד. האשה, שנראתה כזקנה וצעירה בעת ובעונה אחת, לא נראתה לי מתאימה למסיבת חיילים, אבל הזמרת "שלנו" הסבירה לי שמדובר בבלרינה מפורסמת בשעתה בבלט בברלין. "כשהיא תופיע על הבמה, היא תראה כנערה צעירה!"
חזרתי למחנה מאושר. הצלחתי לארגן למסיבה שלוש נשים, זמרת, נגנית ורקדנית!
ביום המסיבה הייתי שרוי במתח עצום. האם החבריא יהיו מרוצים מ"האמניות" שלי? ומה אם הבחורים לא יתייחסו כראוי לשלושתן? גרוע מזה, אני הייתי אמור להיות המנחה של "החלק האמנותי" וכמובן נתקפתי חרדת קהל: האתגבר על התרגשותי ואשלוט בלשוני?
כשהכנסתי את האמניות לאולם המסיבה, כבר ישבו כל אנשי הפלוגה סביב השולחנות והכל קמו לראות את מי הבאתי. רעש וצחוק נשמעו

מכל עבר.

"הוא הביא חתיכות!" אמר מישהו.

"הוא הביא את האמא שלו!" אמר אחר ואני נפגעתי קשות. היתכן, שהחיילים, חברי לפלוגה, אינם יודעים שכל משפחתי נספתה בשואה? אבל מניין להם לדעת? מעולם לא סיפרתי להם דבר.

אחרי נאום קצר של המ"פ ועוד מישהו מהחטיבה, הורמו כוסות "לחיים". על השולחנות נערמו מאכלים בשפע. האוירה התחממה. הנגנית הלא־צעירה עלתה על הבמה המאולתרת, ישבה על כיסא והתחילה לנגן מחרוזות שירים עבריים מוכרים. שירה אדירה פרצה מכל הפיות. כל פחדי מקטע זה נגוזו. הנגינה היפה חדרה ללב ופעם בפעם פרצו הכל במחיאות כפיים.

עתה הגיע תורי לעלות על הבמה. החבריא קיבלוני במחיאות כפיים ובצעקות. רגע עמדתי בלי לדעת מה להגיד ואיך להתחיל. היה בדעתי לומר כמה דברים רציניים. הכינותי נאום של ממש. אך במקום זה התחלתי לצחוק וסיפרתי, שאחרי מאמצים אדירים הצלחתי להביא למסיבה את "האמניות הבינלאומיות הכי טובות". הצגתי אותן אחת אחת בתשבחות קיצוניות. היה קשה לדעת אם מחיאות הכפיים נועדו לי או להן.

הזמרת הופיעה בשמלה שחורה, ארוכה עד הריצפה ועמוקת מחשוף. פרח אדום היה תקוע לה מעל החזה. תחילה שרה שירים עבריים, צירפה אליה את הבחורים וסיימה במחיאות כפיים ושריקות. שוב עליתי על הבמה והכרזתי על הופעתה של "הפרימה־בלרינה המפורסמת". הרקדנית עוררה הפתעה כללית. אחרי שאגת התפעלות נשארו הכל פעורי פה. אותה אשה כבת ארבעים אכן נראתה על הבמה כנערה צעירה, לבושה בגדי בלט ולראשה כתר נוצץ. לרוב הבחורים היתה זו פעם ראשונה שראו מופע בלט חי, לא בסרט אלא כמטחווי יד. החבריא התפעלו מכל תנועה, אבל כשהתמשך הריקוד החלו להתפרע, לא מעט הודות לכמויות אלכוהול שלגמו. לבסוף שרה הזמרת שירים רוסיים ושירים ביידיש. כששרה שירים ששמעתי בילדותי, זלגו עיני דמעות. הזמרת אמרה לי, שראתה דמעות בעיני והדבר ריגש אותה מאוד. נפרדנו בחיבוק ונשיקה.

שרה היתה באה למסיבות הפלוגה ונוכח היחסים הטובים ששרו ביני ובין אנשי הפלוגה אמרה לי פעם: "דב, אתה באמת אוהב את הצבא!"

"זה מפני שטוב לי בצבא", עניתי.

"ומה כל כך טוב לך בצבא?", שאלה.
"אילו לא הייתי בצבא, אף פעם לא הייתי בא לחופשה נהדרת הביתה!"

הפעילות הצבאית המאומצת ומערכת אימונים לא הניחו פנאי, אך גם גרמו שיעבור הזמן מהר. הפלוגה היתה לביתי השני. כשחזרתי מקורס מש"קים הייתי חבלן יחיד בפלוגה בצד המ"פ ועוד קצין. כמעט בלי משים, בהדרכתי, נעשו הבחורים הצעירים, עולים מארצות שונות, לחבלנים מעולים, למפקדי כיתות מצוינים, שאפילו עלו עלי ועוררו בי קנאה. אחדים מהם הגיעו לימים לדרגות קצונה גבוהות.

יום אחד זימן אותי המ"פ לשיחה והציע לי ללכת לקורס קצינים. הקורס נמשך תשעה חודשים וחייב חתימה על שירות בצבא הקבע. סירבתי והמלצתי על סגני.

לקראת יום העצמאות הוטל על הפלוגה להכין את איצטדיון רמת גן למיפגן צה"ל. לתקופה זו עברנו לתל השומר. למרות שעבדנו קשה, היה מצב רוח מרומם. שרה באה מיוחד מגבת לרמלה, כדי להיות קרובה אלי ואני הצלחתי להסדיר את כניסתה למיפגן.

באותם הימים אירעו תקריות בגבול ישראל־סוריה. הסורים השתלטו על מובלעת אל־חמה. ומדי פעם היו חילופי אש בין הצדדים. בתקרית חמורה ביותר הרגו הסורים עשרה שוטרים שנכנסו לשטח אל־חמה. בתגובה התקיפו כוחותנו עמדות של הסורים בתל־מוטילה שממערב לירדן וניסו לכבוש שם את שטח ההפקר. הסורים, שהיו מחופרים היטב, גרמו לנו אבדות כבדות. רק אחרי קרב עז בסיוע אווירי נכבש השטח בידי צה"ל.

אנחנו, שהיינו עסוקים בהכנות ליום העצמאות, לא ידענו הרבה על המתרחש בצפון לבד משמענו ברדיו או קראנו בעיתונים. ביום הקרב הגדול שהתחולל בתל־מוטילה, הגיע אלינו לאיצטדיון רמת־גן המ"פ שלנו ואמר לי לעלות מייד על הג'יפ שלו ובלי שהספקתי לשאול שאלה אחת דהרנו צפונה. בדרך סיפר לי המ"פ "מה הולך" בגבול הצפוני בזמן שאנחנו עוסקים בחגיגות. הצעתי לו, שניגש תחילה לתל השומר, שם נמצא כל הציוד שלנו והנשק, אבל הוא התעלם מהצעתי באומרו כי מחר תגיע כל הפלוגה לצפון על ציודה.

היטב חרה לי, שעל סף המפגן, שלקראתו עמלתי כל כך, ולאחר שהבטחתי לשרה כי תוכל לצפות בו, הושבת הכל ואנו זזים צפונה.

חוויה דומה כבר היתה לי בעבר. פעם על סף יציאה לחופשה, ברגע אחרון ממש, לאחר שיצאתי את המחנה והמתנתי ל״טרמפ״ ליד השער, עצר לידי ג׳יפ שיצא מהמחנה והסיעני למשרד קצין התורן.

״מה קרה?״

״התקבלה הודעה מהפיקוד, שמכונית עם נוער עלתה על מוקש ליד מגדל. צריך לנסוע לשם מייד״.

החלפתי כאוטומט מדי א׳ בבגדי עבודה, העמסתי ציוד על קומנדקר, לקחתי איתי חייל, ובמקום לנסוע דרומה ולבלות את השבת עם שרה ורבקלה נסעתי צפונה. בטבריה, שם בירתי פרטים לגבי מקום האירוע, נודע לי שאיש מהנוסעים במכונית לא נפגע. כולם הסתלקו מן המקום ורק המכונית שנפגעה נותרה שם. לנתי אפוא במחנה צבאי ליד טבריה, עזוב לנפשי במחנה זר, ולמחרת יצאתי למקום האירוע. המכונית עמדה נטויה, גלגל אחד שלה מרוסק. אחרי בדיקה מסביב לא ראיתי שום סימן של חפירה טריה. היה ברור, שהמוקש שהתפוצץ הונח שם מזמן. מאַחר שלא ניתן היה להזיז את המכונית, לא יכולתי להפעיל מגלה מוקשים. בדקתי בסכין חבלה סנטימטר אחרי סנטימטר, ומתחת המכונית חשפתי מוקשים אחדים. משכתי כל אחד מהם בחבל ועוגן, כדי לוודא שאינם ממולכדים, ופוצצתי אותם הרחק מהמכונית. אלה היו מוקשים אנגליים, שנראה שהונחו בידי אנשי קאוקג׳י במלחמת העצמאות.

עכשיו בג׳יפ לימין המ״פ, נוסע אל הבלתי־נודע, הרגשתי כילד שנלקח ממנו צעצוע אהוב עליו. תמו הימים הטובים בתל השומר, כאשר מדי ערב כמעט יכולתי לבלות עם שרה בביתנו שברמלה, והציפיה לבלות איתה יחד במפגן יום העצמאות נתחלפה בתסכול ובמתח גם יחד.

בדרך סיפר המ״פ על האבדות הקשות שנגמרו לנו עד כיבוש תל־מוטילה. השטח קשה לשליטה ויש לחסום אותו לפני הסורים בגידור ובשדות מוקשים במהירות מירית. הסמ״פ כבר מטפל בהשגת חומרים הדרושים ומחר תגיע הפלוגה כולה ונתחיל לעבוד.

בינתיים הגענו לטבריה ונסענו לאורך הכנרת. ככל שהמשכנו דרכנו צפונה התרבו יחידות הצבא שחנו בשולי הכביש וממצדיקי״ם עצרו וכיוונו את התנועה. הרגשתי שאנו נכנסים לעולם אחר.

לפני ראש פינה פנינו מזרחה בדרך עפר ועלינו לגבעה זרועה אבני בזלת. השטח נראה שקט וריק, אבל מייד ראיתי שמאחורי כל גבעה

קטנה פזורים תותחים, מרגמות ויחידות שונות. קצין שקיבל את פנינו הוליכני לתצפית, שם התגלה לפנינו שטח מישורי גדול, מלא קוצים ואבני בזלת. המ"פ נתן לי את משקפתו ואמר: "תסתכל טוב. לאורך כל קו האופק שאתה רואה צריך להקים גדר תיל דו-שיפועית עם קונצרטינה, ובנוסף צריך להניח מייד שדות מוקשים לכל האורך, וכן גם מוקשי תאורה לאזהרה, למקרה שהסורים יצליחו לחדור דרך הגדר ולעבור את שדה המוקשים". המשימה נראתה לי בלתי-אפשרית. אמרתי למ"פ "המפקד, פה מדובר בקילומטרים!"

"נכון מאוד – השיב לי בקולו העבה – מדובר בעשרה קילומטרים גידור ומיקוש. זו עבודה עצומה. ואנחנו נעשה אותה!"

נזכרתי בקצין חבלה, שסיפר לנו בקורס על הנחת אלפי מוקשים לאורך קילומטרים במלחמת-עולם השנייה. צחקנו. אמרנו לעצמנו, שהקצין אוהב להגזים. עכשיו עמדנו לפני עבודה בסדר-גודל כזה.

חזרנו למחנה ומייד התחלנו בהכנות הדרושות. בשעות מאוחרות של הלילה קרא לי המ"פ לחדרו, הניח על השולחן בקבוק "ויסקי" וקופסת מנת קרב ומזג לשנינו חצאי כוסות. הקשנו כוס בכוס. ואני שהייתי רגיל בלגימת "וודקה", שתיתי את המשקה הלא מוכר בבת-אחת. אפי נתמלא ריח מיוחד וצמרמורת עברה בגופי. המ"פ הביט בי וחייך: "אתה שותה את זה כמו רפואה. אתה לא אוהב 'ויסקי' אולי אתה רוצה 'קוניאק'?"

"לא – אמרתי – זה בסדר גמור. אני רק לא רגיל לזה".

המ"פ המשיך למזוג. האלכוהול פשט בגופי. הלשונות הותרו.

פתאום פנה אלי המ"פ ואמר: "אנחנו מכירים כבר יותר משנה. עובדים יחד ומבלים יחד. אפשר להגיד שאנחנו חברים. אבל אני לא יודע מי אתה בכלל. ספר משהו על עצמך!"

בפלוגה אף פעם לא סיפרתי לאיש על עברי, אבל איכשהו ידעו כולם שאני שריד מהשואה. עכשיו, משנשאלתי פעם ראשונה לעברי, הופתעתי. באוירת הגילופין העליזה שנשתררה בינינו לא נטיתי לספר את סיפרי העצוב, ועם זאת התקשיתי לדחות בקשתו של המ"פ, שנאמרה בכנות רבה. רגע ארוך נמלכתי בדעתי, ואז, לאחר שהזהרתי את איש שיחי שהסיפור ארוך, פתחתי את פי.

מזמן לא סיפרתי ולא שיחזרתי את חוויות העבר. עכשיו ישבתי מול המפקד ואחרי לגימת מנת "ויסקי" הגונה, משחררת לשון, שיחזרתי את ימי ילדותי בחיק המשפחה, את פרוץ המלחמה, את מות אבי, את המאבק של אימי לקיים אותנו, הילדים, את הבריחה מלודז' לוורשה

ואת החיים בגטו. המ"פ ישב מולי המום, לא נע ולא זע, רק הביט הישר בעיני. כשהפניתי מבט לעבר כוסי הריקה שלף אי־משם עוד בקבוק ויסקי ומזג לי – ואני המשכתי לספר ולספר בלי לפסוח על שום פרט, כאילו ניתנה לי הזדמנות יחידה לפרוק כל שהצטבר בי. השעות חלפו, אך אני לא הייתי מודע כלל לזמן. חייתי מחדש את חיי הגטו, סוביבור והיערות. הייתי שם עד כדי שמיעת קולות וחישת ריחות. כשסגרתי פי ונאלמתי כבר העיר השחר.

בדרך לתל־מוטילה, ליד כפר נחום, ירדנו עד שפת הכנרת ובחרנו חורשת אקליפטוסים למאהל הפלוגה. המקום נראה מתאים ביותר לפיקניק. המ"פ אמר: "כנראה שנצטרך לחיות פה הרבה זמן". כשהגענו לתל-מוטילה התחלנו מייד לסמן תוואי להנחת שדה מוקשים ולהקמת גדר תיל. כשצעדתי בתוך השטח, יכולתי לראות ולחוש מה שקרה. בורות שנוצרו בהתפוצץ פגזים, פגזי נפל שנשארו שלמים, ציוד של חיילים – חגורים, כובעי פלדה וכיוצא באלה – שהיה פזור בשטח, העידו על הקרב העז שהתנהל פה אך לפני יומיים. הרוח הביאה בכנפיה גלי צחנה שהעלו פגרי בהמות, שנראו פה ושם. זבובים טורדניים דבקו בנו. שקט מדכא שרר סביב.

מדי בוקר היינו עולים לשטח, עובדים עד ערב וחוזרים למאהלנו עייפים וצרובי שמש. אך חיש מהר היינו מתפשטים וקופצים לכנרת והעייפות היתה נעלמת באורח פלא. הים השקט, המים הנעימים והנוף הרוגע השרו במקום אוירת גן-עדן. כשצילצל הטבח בפעמון לארוחת ערב לא יצא איש מהמים. זאת עשינו באי־רצון רק לאחר איום מפורש בסגירת המטבח. הערב על שפת האגם היה נעים אך הנסיונות לשבת יחד זמן ממושך, לשתות קפה ולהחליף רשמים וחוויות, נכנעו לעייפות ששבה והשתלטה על כולנו. לא אחת נרדמתי על שפת האגם וישנתי עד בוקר בלי להיכנס לאוהל הסיירים שלי.

לא היה צריך לדרבן את החיילים בעבודתם הקשה – לשאת את המוקשים, לחפור גומות באדמת הבזלת הטרשית, לגרור גלילי תיל ועמודי גדר כבדים, לתקוע את העמודים בהלמניה בחום הכבד. כולם הכירו בחשיבות עבודתנו. איש לא התלונן. אולם כשחישבנו את ממדי התקדמותנו במיקוש השטח וגידורו התברר, שהעבודה כולה עלולה להמשך חודשים, ולפיכך הוחלט להעסיק מאה פועלים, לחלקם לקבוצות ולהעמיד בראש כל אחד חייל שלנו שיהיה אחראי עליה.

הפועלים היו עולים חדשים. נדרשנו ללמדם לא רק כיצד לעבוד אלא גם כיצד לנהוג במקרה של חילופי אש.

אחרי שהשלמנו להניח מוקשים בשטח גדול דיו, הוספנו לו בשוליו שורות של מוקשי תאורה. למחרת דיווחו לנו, שבמשך הלילה התפוצצו שלושה מוקשי תאורה והאירו את כל השטח. בכל העמדות הוכרז מצב הכן, נורו פגזי תאורה ונשלחו סיורים לבדוק אם בוצעה חדירה של האויב. המתח היה רב ואיש לא ישן כל הלילה. למחרת יצאנו לבדוק את השטח ועל יד מוקש תאורה שהופעל מצאתי פגר של תן, אחד מרבים שבאו לאכול מבשר פגרי הבהמות שנשארו פזורים בשטח מימי הקרב. בשעות אחרי הצהריים התפוצץ מוקש תאורה נוסף, הצית קוצים והאש התלקחה פוצצה מוקשי תאורה נוספים. חששנו, שהאש תגיע לשדות המוקשים והללו יתפוצצו כולם בשרשרת. כולנו חיילים כעובדים אזרחיים רצנו לכבות את האש למרות הסכנה שמישהו ייפגע. למרבה הסיפוק הצלחנו בכך.

חודש תמים עבדנו באזור תל־מטילה ללא הפסק, בשבתות כבימי חול. הכנרת שבה רחצנו להנאתנו מדי ערב, סייעה לנו להתמודד בעייפות. המשימה שתחילה נראתה בלתי-אפשרית, בוצעה עד לפרט אחרון.

חזרנו למחנה, לפעילות שגרתית, אך לא לזמן רב. כעבור זמן קצר יצאה הפלוגה להשתתף בתמרון גדול בגליל, שבוצע בהשתתפות כוחות שריון ותותחנים ובסיוע חיל אויר.

תחנתנו הראשונה היתה בסביבת כברי. התמקמנו בשטח עשיר בעצים ושיחים, בסמוך לנחל געתון, שזרם מוסתר בקני סוף. איש לא ידע כמה זמן נשהה במקום וכדי להקל על החיים הציע מישהו לנצל את מי הנחל ליצירת בריכה. הרעיון קסם לכולם ולמרבה השמחה אושר על־ידי המ״פ. נלהבים לביצוע, החדרנו בונגלור-טורפדו – צינור ממולא חומר נפץ, המשמש לפריצת מכשולים – לצמחיה העבותה שמשני עברי הנחל ופוצצנו אותו. כך התקבל שטח פנוי ברוחב עשרה מטרים. אחר-כך קדחנו ארבע חורים, שניים מכל גדה של הנחל, מילאנו אותם בחומרי נפץ ובפיצוץ אחד – לא ייאמן ממש – נוצרה לעינינו בריכה נהדרת. דיפנו אותה בשקי חול – וקפצנו פנימה להשתכשך. המ״פ לא איחר לבוא למקום המעשה ובראותו אותנו התפשט גם הוא וקפץ פנימה. עוד אנו משתעשים במים, עצר ג׳יפ על שפת הבריחה.

לתדהמתנו, יצא ממנו מפקד החטיבה. כולנו קפאנו במקומנו. בעיקר חששנו שמא ישלם המ״פ שלנו ביוקר עבור המבצע ההנדסי הפרטי שלנו. המח״ט גם הוא הביט בנו בתדהמה ופלט: ״לא ייאמן למה אתם מסוגלים! זורקים אתכם לגהינום ובן־רגע אתם הופכים לגן־עדן!״ אחר־כך פנה למ״פ ואמר: ״אני רוצה לדבר איתך!״ המ״פ ביקש לצאת מהבריחה, אבל המח״ט בלם אותו ואמר: ״תישאר בפנים. אני בא אליך!״ הוא התפשט עד לתחתונים – ונכנס המימה.

נשמנו לרווחה.

רק יום אחד נהנינו בגן-עדן. כבר למחרת התחיל התמרון. יומם ולילה נסעתי ממקום למקום בהרי הגליל לחסום מעברים במוקשים ובפיצוץ סלעים ולסכל את חדירת כוחות ה״אויב״. תמרון קשה, רב הרפתקאות שהשאיר בי רשמים עזים.

הזמן דחוס-הפעילות עשה את שלו. יום השיחרור משמש ובא. אם כי הצלחתי יפה במילוי תפקידי בצבא, לא עלה בדעתי כלל לשרת בצבא הקבע. את השירות בצבא ראיתי כחובתי, לא כמקצועי.

בפלוגה השתנו הרבה דברים. הסמל שלי הלך לקורס קצינים. טירונים שהגיעו לפלוגה חזרו מקורסים והיו לסמלים. המ״פ ארנון אבן עבר לקומנדו הימי ומפקד הפלוגה החדש לא איחר ללחוץ עלי שאחתום לצבע הקבע, לפחות לשנה. כשסירבתי, ביקש שאחתום לפחות לחודש אחד. למרות שאהבתי את שירותי בצבא לא נעתרתי.

בתום שתי שנות שרות נפרדתי מהצבא במסיבה חמימה שנערכה לי בפלוגה. חברי לשרות הביעו במסיבה זו חיבתם כלפי. נפרדתי מהם כמבני משפחה.

לא פעם הרהרתי בתהליך שעובר חייל טירון, המתייצב ביומו הראשון למחלקה, מפחד מצל עצמו, נתון להתעללויות הוותיקים ממנו, ואף על פי כן, במשך הזמן, מתגבר על הקשיים ועל הפחד ונעשה לאיש צבא כהלכה. ראיתי גם כיצד טירונים, שהגיעו ליחידה שופעי שחצנות ובטחון עצמי וניסו לבצר לעצמם עליונות, למדו להתאים את עצמם לחברה. אינני חושב, שיש כאן חוק הפועל על כולם, אבל לצעירים רבים, ואני בתוכם, היה הצבא בית-ספר מצוין הן לחיים עצמאיים והן לחיים בצוותא עם אנשים שונים ממך.

היה במחלקתי חייל, שבשום אופן לא רצה ללמוד חבלה. כשהוריתי

לו להדליק פתיל בטחון היה בורח ואני הייתי תופס אותו, מחזיק בו בכוח ומכריח אותו לעשות כמצווה עליו. הבחור היה לצחוק בעיני החיילים ופעם בשיחה פנים אל פנים, אמר לי: "מה יהיה לי מזה שאלמד חבלה? אני רוצה שישלחו אותי לקורס מוסכניקים, ואז תראה איך אני אלמד ואהיה חייל מצטיין, וכשאשתחרר מהצבא אהיה בעל מקצוע". לבסוף נוכח סרבנותו, נשלח הבחור לעבוד במוסך הפלוגה. פגשתיו אחרי עשרים שנה.

"אתה רצית שאלמד להיות חבלן? - אמר לי - אבל הודות לזה שעברתי למוסך נשלחתי לקורס, וכשחזרתי ניהלתי את המוסך. שנה אחרי שהשתחררתי היה לי מוסך משלי, ועכשיו יש לי חנות גדולה של חלקי חילוף".

האיש סיפר לי את סיפור הצלחתו כדי להצדיק את התנהגותו הסרבנית. לכאורה צדק והשיג את מטרתו, אבל אני, משום-מה, ריחמתי עליו. מקץ עשרים שנה עדיין חש צורך להצטדק, שכן לא היה שלם עם עצמו על שנהג לפי שנהג. לדידי עמד איש זה בשורה אחת עם אנשים שלא הלכו כמוני לצבא ובשנתיים אלה עבדו, השתכרו והרויחו, רכשו חפצים ואביזרים וביססו את עתידם, אבל באותו זמן החמיצו דבר ששום פיצוי לא ישווה לו: הם החמיצו את החוויה של שותפות פעילה בהגנת המדינה שלך, המקנה לך זקיפות קומה לאורך כל החיים ומשחררת אותך ממיני הצטדקויות והתגוננויות מול המצפון המייסר.

לי מכל מקום, היתה תקופת שירות בצבא מעבדה לבדיקה עצמית של יכולתי ללמוד ולבצע משימות, להשתלב בחברה מגוונת ולרכוש ידידים. מפקדים וחברים מתחו עלי לא פעם ביקורת וטענו שעלי להיות קשוח יותר ולהפעיל את הסמכות שבידי כדי לכפות על פקודי את ביצוע הוראותי, אחרת סופי להיכשל. ובאמת, לפעמים נדמה לי שאני קרוב לכשלון. אבל לבסוף תמיד השגתי את מבוקשי בדרכי שלי. שוב ושוב רוויתי נחת בראותי את חיילי עושים את המוטל עליהם לא מתוך פחד מעונש.

השירות בצבא היה בשבילי חוויה אחת גדולה. במהלכו תרמתי כמה שתרמתי, אך קיבלתי תמורה גדולה פי כמה וממנה שאבתי כוח שנים רבות.

חלק ד

החזרתי את הציוד בתל ליטווינסקי, קיבלתי תשלום אחרון מהצבא ופנקס מילואים – והייתי לאדם חופשי. אזרח. הלכתי משם בלי "קידבג", בלי נשק. רק הנעלים הצבאיות, שמשום־מה הושארו ברשותי, העידו שלא נותקתי לגמרי מהצבא.

כבר ליד שער המחנה, כשרציתי לעלות למכונית צבאית שנסעה בכיוון רמלה, אמר לי הנהג: "אני לוקח רק חיילים!" סירובו המחיש את המעבר החד מחיי צבא לחיי אזרח.

שרה עדיין היתה בגבת. נכנסתי לבית ריק מאדם, אל אותם רהיטי צנע – ארון מלבני פשוט, שולחן גס מכוסה זכוכית, ארבע כסאות פשוטים, מיטת תינוק בפינת החדר ולידה שולחן קטן, מכוסה במפה רקומה. הכל כשהיה, אבל נעדר חן כבעבר. נראה ששרה ורבקלה הן שהפכו את דירתנו בת החדר האחד, על רהיטיה הדלים, לארמון יפהפה. עכשיו בהיעדרן חסר הברק בכל פינה, חסרו פרחים, חסרו ריחותיו של בית חי. שכבת אבק כיסתה הכל. הרגשתי דחייה וזרות. צעדתי אנה ואנה בחדר הגדול ולא מצאתי לעצמי מקום.

יצאתי למרפסת, שמשם אהבתי להשקיף על חורשת עצי זית שמאחוריה עברה רכבת מדי פעם, צופרת ללא הרף. הפעם ראו עיני יער של אוהלים בין עצי הזית בתוכם משפחות משפחות. הנשים בישלו, כיבסו, תלו כבסים על חבלים שנמתחו בין האוהלים. וילדים רבים היו שם, ששיחקו וצחקו. שעה ארוכה עמדתי והזנתי עיני בנעשה מול ביתנו, כצופה בהצגה.

ארבע שנים עברו מקום המדינה. הארץ הקטנה נתמלאה במחנות אוהלים ופחונים, שנקראו "מעברות". ערים ועיירות נלחמו עם השלטונות על הקטנת מספר העולים החדשים שכוונו אליהן, לבל יהיו למעמסה יתרה. ברמלה, עיר עולים ללא תשתית, ללא מקורות פרנסה, ללא ותיקים מבוססים, לא נמצא מי שיתנגד לקליטת עולים חדשים נוספים. וכך הוקמו בעיבורי עירנו שלוש מעברות ובהן אלפי עולים.

בשנתיים שעשיתי בצבא שמעתי רדיו, מדי פעם קראתי עיתון, אך קלטתי את הנעשה בארץ כאילו ממרחק. המסגרת הצבאית בודדה אותי מהמתרחש סביבי. עכשיו עמדתי והסתכלתי במעברה שקמה על סף ביתי, מוצף מחשבות על גורל העולים. והרי גם אני, ככלות הכל, עולה

חדש! פתאום כמו חזרתי שנתיים אחורה. שרותי הצבאי נראה לי כאפיזודה צדדית, שחוויתי מזמן: עכשו אני עומד שוב לפני עתיד לא נודע, בלי דעת איך ומה להתחיל. אך אין לי זמן לחשוב, לתכנן, לבדוק. אני חייב לפרנס משפחה כבר ממחר. אולי מוטב, ששרה ורבקלה יישארו עוד זמן־מה בקיבוץ – עד שאסתדר בעבודה? לא. המחשבה על חיים בריחוק מהיקרים שלי החרידה אותי. שנתיים ספרתי את הימים והשעות שנותרו עד ליום שאוכל לחיות עם משפחתי – ולא אוסיף עליהן אפילו ליום אחד.

זמן־מה לפני סיום השירות פנה אלי סמל מיחידה אחרת והציע לי עבודה אחרי השחרור. הוא סיפר לי על קבוצה חבלנים, העובדים בבדיקת שטחים ובפינויים ממוקשים. קבלני בנייה, העומדים לפתח שטחים החשודים במיקוש, אינם רוצים להסתכן ומשלמים יפה עבור בדיקת השטח. לצבא אין זמן לטפל בכל הפניות ומועדי הבדיקות והפינויים נדחים לאורך ימים. בצבא שבעי רצון מהתארגנות הקבוצה ומוכנים להשאיל לה ציוד ולספק לה חומרי נפץ. התרשמתי, שבעבודה זו אפשר להשתכר יפה ובקלות יחסית, אולם לאחר שהצגתי למכרי הסמל כמה שאלות, התברר לי שה"עסק" מבוסס במידה מסוימת על רמאות: החבורה עוסקת בבילוש אחרי מפעלי פיתוח העומדים להתבצע במקומות שונים, ואחר־כך מפיצים אנשיה שמועות כי השטחים שבהם מדובר ממוקשים – ומקבלים על עצמם לבדקם ולפנותם. בעסק שכזה לא רציתי להיות מעורב.

חשבתי על אפשרות להיות חבלן במשטרה והתעניינתי גם בעבודת פיצוץ במחצבות נשר. הרהרתי גם ללכת בעקבות אבי – לרכוש מכונת סריגה ולהיות במשך הזמן בעל מפעל עצמאי לסוודרים. באחד מביקורי בתל־אביב הגיע לאוזני רעש מוכר של מכונות סריגה. הלכתי בעקבותיו עד שמצאתי את עצמי בפתח אולם מלא פועלים ומכונות סריגה עובדות. הסתכלתי עליהם כמהופנט. לרגע נדמה לי שאני נמצא באולם הייצור של אבי בלודז׳. עמדתי בפתח ממוסמר למקומי, עד שניגש אלי מישהו ושאל: "מה אתה מחפש פה?" ברחתי משם במהירות, אך רעש מכונות הסריגה, המוכר לי כל כך מילדותי, המשיך ללוותני שעה ארוכה.

לבסוף החלטתי לחפש עבודה כעוזר לתפסן, עבודה שבה התמחיתי לפני חיולי.

השעות הראשונות שלאחר השתחררותי מהצבא היו קשות. חשתי ריקנות וחוסר אונים. אני, שנקלטתי היטב בצבא, שקשרתי קשרים טובים עם כל הדרגים בפלוגה, שהרגשתי שאני תורם יום יום לפלוגה, לצבא ולמדינה, שהתחלתי להרגיש בטחון ביכולתי להתקדם ולהצליח בחיים, מצאתי את עצמי מחוץ לעולם המוכר לי. הייתי בודד ומנותק. לא היה לי אל מי להצטרף. כך חזרתי לפקפק ביכולתי. שוב הרגשתי כי אני מטלטל בין שני עולמות – עולם העבר המוכר לי, המושך אותי אחורה, ועולם העתיד שאינני מסוגל לצייר במחשבתי את דמותו.

הערב רד, באוהלי המעברה נדלקו עששיות נפט. אנשים סגרו את יריעות אוהליהם וקולותיהם עממו. רק שירת ילדים ברומנית נשמע חדה וברורה. חשתי בדידות מכאיבה., חזרתי לילדותי שלי, לכפר הקייט שם בילינו ערב פרוץ מלחמת־העולם השניה.

בערוב היום אהבתי לשבת על מדרגות הבית, לראות ולשמוע את בוא הלילה. בבתים השכנים הוגפו דלתות ותריסים. אורות חלשים הבהיבו פה וֹשם באפלה שהשתלטה על הכל. עצי היער איבדו זהותם והתמזגו למסך שחור אחד. אווירה של מיסתורין אפפה את העולם ואני הייתי נתקף פחד ואף על פי כן ממשיך לשבת בחוץ, מתגרה בפחד אך יודע היטב כי דלת ביתי קרובה כדי פסיעה אחת. ואז הייתי שומע קולה של אמי: "ברלה, היכנס הביתה, מה אתה יושב שם בחושך?"

עכשיו ברגע זה, יכולתי לשמוע את קולות אימי, אחי ואחותי. יכולתי לראותם יושבים סביב השולחן, שותים תה ואוכלים עוגיות...

למה השאיר הגורל רק אותי בחיים? אני, שכה אהבתי את משפחתי, נדון לכאוב את הגעגועים כל ימי חיי. אינני מסוגל להשלים עם העובדה, שאיש מהם לא נשאר בחיים. בתוך־תוכי אני מאמין, שיום אחד אמצא מי מהם חי. מדי פעם, כשאני הולך ברחוב ורואה לפני נערה ששערותיה נפלות גלים גלים על כתפיה, גואה בי ליבי ואני רץ קדימה ומציץ בה בבושה. לא. לא אחותי היא! לפעמים אני שומע קול והוא מושך אותי כמגנט כקולה של אחותי. פעם ראיתי שמלה שהזכירה לי את שמלתה של אחותי וכמכושף הלכתי בעקבותיה חרף כל הגיון. מתוך צורך עמוק לקוות, להתמכר לאשליה, התמקדתי משום־מה באחותי והחלטתי כי היא מוכרחה להיות בחיים וכי יום אחד נגלה איש את אחותו. אילו היתה שרה עכשיו בבית, ודאי היינו חוגגים את שיחרורי כל הלילה. ואולי טוב שלא היתה – כך יכולתי לשהות במחיצת בני משפחתי באין מפריע, שרה עמדה ביני ובין משפחתי

שניספתה כמחיצה בין חיים ומוות.

בכל דירות הבית התגוררו יוצאי קיבוצי לשעבר, כולם חבריי מימים ימימה. ידעתי, שכל אחד מהם יפתח לפני ברצון את דלתו. אבל דחיתי את הביקורים. בעבר, כשהייתי חוזר משליחות כלשהו של הקיבוץ, הכל היו ששים לקראתי, ידעתי שאני "חוזר הביתה". לא כן עכשיו. המלט שליכד אותנו התפורר והיה כלא היה. הדרכים נפרדו והמשותף נעלם. תהליך זה החל בעת כשעזבנו את הקיבוץ והגיע לשיאו בהוצאתי מן הקואופרטיב. כל אחד מהנשארים ניסה לשכנע אותי שלא הוא אשם במצב שנוצר, אך אני חשתי שהם חברו יחדיו ועשו נגדי יד אחת. שהם בגדו בי. בהיפגשנו חשתי לא בנוח למראה פניהם המביעות בושה, המבקשות כביכול שאומר להם: "אין דבר, אתם לא כל כך אשמים... אני מבין אתכם... הרי לא יכולתם לנהוג אחרת".

לא הוכחתי אותם על פניהם. לא השמעתי האשמות. לא הייתי מסוגל להטיח במי שהיו חבריי דברים קשים. במקרה שכזה ודאי היו מרכינים ראש, מספרים לי כמה קשה מצב הקואופרטיב העומד על כרעי תרנגולת, וכיוצא באלה. חשתי, שאילו הוצע לי עכשיו לחזור לקואופרטיב, הייתי מסרב. הקרע כבר נקרע ושוב לא ניתן לאיחוי. אך ביני לביני לא נרגעתי. חזרתי ושאלתי את עצמי באיזו זכות החליטו הם לקחת לעצמם את כל הרכוש, שהיה משותף לכל חברי הקיבוץ? מדוע לא נהגו בצדק ולא הקצו לכל חבר את חלקו? נטייתי לתבוע את חלקי מהקואופרטיב הפכה להחלטה נחושה.

דפיקות בדלת הקפיצוני ממקומי וקטעו את מחשבותי. בפתח עמדה מרישה, לבושה סינור וחיוך רחב על פניה.

"ראיתי שבאת – אמרה – וחיכיתי שתיכנס. ואם לא באת, אז אני באתי להזמין אותך לארוחת ערב".

חיבבתי את מרישה מאז פגישתנו הראשונה בברלין, לשם הגיעה עם בעלה יצחק פישמן. היה לנו משהו משותף, שנינו נולדנו בוורשה והיא גרה ברחוב ספוז'ינסקה, בסמוך לרחוב שלי, רחוב פשביג. שנינו היינו בגטו ורשה, שנינו ברחנו משם. מרישה עברה תקופה קשה ומסוכנת. היא ואחותה צשיה השיגו מסמכים מזויפים והתחזו לפולניות "אריות". חשתי שיש קירבה בינינו, כאילו היתה בת משפחה. משלא פגשתי איש שהכרתי לפני המלחמה, היתה היא האדם הקרוב לי ביותר כמי שחי לא הרחק ממני באותם הימים.

כשנפתחה דלת משפחת פישמן ראיתי שולחן ערוך, מעלה ריחות מגרי תיאבון. יצחק מזג וודקה ואנו שתינו לכבוד שחרורי מהצבא. האוכל היה משובח. יצחק מזג "וודקה" פעם אחרי פעם. חושי התערפלו. והאוירה השתפרה. בשיחה שהתפתחה סיפרתי כי מחר אביא את שרה ורבקלה הביתה. יצחק שאל אותי אם יש לי מקום עבודה. כשהשבתי בשלילה, אמר לי שיש לו משהו בשבילי: הוא מכיר שלושה בחורים העובדים כקבוצה בבניית קונסטרוקציות לכיסוי גגות של רפתות, לולים ובניינים שונים בכפרי הסביבה. "הם אנשים הגונים, עובדים קשה, ואני חושב שהם גם מרויחים די טוב, אמר. "אני אדבר איתם והם יקבלו אותך. אתה מעונין?"

הייתי מופתע. לא ציפיתי, שכבר בערב הראשון שלי כאזרח תוצא לי עבודה.

כן, בוודאי, עניתי מייד. הרעיון לעבוד עם שלושה אנשים בלבד, בקירבת הבית, נשא חן בעיני, שלא לדבר על האפשרות לפרנס את משפחתי מיומי הראשון בבית.

למחרת נסעתי צפונה באוטובוס כאזרח לכל דבר. רוחי היתה טובה עלי. העולם נראה לי יפה ומחייך. פרק חדש עומד להפתח בחיי. לימיני אישה שאני אוהב ולנו ילדה נהדרת. יש לי חדר גדול ומרוהט, והעיקר, הובטחה לי עבודה.

שוב כבמסעותי הקודמים בדרכי הארץ, התפעלתי מיופיה. והנה חלפנו על פני מחנה טירה הזכור לי מימי הטירונות למרגלותיו וקורס מכ"ם בראשו. היה קשה, אבל היה כדאי. נותרו רק זכרונות מרנינים.

הדרך מחיפה מזרחה, שאותה עשיתי מאות פעמים, ריגשה אותי מחדש. אהבתי את העליה לשער העמקים ולטבעון בין גבעות המיוערות, את ריח האורנים הנישא ברוח, ועד מהרה עלינו לרמת ישי ולפני נפרס העמק רחב הידיים שכולו ירוק. אמר מי שאמר, שהמציאות אפורה מתיאורו המתפעל של משורר. לי נדמה, שהנוף כמות שהוא יפה מכל שבחי המשוררים.

בגבת, בחדרון המרתפי של אמה של שרה, כבר עמדו הכן מזוודת האלומיניום הוותיקה וכמה חבילות קשורות היטב. שרה הכינה הכל. דבורה קיבלה את פני בחמימות כמנהגה, אבל פניה אמרו כאב.

"אז מה – אמרה – החלטתם לחזור לרמלה? אז שיהיה בשעה טובה!"

ידעתי היטב, כי היא מעדיפה שאנו נצטרף לקיבוץ, וכיבדתיה על שלא התערבה בהחלטתנו לחיות את חיינו כרצוננו. בחדר האוכל פגשנו את חיים גבתי, ממיסדי הקיבוץ ולימים שר החקלאות. הוא היה מידידי הוריה של שרה עוד בפולין והוא שעזר לדבורה להתקבל עם בנה לקיבוץ. דבורה סיפרה לו שאך אתמול השתחררתי מהצבא והוא, שנראה כי ידע לא מעט עלי, אמר לי: ״שמע, דב, מה שאני אציע לך. עזוב את רמלה עם כל ה״גליקים״, קח את כל חבילת ה״שמטס״ שיש לך שם ותבוא לקיבוץ. אנחנו מתחילים לבנות שורת בתים ובתוך זמן קצר תהיה לכם דירה טובה. שרה מרוצה מעבודתה פה. נמצא גם לך עבודה טובה. אתה תאהב את החיים האלה...״

הוא הִסתכל עלי במבט אבהי ואני עמדתי מולו בעינים מושפלות. בליבי ידעתי, כי הוא צודק וכי ההצעתו כנה. אך לא אמרתי דבר. אחרי רגע דומיה אמרה דבורה: ״נו, מה אתה אומר? דב?״

חיים גבתי שראה על פני את התשובה, חילצני מהמצב באומרו: ״אין צורך לתת תשובה מיידית. תחשוב על זה. מתי שתחליטו לחיות בקיבוץ – נקבל אתכם״.

אחרי המלחמה התגוררתי תקופה מסוימת בבית זוג חשוך בנים. הם הרעיפו עלי אהבה ללא גבול, השקיעו מאמצים רבים בהשכלתי כדי שארכוש את שהחמצתי בשנות המלחמה. אנשים נפלאים אלה רצו רק בטובתי, אבל אני לא הייתי מסוגל לחזור ולהיות ילד של הורים מאמצים ולספוג מהם פינוק והאהבה. הרגשתי שבכך אני כאילו בוגד בהורי שניספו ובוחר לי במקומם הורים אחרים. יום בהיר אחד אמרתי להם שלום ופשוט נטשתי אותם. ברחתי מאותה ארץ, שהיתה לבית קברות של משפחתי ועמי בהעדיפי להיות נע־ונד המחפש דרכו שלו בחיים.

גם עכשו, בגבת, לא יכולתי להיענות להצעתו הנדיבה של חיים גבתי. הרגשתי שאני חייב לבנות לעצמי את חיי בלי שיהיה למישהו חלק בכך.

חזרנו הביתה, לרמלה. החדר כאילו ניעור מתרדמה. שרה התחילה מיד לנקות ולהשליט סדר. רבקלה זחלה בין החפצים המפוזרים. אחרי כמה שעות עבודה משותפת שב החדר למתכונתו. הפשטות לא פגמה בנעימות. בערב ישבנו לאכול לאור עששית הנפט. רבקלה ישנה

במיטתה בפינת החדר. פעם הראשונה מאז ברחתי מגטו ורשה חוויתי את ההרגשה הנפלאה והמלאה של חזרה הביתה, לחיי משפחה.

למחרת נועדתי בחצר בית־קפה, של המלון היחיד שבעיר עם הקבוצת הבניין שאליה הייתי אמור להצטרף. על שולחן עגול עמדו שלושה ספלוני קפה ושלוש כוסות מים, וסביבו ישבו שלושה אנשים שקידמו את פני בחיוכים. הם מיהרו להזמין ספלון קפה גם לי וכולם ביקשו לכבדני בסיגריה. חששותי שמא יוצגו לי שאלות קשות נמוגו. איש לא שאל למקצועי ומה בעצם, אני יודע לעשות. תחת זאת הציגו זה את זה לפני.

"זה הקטנצ'יק עם השפם – אמר הקשיש שבחבורה – קוראים לו ז'קי. הוא יווני. מסלוניקי. כמו שהוא קטן ככה הוא חזק, הוא היה באוושוויץ! אתה יודע מה זה אושוויץ? ז'קי, ספר לו על אושוויץ! תראה לו את המספר על היד! אבל מה, אתה אל תרגיז אותו. זה מסוכן".

ז'קי קם מכסאו ופנה אל המדבר: "מה אתה מבלבל את המוח, זקן מטומטם! בן־אדם בא בפעם הראשונה להכיר אותנו ואתה מספר לו כל מיני שטויות! אתה רואה – המשיך ז'קי ואמר לי – הזקן הזה עם כובע שקוראים לו גדליה, אתה חושב שהוא דתי? מה פתאום? הוא רק מכסה את הקרחת שלו!" ובתנועה מהירה שמט מראשו של גדליה את הכובע וחשף ראש חלק ללא שערה אחת.

גדליה התעצבן, שלח יד לקחת בחזרה את הכובע מז'קי. ואילו ז'קי הפטיר: "לזקן הזה יש אשה צעירה ויפה, ואני לא יודע איך היא סובלת אותו!"

כל אותו זמן ישב השלישי, גבר כבן שלושים ומשהו, גבוה וצנום, בעל עינים כחולות ושערות בהירות וחלקות כקש, וצחק. גדליה, כמי שנמצא לו פתאום על מי לשפוך כעסו, אמר לי: "אתה רואה את הפוץ הגדול הזה, ששמו הנק, כשהיה נער עם פרצוף של גוי, ההורים מסרו אותו למשפחה נוצרית והוא גדל שם יחד עם החזירים. אחרי המלחמה התגלגל איכשהו לשוודיה, חי אצל משפחה שוודית טובה, התחתן עם שוודית וחי לו טוב. מה עשה החכם הזה? התחשק לו לחיות בישראל! לקח את השוודית שלו ואת הילדים ועלה לישראל. עכשו הוא דופק כל היום מסמרים..."

מי יודיע איזה עוד סיפורים הייתי שומע, אילמלא השתיק ז'אקי את גדליה ושאלני אם יש לי כלי עבודה, הוא הורה לי להביאם עימי

למחרת בבוקר, וקבע היכן ניפגש.

למחרת התיצבתי בבגדי עבודה ועל כתפי שק כלי עבודה. נסענו ליישוב סמוך לבן־שמן, שם היתה משימתנו להתקין גמלונים לגג של רפת. עבדנו ליד שולחן גדול, שנבנה כתבנית של גמלון. לפי תכנית שהיתה מונחת על השולחן, מילאנו את התבנית בלוחות עץ עבים שנוסרו מראש במידות מדויקות באופן שיתאימו זה לזה. לאחר הנחת כל הלוחות היה צריך להצמידם יחדיו במסמרים אדירים, שאורכם עשרים ס״מ. בכל זוית מזויות הגמלון הוחדרו 144 מסמרים במרחקים שווים. הנק הדגים לי איך לדפוק את המסמרים ואז ניגש כל אחד מאיתנו לזוית והתחיל לעבוד. אני, שמימי לא ראיתי מסמרים כה גדולים, התחלתי לעבוד בזהירות. חברי לעבודה, כפי שראיתי לתדהמתי, החדירו את המסמרים ללוחות העץ במכות ספורות של פטישיהם, כאילו נעצו סכינים בגוש חמאה. אני נזקקתי למאמץ רב כדי לתקוע כל מסמר ומסמר עד ראשו. השתדלתי לא לפגר והגברתי את תנופות ידי. המסמרים נענו לי, אך שרירי כמעט חישבו להתפוצץ. בתוך כך הבחנתי, שמדי פעם מפנים אלי חברי לעבודה מבטים. היה ברור שהם בוחנים אותי. רק אחרי שעת עבודה אמר לי ז׳קי: ״אני יודע שבהתחלה זה קשה. אתה יכול לנוח מידי פעם. אבל רואים שאתה בסדר״.

הבנתי, שעברתי את הבחינה בהצלחה. בארוחת הבוקר כבר היינו חברים.

בניית הגמלונים היתה עבודה מפרכת, שתבעה מאמץ גופני בלתי־פוסק, אבל מדי יום הרגשתי שמימנותי גוברת והפעלת הפטיש נעשית קלה יותר. יד ימיני ״למדה״ לאחוז בפטיש, להניפו ולהלום בו במדויק. משסיימנו לבנות כמות מספקת של גמלונים, בנינו שני פיגומים בגובה ארבעה מטרים. ובעזרת חבלים וכננות העלנו את הגמלונים מעל לקורות הרפת והרכבנו כל אחד במקומו. חבריי לעבודה התפעלו מזריזותי החתולית בטיפוס על הקורות ובין הגמלונים. סיפרתי להם איך בסוביבור ציווה עלינו איש האס־אס פאול לעלות בזה אחרי זה בצד אחד של הסככה על עמוד, לעבור בעזרת הידיים את הקורה שלאורך הסככה ולרדת בצד האחר. הזריזים עברו את הקורה בשלום, ואחרים לא עמדו במאמץ, נפלו ארצה, נחבלו בגופם, ובנוסף נענשו במלקות ובנשיכות הכלב ברי. אני הייתי בין הזריזים. עברתי את המסלול המפחיד בשלום.

ז׳קי שמע את סיפורי בענין רב. הוא נעמד מהורהר, כאילו חזר גם

הוא כמה שנים אחורה, וסיפר לי: "יום אחד יצאנו לעבודה ממחנה אושוויץ. היה קר. הרוח התיזה שלג דק בפנים. כדי לקצר את הדרך, הוביל אותנו איש האס־אס דרך שדות. קבקבי העץ שלנו נתקעו שוב ושוב בבוץ. לבסוף הגענו למקוה מים קפואים למחצה. בול עץ ארוך היה מונח מעל המים. רוב האסירים לא הצליחו לעבור בקבקבי העץ על פני הגזע, נפלו למים הקפואים ובנוסף נענשו במכות. אני, כיליד סלוניקי, התרוצצתי כל חיי בנמל בין ספינות, ועברתי את גזע העץ בקלות, אבל לעולם לא אשכח את המתח והפחד שתקפו את האסירים על כל צעד, ואיך נפלו זה אחר זה למים".

ז'קי סיפר סיפורו בהסתכלו כל הזמן רק עלי, כאילו היו דבריו מכוונים רק אלי, כאומר: "רק אתה תבין אותי. הם שלא היו שם, לא יבינו לעולם מה שעבר עלינו". ואכן, הקשר בינינו התהדק וחילק את קבוצתנו לשניים: מזה בוגרי אושביץ וסוביבור, ומזה גדליה, שעבר את המלחמה ברוסיה והנק, שהיה מוסתר אצל משפחת איכרים בכפר נידח ואחר־כך התגלגל איכשהו לשוודיה. ז'קי נהג לומר שוב ושוב: "הם אף פעם לא יבינו אותנו. הם אפילו לא מאמינים לנו".

עבדנו בקבלנות. כדי להגדיל את הכנסותינו עבדנו מעלות השחר עד שקיעת החמה, וכמובן הייתי חוזר הביתה עייף עד מוות. לא אחת היה ראשי צונח על השולחן בשעת קריאה לאור עששית הנפט.

כעבור זמן־מה התחוללה מהפכה בחיינו: חוברנו לרשת החשמל – ויהי אור בבית. גדולה היתה השמחה עד שהזמנו את כל בני משפחתה של שרה לסעודת צהריים בשבת, שנערכה באור מלא של כל נורות החשמל שבבית. זמן קצר אחר־כך, התחוללה מהפכה שנייה: במאמצים כספיים גדולים רכשנו מקלט רדיו. קשה לתאר את השמחה שחוויתי כאשר בביתי שלי, בסיבוב כפתור, יכולתי להאזין לתוכניות שונות ולמלא את החדר בצלילי מוסיקה. בתקופה הראשונה הייתי יושב ליד הרדיו הרחק אחרי חצות ובסיבוב כפתור תופס תחנות רחוקות ומאזין למוסיקה עד שנעצמו עיניי. תיבת הפלאים פתחה לפני עולם של דעת ושל מוסיקה.

לקבוצת העבודה שלנו יצא שם טוב וכך קיבלנו על עצמנו בניית גגות לרפתות, לולים, בתי מגורים, והקמת צריפים. לפעמים עבדנו קרוב לבית, ולפעמים הרחקנו צפונה או דרומה, אז הייתי חוזר הביתה רק לשבתות. כל פעם לקראת קבלת עבודה חדשה, חישבנו והעלינו שנצא ברווח גדול, אבל ברוב המקרים היה מתברר בגמר העבודה שהכנסותינו

קטנות. לא הסכלנו לחשב כראוי זמן שהלך לאיבוד בשל נסיעות, הכנות שונות, המתנה לחומרים שלא הגיעו בעוד מועד ותיקונים שונים שנדרשו בתום העבודה. לבסוף התפרקה הקבוצה וכל אחד מארבעתנו חיפש לעצמו מקום עבודה קבוע, לא הרחק מהבית.

בהעדר בקיאות בעולם המשפט ומחוסר כסף להסתייע בעורך־דין, ומתוך אמונה שמוסדות ההסתדרות פועלים להגנת הפועל, הסכמתי שתביעתי לחלקי בקואופרטיב הנגריה תידון במרכז הקואופרציה. כבורר נקבע אחד מחברי המרכז, יעקב זמיר שמו, פעיל מפלגה שכבר בימים ההם עמדה לרשותו מכונית. פעם אחר פעם עשיתי דרכי לתל־אביב והפסדתי יום עבודה בהמתנה שעות מרובות ליד דלתו של החבר זמיר במרכז הקואופרציה, על מנת להידחות בלך־ושוב. החבר זמיר אפילו לא רצה להאזין לי: ״עכשו אין לי זמן״: ״תבוא מחר״: ״תבוא בשבוע הבא״. זה היה פסוקו של האיש.

אנשים אמרו לי לא להיות ״עדין״, להרים את הקול, אפילו להפוך שולחן – ואז הדברים יזוזו. אבל אני לא הייתי מסוגל למעשים שכאלה. בכל פעם שהתייצבתי לפני דלתו של החבר זמיר אמרתי לעצמי: ״הפעם אני לא אתן שיסלק אותי! הפעם לא אצא בשקט!״ אבל בהגיעי לאותה דלת גורלית שוב ביקשתי בעדינות לזרז את הדיון בתביעתי – והחבר זמיר אפילו לא רצה לשמוע את דברי וחזר ודחני למועד אחר.

יום אחד, כשחזרתי והתדפקתי על דלתו של החבר זמיר ופתחתיה, הכריז כהרגלו שאין לו זמן עבורי. והנה אירע הבלתי צפוי: כל האכזבות והזעם שהצטברו בקרבי במשך זמן רב פרצו החוצה בבת־אחת. התנפלתי על האיש בצעקות ללא מעצור. חירפתי וגידפתי אותו קשות ובן־רגע התאספו סביבי במסדרון אנשים שיצאו מהחדרים הסמוכים והביטו במחזה.

החבר זמיר, פניו לבנים כסיד, ישב מרותק למקומו כמוכה הלם. כמה אנשים ניסו להרגיעני, ואני – באותו פתאומיות שבה התפרצתי – ברחתי החוצה במהירות.

חבריי צדקו ממני, יומיים אחרי ה״התפרצות״, קיבלתי מכתב ובו מועד לדיון בתביעתי. האוירה בדיון היתה קשה. החבר זמיר שמע את נימוקי הצדדים בלי לשאול שאלות רבות – ובתוך יומיים קיבלתי את פסק הדין: הבורר חייב את הקואופרטיב לשלם לי סכום כסף קטן.

לא אמרתי נואש. ערערתי לפני המחלקה המשפטית של הוועד הפועל של ההסתדרות, שם ישבו שלושה שופטים נכבדים. היושב־ראש שאלני אם יש לי משהו להוסיף על הכתוב בכתב התביעה ובפסק הדין של הבורר. ואז, פתאום, נמאסה עלי כל ההצגה. לא יכולתי לשאת את המחשבה, שאצטרך לגולל את כל הפרשה מחדש לפני החברים החשובים היושבים מולי. תחת להיות מאשים הרגשתי כי נהפכתי לנאשם. התרשמתי כי ממילא אין השופטים רוצים לשמוע אותי. אמרתי שאין לי מה להוסיף ושתקתי. בתום התייעצות קצרה הודיע היושב־ראש שדרישתי מוגזמת, אבל החליט להוסיף לי עוד סכום כסף. אין ספק, עורך־דין מנוסה היה משיג עבורי פיצוי גדול יותר. אבל אני באתי על ספוקי בנצחוני המוסרי על שותפי לשעבר. לא הנחתי להם לעשוק אותי במצח נחושה.

אחרי התפרקות קבוצת העבודה התקשרתי עם בונה גגות ושמו חיים פיש. הוא חקר אותי לבקיאותי במקצוע זה וכדי לכסות על חוסר הידע אמרתי לו שאני נגר. מאחר שכבר צברתי נסיון ו״ירוק״ לא הייתי, היה שותפי החדש מרוצה ממני. התידדנו מהר. בערבים הארוכים שעברו עלינו בעבודה בקיבוצים משאבי־שדה ונירים שבנגב, סיפרתי לו על עברי המיוחד והוא שתה את סיפורי בשקיקה.

חיים עבר את שנות המלחמה ברוסיה, ובדומה לרבים מילידי הארץ לא יכול גם הוא להבין איך השמידו הגרמנים עם שלם באין מפריע. ערבים שלמים עד שעת לילה מאוחרת, היה מתווכח איתי בלהט. שוב ושוב שאל: ״למה הם הלכו אל מותם בלי להתנגד?״ לפעמים, במהלך הוויכוחים הללו, עלה בידו לעורר בליבי ספקות אם אומנם נהגנו ״בסדר״ לאורך שנות המלחמה, ובלילות, על מישכבי, שיחזרתי אותן שנים. כנער, ראיתי את בני עמי מיום המלחמה הראשון, מרגע הופעת הגרמנים. המצב החמיר יותר ויותר. כל פעם נדמה, ״שיותר גרוע כבר לא יכול להיות״ – אבל המציאות הוכיחה שהמצב נעשה גרוע יותר ויותר. אפילו כאשר בגטו וורשה מתו יום־יום מאות אנשים במחלות וברעב, לא שיער איש כי הגרמנים מתכננים לכולנו השמדה טוטלית. איך אפשר לדרוש מאנשים שבורים גופנית ונפשית שיתנגדו? עמים שלמים, שמצאו את עצמם בשלטון הנאצים, לא העזו להתנגד לכובשים – והיהודים יכלו?

שוב הגעתי לכלל מסקנה, שמי שלא היה ״שם״ לא יבין. לא. אין

טעם בהסברים.

יום אחד, בשובי לעבודה לקיבוץ נוה אילן, שם הועסקנו זמן־מה, בישר לי חיים שקיבלנו עבודה מצוינת ממזכיר המשק, אלא שהפעם אני אהיה ה"בוס" והוא עוזרי. הופתעתי. "מה פתאום אהיה אני ה"בוס"? חיים סיפר, שמזכיר המשק אמר לו שבניית מספר בתי מגורים עומדת להסתיים ועתה יש להתקין להם דלתות וחלונות. במשק יש נגריה וחומר גלם, אבל אין מי שיעבוד שם וייצר חלונות ודלתות. הקיבוץ מוכן לשלם מחיר טוב לפי שעות עבודה ותוספת לשעות נוספות, והמזכיר שאל אם נוכל לבצע את העבודה.

"אני יודע לעשות גגות – אמר חיים – אבל אין לי מושג בנגרות. פתאום נזכרתי שאתה נגר והסכמתי לקבל על עצמי את העבודה. בסך־הכל מאה דלתות ומאתיים חלונות. מעכשיו אתה ה"בוס" ואני העוזר".

פני החווירו כסיד. לבי הפסיק לפעום.

"מה קרה לך?" אמר חיים. "אתה לא שמח? אנחנו נקבל משכורת סוג א"א ועוד תוספת, ואיש לא יעמוד לנו על הראש. הרי זה המקצוע שלך."

"אני לא נגר". אמרתי בשקט.

"אבל אתה אמרת שאתה נגר!" אמר חיים.

"רציתי שתקבל אותי כשותף. לכן אמרתי. אני עבדתי בנגריה תקופה קצרה בניסור והקצעת לוחות עץ. זו עבודה פשוטה".

נשתררה דממה. לבסוף פתחתי פי ואמרתי לחיים: "לך למזכיר המשק. תגיד לו שאנחנו לא יכולים לקבל את העבודה".

חיים נעץ בי מבט ארוך. היה ברור שראשו זומם משהו. ואז עלה חיוך על פניו והוא אמר: "דובלה, אני לא הולך לשום מקום. אנחנו נעשה את העבודה. אתה אמרת שאתה נגר. אז תשבור לך את הראש איך לבצע את העבודה. זו הזדמנות חד־פעמית לעבוד כמה חודשים בשקט ולהרויח טוב. בוא ניגש לנגריה ונראה מה יש שם".

הלכתי אחריו כסהרורי. ליד הנגריה היתה ערימה גדולה של לוחות עץ מכוסה בחלקה ביריעת ברזנט. מסביב היתה עזובה. דלת העץ הכבדה של הנגריה נפתחה בקושי בחריקה. נכנסתי לאולם גדול, שומם, ובו כל המכונות הדרושות לנגריה עומדות מסודרות בשתי שורות. ארונות כלים ליד הקירות, נגריה מסודרת על כל פרטיה. הכל היה מאובק וחלוד. מי יודע כמה זמן לא דרכה רגל אדם במקום זה.

בדקתי כל מכונה וכל כלי כמי שרוצה לרכוש את המקום. משום־מה

לחצתי על מתג של מסור סרט, המכונה נאנקה והמסור התחיל להסתובב והתיז עלי נסורת ואבק.
חיים מחא כפיים כאילו ביצעתי משהו מקצועי מסובך. אותו לילה לא ישנתי מגודל האחריות שנפלה עלי פתאום. האוכל לעמוד בה – והרי מימי לא עסקתי בנגרות, רק עמדתי ליד מסור סרט ודחתתי מולו לוחות עץ... נמלכתי בדעתי אם לא מוטב לי לומר חד־וחלק, שלא אוכל לקחת על עצמי התחייבות שכזאת, אך באותו זמן כבר היו מחשבותי נתונות לאופן הבנייה של דלת וחלון... למחרת ביקשתי ממזכיר המשק דוגמאות של חלון ודלת. הוא נתן לנו מיפרטים ושרטוטים ושלח אותנו לבניין לא גמור ומשם לקחנו שתי דלתות ושני חלונות והבאנום לנגריה. התחלתי בעיון במיפרטים, אך השרטוטים לא היו מובנים לי. הסתכלתי בהם כתרנגול ב״בני אדם״. לפיכך החלטתי לפרק חלון ולנסות לבנות לפי חלקיו חלון חדש.
קדחתי בזהירות והוצאתי את ארבעת הפינים מארבע פינות החלון, ולאט, במכות קלות, התפרק החלון לחלקיו. רשמתי בדייקנות את מידותיו של כל חלק, והנחתי את החלקים המפורקים במקום שמור כחפצים יקרי ערך. עכשיו היה עלי ללמוד להפעיל את המכונות, להרכיב את המכשירים ולכוונם ולהתחיל בניסויים בלוחות עץ גולמי.
אחרי עבודה במשך שבוע תמים, משחר ועד מאוחר בלילה, עלה בידי להרכיב חלון בדיוק לפי הדוגמא. למזלי לא בא איש מהקיבוץ לבקרני בנגריה וכך לא נתגלה שאני מבצע ניסויים רבים ומקלקל בתוך־כך לוחות עץ בזה אחר זה. ערימת הפסולת גבהה והלכה במהלך אותו שבוע, אבל לא רק הצלחתי לייצר חלון, אלא גם למדתי להפעיל את כל מערכת הנגריה. כל מידה, כל פעולה, כל כיוון של מכונה, נרשמו בקפדנות במחברתי. שעה ארוכה עמדתי מול החלון הראשון, לא מאמין שאני הוא שייצרתיו. חיים, בחיוך רחב על הפנים, בא אלי בטענות קשות: ״למה אמרת שאתה לא נגר?״
באותם ימים ביקרתי עם שרה אצל אחד ממקורבי המשפחה. האיש שאל למקצועי. ״עושה גגות״ אמרתי. האיש צחק וסיפר, שאצלם בעיירה היה יהודי מנקה ארובות. כאשר נשאל למקצועו היה אומר ״מצחצח חורים״, שכן התבייש לומר שהוא מנקה ארובות. ״תגיד שאתה נגר״ אמר לי האיש – וכולם צחקו. גם אני צחקתי, אבל בתוך־תוכי נפגעתי. הרי אני אפילו לא נגר. את הדלת כבר ניגשתי לבנות בתוך בטחון עצמי. על מוצר זה ביזבזתי פחות עץ ונדרשה לי מחצית

הזמן לניסויים. חודשיים עבדנו חיים ואני בנחת, בלי שאיש יתערב במעשינו.

התוצאה: מאתיים חלונות ומאה דלתות.

יום אחד, באוכלנו בחדר האוכל של הקיבוץ, ניגש אלינו מזכיר המשק, לחץ את ידינו וסיפר שמשלחת של הסוכנות ביקרה בקיבוץ. אנשיה בדקו את הבתים והעירו כי מעולם לא נתקלו בדלתות וחלונות כה משובחים. בצאתנו מחדר האוכל פרצנו שנינו בצחוק אדיר, שלא נפסק כל אותו יום.

שש שנים מאז נפרדו דרכינו בעת שעזבתי את פולין, הגיע ארצה יוז׳ק סרצ׳וק, אחד משורדי יערות פולין. אחרי הבריחה מסוביבור נדדנו מיער ליער נרדפים בידי הגרמנים, הפולנים והאוקראינים, שרדפו אחרינו והרגו הרבה מאיתנו. ככלבים שוטים רצנו מיער ליער, תוהים ומתלבטים מה לעשות עם עצמנו. שלושה בלבד נשארנו מקבוצה של עשרים וכמה בורחים. היינו מיואשים. החלפנו מחשבות על התאבדות. עד שבאחד היערות ניתקלנו ביוז׳ק, שהופיע כמלאך משמים. הוא צירפני לחבורתו בזרועות פתוחות ויחד עימו לחמנו כמעט שנה תמימה על כל יום חיים נוסף. במשך כל הזמן הזה הנהיג אותנו וסיכן את חייו בהביאו לנו אוכל שהשיג מאיכרי הסביבה. פה ושם מצא ביערות יהודים בורחים ממוות והביאם אלינו. לבסוף, בגמר המלחמה, שרדנו ארבעה. אך כוס היגונים עדיין לא מלאה. זמן קצר אחרי השחרור נרצח אחיו של יוז׳ק, מניק, שהחל לשרת כקצין בצבא הפולני, בידי אנטישמים. כך נשארנו שלושה: יוז׳ק, שנשאר בפולין: סמן, שברח יחד איתי ליער במרד סוביבור, התגייס אחרי השחרור לצבא הסוביטי, נפצע בקרבות ונשלח בחזרה לברית־המועצות: ואני, שהגעתי לישראל.

מייד אחרי גמר המלחמה החל יוז׳ק לעסוק בשוק שחור ובהברחות. הוא לא היה מסוגל לרגוע אפילו יום אחד, קשר קשרים עם אנשי משטרה וצבא מושחתים, נסע ממקום למקום, קנה ומכר וכך הוא המשיך לחיות חיי סכנה ומתח. אני, שביקשתי לסלול לעצמי דרך לחיים שקטים, נאלצתי להיפרד ממנו. כעבור זמן לא רב התאהב יוז׳ק בצעירה יפהפיה והתחתן איתה. נולד להם ילד יעקב. בשלב זה הגביר את פעילותו הבלתי־חוקית כדי לספק למשפחתו הקטנה את הטוב ביותר והיה מאושר בהישגיו. אשתו הצעירה, שבשנות המלחמה הוסתרה על ידי איכר וסבלה רעב ומחסור היתה מאושרת כאשר מילא בעלה את

הבית במיטב המזונות והלבישה בבגדים נאים ככל שחפץ ליבה. יוז׳ק, אהב לנהל בית פתוח, הזמין לסעוד וללון אנשים שונים ומשונים, שאיתם קשר קשרים עסקיים, וסתם אנשים מחוסרי בית. ״וודקה״ לרוב נשפכה בסעודות ובהילולות שנערכו בבית זה, שלא אחת דמה לבית מרזח. לא עבר זמן רב, ונפשה של הרעיה הצעירה קצה בכל האורחים־הפורחים. בינה ובין יוז׳ק פרצו מריבות על רקע זה. האשה מאסה ביוז׳ק שעתה ראתה בו איש עממי מדי וחסר כל עידון, וביקשה לה בן־זוג ממעמד גבוה יותר. משגילתה קרובים בארץ, ביקשה מיוז׳ק לעלות לישראל – וברגע שענגה אונייתם בנמל חיפה הודיעה ליוז׳ק, שהיא עוזבת אותו ואת הילד. והנה עמד יוז׳ק בפתח ביתי – ובנו יעקבלה בן השנתיים עימו.

שרה השכיבה את קובוש במיטת הילדים ליד רבקלה בתי. זה היה רגע מרגש: שני ראשים קטנים נחו לפנינו משני עברי המיטה, ושני אבות, אודים מוצלים מיערות פולין, עומדים מעליהם.

היה קשה לראות את הגבר יוז׳ק – מנהיג, אמיץ, אבא לכולנו בימי מצוקה – מובס בידי אשה צעירה. שרה ואני השתדלנו להעניק לו הרגשה טובה. במהלך הארוחה חיסלנו יוז׳ק ואני בקבוק ״וודקה״, והוא סיפר את סיפורו העצוב.

התלבטתי במה אוכל לעזור לאיש זה במצבו הקשה והצעתי לו לשכון בביתי תקופת־מה, עד שיתאקלם. הוא פסל הצעה זו ולא שהה אצלנו ימים רבים. השכם בבוקר היה יוצא על מנת לחזור באישון לילה. בתוך ימים ספורים הכיר כל מקום בתל־אביב וביפו, התמצא במחירי דירות וכל דבר אחר. ומשעמד על טיבו של משטר הצנע שהונהג בארץ, התחיל מייד לעסוק בשוק שחור. כך, בימים ששרה היתה עומדת בתור כדי לקנות רבע עוף, שהוקצב לשבוע עבור ילדתנו, היה יוז׳ק מביא לשבת תרנגולת שלמה, נקניק ומצרכים שלא היו בנמצא כלל. עד מהרה מצא יוז׳ק דירה ביפו, שם קשר קשרים עם אנשי עולם תחתון. למעשה, העתיק יוז׳ק לארץ את אורח החיים שסיגל לעצמו בפולין. במשמע מסויים, לא היה מסוגל להינתק מחיי המתח והסכנה שאיפיינו את מלחמתו על חייו ביערות.

ביתו של יוז׳ק ביפו הפך עד מהרה למיפגש אנשי עולם התחתון וסתם נוודים וחסרי בית. בדרך הטבע, דבקו בו נשים שונות, חלקן מפוקפקות. כמה מהן הביא אלינו הביתה לרמלה, למרבה מבוכתנו.

יוז׳ק לא נשאר בגפו. הוא הכיר בחורה יפהפיה ילידת מצרים, נחמה שמה, התאהב בה ומייד החליט להתחתן איתה. החתונה התקיימה ביפו, בחצר גדולה של הבית השכן למגוריו. המשתתפים היו חתך רחב של אוכלוסיית ג׳בליה, אך כל מי שרצה היה יכול להצטרף לחוגגים והתקבל ברצון. מזון ומשקה היו בשפע. מצב הרוח עלה והיה מרומם. כולם פצחו בזמר ואחר־כך יצאו במחול. וכטוב לב האורחים ביין החלו להישמע קריאות: ״שהכלה תרקוד ריקוד בטן!״

הכלה, חיוך על פניה, סירבה בעדינות, אבל הקהל, ובמיחד קבוצת גברתנים שבלטה בו, המשיך לצעוק ולדרוש ״שהכלה תרקוד!״ פה ושם אף ניסה מישהו לאחוז בכלה ולגרור אותה לרחבת הריקודים.

פני הכלה החוירו. היה ברור שהיא במצוקה. ואז נעמד יוז׳ק במרכז ונראה כשוקל איך להגיב. כמי שהכירו מימים ימימה, פחדתי שהחתונה תתפתח לשערוריה, אך לא. פתאום ניגש יוז׳ק לכלתו, חיבק אותה ונשק על פיה, ואמר לה בשקט: ״תרקדי, נחמה!״

נחמה עלתה על רחבת הריקודים בצעדים איטיים. פניה השתנו בבת אחת ולבשו גאווה וכבוד. חיוך דק שהסתמן על פניה כאילו אמרה: ״אני רוקדת אך ורק למען אהובי, ולא לאחר״. האקורדיון החל לנגן – ונחמה פתחה בריקוד בטן. כל אבר באברי גופה רקד – ורקד להפליא. אני, שזו היתה לי פעם ראשונה שראיתי אישה רוקדת ריקוד שכזה, ומה גם במרחק פסיעה ממני, נרעשתי ונפעמתי. עשרות שנים חלפו מאז. במהלכן חזרתי ונפגשתי עם נחמה. אך לא זכיתי עוד פעם לראותה רוקדת כבחתונתה. אבל אותו ריקוד שרקדה אז לא נשכח ממני עד היום.

לנחמה היתה השפעה כבירה על יוז׳ק. בשקט ובעדינות השכילה לגרש מביתם כל טיפוס שלילי ולקרב חברים טובים, ועם זאת נשאר ביתם פתוח לנצרכים, מקלט לגלמודים שנותרו בדד בשבת ובחג.

יוז׳ק נדר נדר להקים משפחה גדולה, תחליף למשפחתו שנשמדה בשואה. הוא החליף עסקים בזה אחר זה, סחר בכל חפץ סחיר, ניהל מסעדה, הקים בית־מלאכה לצעצועים. מוסך, בית־מלאכה לצביעת מתכת וכל שנה הוליד עוד ילד. נחמה התחננה אמרה שאין לה יותר כוח, הפצירה בי שאשפיע על חברי להסתפק במה שיש לו. אבל יוז׳ק חדל להוליד רק אחרי שסביב שולחנו ישבו תשעה ילדים – כמניין אחיו ואחיותיו. הוא היה מביא הביתה שקים מלאים ירקות, קרטונים של ביצים, מוצרי חלב ועשרות תרנגולות, ונחמה היתה עובדת מבוקר

עד ערב ומטפלת בכל ילד באהבה עצומה, ובאותו זמן לא היה שבת או חג, שלא התארחו בביתם אנשים חסרי כל. וכשהיו באים יוז׳ק ונחמה לבקרנו ברמלה, היינו עומדים במרפסת ביתנו ומשתאים כיצד נשפכים מתוך המונית ילד אחרי ילד, ילד אחרי ילד, בשלשלת אינסופית...

כל פגישה שלנו היה חגיגה. יוז׳ק נהג לשאול שוב ושוב: ״נו, בולק – זה היה כינויי ביערות – מה אתה אומר על מוישלה שלי? מה אתה אומר על חנלה?״ הוא העריץ כל ילד מילדיו. ובתום כל סעודה, אחרי לגימת ״וודקה״ כדת, היה מבקש ממני שאצא איתו לטייל. היינו מניחים את הנשים והילדים בבית, ובהיותנו לבדנו, צועדים אנה ואנה, היינו חוזרים יחד ליערות פולין, מזכירים את כל אלו שחיו איתנו בימים הנוראים ההם, מדברים ומספרים על כל אחד מהם, מנתחים ומתווכחים על השגיאות שעשינו, שהרי אילו לא נהגנו כפי שנהגנו, מי יודע – אולי היה עוד מישהו מאיתנו נשאר בחיים?

כך כאבנו מחדש את מותו של כל אחד מחברינו ולא אחת הזלנו עליהם דמעה... לשעה היינו ״שם״, בעולם ההוא שאפשר להינצל ממנו, אך אי־אפשר להינתק ממנו. ואחר־כך היינו חוזרים הביתה, מסתכלים על נשינו הפורחות, על ילדינו הצומחים – וחוזרים לעולם החיים. בימי חול לא היה לי פנאי לחיות את העבר, אבל בשבתות ובחגים השתלטו עלי תמונות בני משפחתי וזכרונות נעוריי. רגשי אשמה תקפו אותי ולא הניחו לי ליהנות ולשמוח. ולמרבה הכאב לא יכולתי לחלוק ממש רגשותי אפילו עם שרה. גם לא רציתי לצערה. במה היא אשמה על שלא היתה שם? בנוסף לגעגועי על מי שהיו ואינם התגעגעתי על כל חג ואופיו המיוחד לו כפי שחגגנו בבית. עכשיו, מנוכר לדת ולמסריה, התקשיתי אפילו לנסות לחקות את מנהגי הבית בימי ילדותי. ניסיתי לחוג את החגים לפי תפישתי, אך ההצלחה היתה חלקית בלבד.

מאז שעזבתי את פולין לא נפגשתי ולו עם שריד אחד מסוביבור. חשבתי שאני יחידי מביניהם שעלה ארצה. טעיתי. יום אחד, ליד התחנה המרכזית של תל־אביב, נתקלו עיני ביצחק ליכטמן, הסנדלר של סוביבור, יושב בתוך חנות ומתקן נעליים.

יצחק ליכטמן היה הסנדלר שמילא את עקבי מגפי במטבעות זהב לפני שעזבתי את פולין. והוא שקרא לי בסוביבור להיכנס לסנדלריה והושיט לי קערית מרק. ובכן, ליצחק סנדלריה בתל־אביב!

התחבקנו בשמחה כאחים ומפיו נודע לי, שארצה עלו עוד כמה

משרידי המחנה. כעבור זמן־מה קיבלתי מכתב שהודיע על פגישת יוצאי סוביבור בביתם של יצחק ואשתו עדה בחולון. עוד שרה ואני מחפשים בחולון את הבית, שמעתי צעקות מרחוק: "ברלה! ברלה!" אף שמזמן לא קרא לי איש בשם זה, ידעתי שהקריאות מכוונות אלי. ואכן, על מרפסת קטנה הצטופפו כמה אנשים והצביעו עלי: "הנה ברלה!"

שרה, שצעדה לימיני, אמרה: "דב, הם מצביעים עליך!" הרמתי עיני – ורציתי לעוף אליהם. איזה חלום פנטסטי: פגישה של אנשי סוביבור בארץ! הסוביבורים התנפלו עלי, לחצו ידיים, חיבקו ונישקו. לפתע נמצאתי בין אנשים כה קרובים, בני משפחה מיוחדת במינה – משפחת נידונים למוות. אחרי המולה קצרה של קריאות תדהמה והתפעלות, כשהכל דיברו בעת ובעונה אחת על שום דבר, נשתררה שתיקה של מבוכה. אחר־כך הגיע תור השאלות השיגרתיות הבלתי־נמנעות: איפה אתה גר? מה אתה עושה? כמה ילדים? אף לא מילה נאמרה על סוביבור, כאילו נדברנו בינינו מראש שלא לגעת ב"נושא".

הבטתי סביבי. רובנו, להוציא בעלי המקצוע, היינו נערים בסוביבור, כמעט ילדים. שקלרק, שעבד בקנטינה של הגרמנים. מאיר זיס, ה"פייר מייסטר", שעבד בבור השריפה והעלה באש את כל הפסולת שנשארה אחרי המיון הקפדני של כל החפצים שהביאו היהודים עימם לסוביבור. חודשים על חודשים שרף מאירקה את כל המסמכים והתמונות, שאספו אנשים לאורך חייהם. נזכרתי איך סיפר לי שהוא מחטט כל הזמן בערימות הנייר, מעיין בתעודות שונות, מבקש להיוודע מי כל האנשים האלה, המשולחים למחנה המוות. במיוחד נדהם למראה תעודות של מהנדסים, רופאים, בעלי תארים אחרים, ששולחו מהולנד ומצרפת, כולם מדענים ואנשי רוח. פעם אמר לי: "אני מביט בעשן העולה לשמים במחנה מספר שלוש, וחושב ששם שורפים את הגופות – ואילו אני שורף כל זכר שלהם ומרגיש שככה אני שורף גם את גופם".

שנינו, מאירקה ואני, הובאנו למחנה במאי 1942. היינו אז בני חמש־עשרה. בתקופה הראשונה ספגנו שנינו מכות ללא גבול. שנינו נושכנו על־ידי הכלב ברי. לפעמים שאבתי כוח מחברי זה, כשראיתי איך הוא מתמודד ומתגבר על הבלתי־אפשרי.

ועוד היה שם חיים הבנאי, שדיפן את הבארות בסוביבור. איש מבוגר, רציני, שעסק כל הזמן בעבודתו. נראה שגם הגרמנים כיבדוהו. פעם ראיתיו נגרר בקושי בשובו מהעבודה פניו היו מלאות דם. הוא נכנס לצריף המגורים ונפל על דרגשו. העוזר שלו טיפל בו כל הערב. סיפרו,

שבעת שעבד בבאר התמוטטו הדפנות והוא כמעט נהרג. הגרמנים טיפלו בו היטב והצילו אותו, שכן לא היה לו תחליף במקצועו. פעם יצא אוברשרפירר וגנר מכליו והרביץ לו ללא הפסק, ואז גרמני אחר צעק: "אל תהרוג אותו! אנחנו צריכים אותו!" למחרת ראיתיו יוצא למיסדר כאילו לא קרה דבר.

בין הבאים היתה גם אולה, שהגיע לסוביבור מהולנד. נערה צעירה ויפה היתה. אני הייתי צופה בה כשהיתה צועדת, תמירה וחיננית. היה בה משהו מעורר כבוד. ביום ראשון אחרי הצהריים, אחרי שהגרמנים מילאו כרסם באוכל ויין, הוציאו אותנו ל"אימוני עונשין" כדי לבדר את עצמם. זה התחיל במסדר פתאומי ובתרגילי סדר בפיקודו של פרנצל, שחזר והריץ אותנו בשטח הגדול בין מחנות שניים ושלוש. אחרי ריצה הגיע תור הפקודות ליפול ולקום פעם אחרי פעם, ואחר־כך לזחול ולקפוץ בישיבה. הגרמנים היו עומדים בצד, נהנים מההצגה, והאוקראינים היו מצליפים במגלבים על מי שלא דייקו בביצוע. קבוצת אסירות מהולנד רצו לפני. ראיתי ביניהן את אולה רצה זקופת גב, פניה אדומות כשושנה אדומה, והנה היא נופלת וקמה, זוחלת, קופצת, מתגלגלת... וחרף כל המצב הסדיסטי הזה, עשתה את הכל במין אלגנטיות. התפללתי שלא תיכשל, אבל פתאום ראיתי אוקראיני רץ אליה ומצליף על גבה ואחוריה. כל צליפה קרעה את ליבי והחניקה את גרוני בדמעות.

אולה, ששינתה שמה לאילנה, ישבה עכשיו מולי, תמירה ומרשימה בחינה. והיה שם אברהם מרגוליס, מאנשי "בנהוף־קומנדו" שעבדו ברציף הרכבת. הם פינו את הקרונות מכל שנותר בהם אחרי צאת האנשים וניקו אותם לקראת המסע הבא. לא אחת היה עליהם לפנות פצועים והרוגים.

בסוביבור היה ידוע, שמרגוליס התאהב בהלקה, נערה שעבדה במכבסת הגרמנים. משנודע הדבר לאוברשרפירר פרנצל, ציוה במיסדר הערב על הלקה ומרגוליס לצאת מהשורה ולעמוד לידו. אחר־כך הכריז בקול רם: "הבחור והבחורה האלה עשו מעשה שלא יעשה! הם קיימו יחסי מין לפני החתונה! אילו היו באים אלי, ואומרים שהם רוצים להתחתן, הייתי מסדר להם חתונה. אבל הם חטאו חטא גדול. לכן חובתי להענישם. ולכן הם יקבלו עשרים וחמש מלקות!"

שני ספסלים הועמדו במרכז המגרש. ה"עבריינים" נצטוו לחשוף את אחוריהם ולשכב על הספסלים. הקפואים החזיקו בראשיהם וברגליהם

מזה ומזה ושני אוקראינים בריאי־בשר הצליפו עליהם במגלבים.

רבות הולקיתי באחורי ובכל גופי ואחר־כך לא יכולתי לשכב ולשבת. בעיני ראיתי איך אנשים מולקים עד מוות. אבל מחזה ההלקאה של הלקה ואברהם מרגוליס, שרצו לטעום טעם אהבה לפני מותם, וזעקותיהם המצמררות נחרתו בזכרוני ללא הימחות.

"מה קרה להלקה?" שאלתי את הנוכחים ולשמחתי נודע לי כי הצליחה לברוח במרד, הצטרפה ביערות לפרטיזנים ואחרי המלחמה השתקעה בצ'כוסלובקיה. מאוחר יותר עלתה לישראל.

שעה ארוכה סיפרנו זה לזה על חברים שברחו מסוביבור בפרוץ המרד, אך נהרגו במהלך השנה שנותרה עד השחרור. לכל אחד מאיתנו היה סיפור מדהים משלו על הישרדותו, אחד מני רבים, בקבוצות פרטיזנים, בחבורות נודדות ביערות או כמסתתרים אי־שם. הדמיון הפרוע ביותר לא יכול לצייר את העלילות הבל־ייאמנו, שהיו מנת חלקם של בורחי סוביבור הללו.

כך ישבנו וסיפרנו והעלינו פרשות מהחיים במחנה המוות, והגהינום של סוביבור חזר וקרם עור וגידים בחדר אי־שם בדירה בחולון. ראשי סחרחר עלי. ראיתי לפני חברים שהצליחו לשרוד, ראיתי גם את אלה שנרצחו בסוביבור, את אלה שנהרגו בקרב במהלך המרד, את חברי שהסתתרו עימי ביער אחרי המרד, אנשים שקברתי אחד אחד ביערות פולין או נעלמו פתאום כאילו בלע אותם האדמה. החברים החיים שבחדר התערבבו במתים, לרגע לא ידעתי היכן אני, לאיזה עולם אני שייך באמת.

הפגישה, שהחלה בקריאות שמחה, הסתיימה בזעזוע נפשי עמוק.

אוכלוסיית רמלה גדלה בקצב מהיר. כל הבתים שנעזבו על־ידי התושבים הערביים נתמלאו. על אלו היתווספו שלוש מעברות. התושבים החדשים שנתקבצו מארצות שונות, באו רובם מחוסרי כל. אך לרמלה לא היה מה להציע להם. המונים צבאו על שערי לשכת העבודה, יום יום פרצו מהומות ומדי פעם נערכו הפגנות, בהן נשמעו צעקות "ל־ח־ם – ע־בו־דה!" באין שפה משותפת גלשו עימותים בתורים, בתחנות אוטובוסים ובקולנוע, לפעמים בשל דברים של מה־בכך, לקטטות וחילופי מהלומות.

אך העיר המיושבת מחדש לא שקטה על שמריה. אט אט קמו בתי מלאכה ומפעלים קטנים. פה ושם צצו גני ילדים ובתי ספר והתמלאו

בילדים. ההסתדרות הקימה שני מפעלים גדולים – "נשר" לייצור מלט ו"מנועי רמלה" לייצור מנועים חשמליים. אבל בכל אלו לא היה די לקיום האוכלוסיה המתרחבת. רמלה קנתה לה שם רע, שדומה כי לא נשר ממנה לגמרי עד היום. שוב ושוב, כשנשאלתי מניין אני ואמרתי "מרמלה", הייתי מתכבד במבטים שאמרו: "אתה לא נראה לי אחד כזה" או "איזה מסכן!" לא ידיד אחד אמר לי, כי "למען הילדים" כדאי לנו לעזוב את רמלה.

כרבים אחרים חיפשתי גם אני מקום עבודה קבוע קרוב לבית, אך לשווא. בעיריה, בהסתדרות, בלשכת העבודה, שלטה "המפלגה". כל מקום עבודה הוקצב בהמלצותיה. אני אומנם הייתי מפא"יניק ותיק, שהאמין בלב ובנפש בדרכה הפוליטית של מפלגתו, אך בחברות ואמונה לא היה די. כדי לזכות במקום עבודה היית צריך לטפח "קשרים" עם פעילי המפלגה, בתחום זה שאפו כישורי לאפס.

דבורה, אמה של שׂרה, שחרדה למצבנו הכלכלי, הפצירה קשות בג'יסה, חבר מפא"י ומבכירי הוועד הפועל של ההסתדרות, לעזור לי לקבל עבודה ב"מקום טוב". הלה הודיע לי יום אחד, שעלי לגשת למנהל כוח־אדם במפעל "נשר": "תגיד לו שאני שלחתי אותך והוא יקבל אותך. אני כבר דיברתי איתו".

הרגשתי לא בנוח. מישהו מבחוץ תימרן בי כמושך בחוטי בובה, כאילו הפסקתי להיות אני והפקדתי את גורלי בידי זולתי בלי שיהיה לי חלק בו. ההזדקקות ל"פרוטקציה" ביישה אותי. אני, שכמפאי"ניק נאמן סירבתי להאמין בטענות שה"פרוטציוניזם" שולט במדינה, שסלדתי מהנוהג הפסול הזה – איכנע לו עכשיו?

באותם ימים נתקלתי בחבר טוב, שעבד בבתי הזיקוק בחיפה, והיה שם חבר ועד העובדים מטעם המפלגה הקומוניסטית. תוך כדי שיחה שאלתי אם אוכל להתקבל לעבודה שם, ונעניתי חד וחלק: "אני יכול לסדר לך שם עבודה בתנאי אחד. לא אדרוש ממך להיות חבר במפלגה הקומוניסטית, אבל תשב שם בשקט ולא תצא נגדה. שמור דעותיך לעצמך". בשום פנים ואופן לא יכולתי להשלים עם תנאי שכזה. נפרדתי מאותו חבר בלב נסער. ועכשיו, באי־רצון ובספקות בלב, הלכתי ל"נשר".

מרגע שנכנסתי בשערי "נשר" התרשמתי שהמפעל גדול ומטופח כהלכה. דוודים ענקיים עמדו שם, מקושרים בצנרת, וסביבם משטחי דשא. תנור בצורת צינור משופע, גדול וארוך, הסתיים בארובה רבתי.

בין המתקנים הענקיים התרוצצו פועלים מעטים כגמדים. כאשר שירתי במחנה תל־חנן לא הרחק ממפעל "נשר" החיפני, לא היה מנוס משפע האבק שפלטו ארובות המפעל. כל הסביבה כוסתה דרך קבע אבק עבה. רק אחרי גשם חזק היה אפשר לראות שם צמחיה ירוקה. לאן נעלם האבק פה, ברמלה? שאלתי את עצמי. רק לימים נודע לי, שהמפעל זה מייצר מלט ב"שיטה רטובה", המונעת תפוצת אבק.

מנהל כוח־אדם, איש כבן שישים, כסוף בלורית ובעל כרס, ישב מאחורי שולחן גדול, שתאם את ממדיו, ועיין באחד התיקים שהיו מונחים לפניו. לבסוף, אחרי רגע ארוך של עמידה מולו, הרים האיש עיניו, הסיר משקפיו ובחנני מכף רגל עד ראש כמבקש לעמוד על אישיותי לפי ממדי וחזותי, רק אז סימן לי לשבת.

האיש שאלני שאלות שונות ומשונות, שנשגב מבינתי הקשר ביניהן ובין העבודה המוצעת. הוא שאל מי חברי ולאיזה מפלגות הם שייכים, מה דעתי על הממשלה, ולבסוף מה עשיתי בסוביבור ומי היו הורי. נראה לי, ששבע רצון מתשובותי. לאחר שכיבדני בסיגריה ישב זמן־מה שקוע במחשבות ולבסוף אמר: "יש לי בעיה. חוסר ההשכלה שלך. אבל אתה נראה לי בחור עם ראש. נוכל להתגבר על זה. אני רוצה להכניס אותך למקום טוב במפעל – למעבדה. זו עבודה קלה ומענינת, תהיה במרכז העניינים, תיצור קשרים עם העובדים, יציעו אותך לוועד – ולי יהיה בוועד איש שלי. אתה תמסור לי תמיד מה קורה שם. ברור לך, שמה שאנו מדברים כאן לא צריך להיות ידוע לאיש. זה הכל בינינו!"

ישבתי המום ולא אמרתי דבר. והאיש המשיך: "אתה מבין את החשיבות, שלא ישתלטו על המפעל יסודות חתרניים".

כשנפרדנו אמר לי: "עכשיו לך הביתה, ותמתין עד שתקבל הודעה לבוא לעבוד".

בצעדים מהירים יצאתי את מפעל המלט. סקרתי בחטף את מיבני המפעל. תחושה מיסתורית ומפחידה אפפה אותי. ידעתי שלא אחזור למקום הזה.

עברו ימים מספר – ושום הודעה לא קיבלתי ממנהל מחלקת כוח־אדם של "נשר". שרה הציעה, שאגש אליו שנית לברר היכן הדברים עומדים, שהרי נאמר לי שאתקבל לעבודה. לא נעניתי לה. לא זו בלבד שלא התקשרתי שנית, אלא אפילו שמחתי שהענין ירד מעל הפרק. סלדתי מכל מגע עם אותו איש. לא חקרתי ולא דרשתי ומעולם לא

נודע לי מדוע חזר בו מדבריו אלי. האם הבין מתגובותי או מארשת פני, כי לא קורצתי מהחומר שיהיה ״האיש שלו בוועד״? ואולי רצה שאחזור ואבקש ממנו את מקום העבודה?

דבורה חותנתי לא נחה ולא שקטה מרוב דאגה לשרה ולי. יום בהיר אחד שלחה לי מכתב ובתוכו מעטפה סגורה, מיועדת לראש סניף מפא״י ברמלה. הצטרפתי למפלגה זו עוד במשמרות, אך מעולם לא פקדתי את הסניף המקומי ברמלה. ראש הסניף, איש צעיר ונמרץ, פתח את המעטפה, קרא במהירות את הכתוב ובלי לומר מלה, שירבט כמה מילים על פיסת נייר, הכניס את הפתק המקופל למעטפה ומסר לי אותה. ״מחר בבוקר תיגש למפעל ״מנועי רמלה״ – אמר לי – תבקש את מנהל הייצור ברגר ותמסור לו אישית את המכתב״. רק לפני צאתי את משרדו שאל לשמי ואם אני חבר מפלגה, ורשם לעצמו את הפרטים.

לפני שניגשתי לסניף המפלגה הייתי שרוי במתח. להפתעתי לא היו חששותי מוצדקים. האיש לא תיחקר אותי כלל ולא גייסני לשום משימה. יצאתי מעל פניו ובידי מכתב שתוכנו לא ידוע לי. ברמלה דיברו בשבחו של ״מנועי רמלה״. אמרו, שזה מפעל חדיש ונקי כבית מרקחת. הפועלים לובשים שם חלוקים נקיים ומגוהצים, אוכלים בחדר אוכל יפה ומקבלים תה או חלב כרצונם. עוד סיפרו, שבזמן עבודה משמיעים שם מוסיקה ברמקולים, והדבר הזכיר לי כתבה שקראתי בעיתון על מוסיקה המושמעת ברפתות הקיבוצים, ומשפיעה על הפרות להניב יותר חלב... אך מה אוכל אני לעשות שם? האין כל העובדים מהנדסים וטכנאים מקצועיים?

במכנסיים של שבת ובחולצה לבנה, מגולח ומסורק, צעדתי למפעל ״מנועי־רמלה״ בדרך צדדית, לבל איתקל במכרים שעשויים לשאול לאן פני. מפעל המנועים, קטן ממדים בהשוואה למפעל המלט, לא גימד אותך ולא הטיל מורא בעוצמתו. בתוך חצר מגודרת, בין עצים צעירים שניטעו לא מזמן, עמדו בניין משרדים ובניין הייצור. כשנכנסתי פנימה הדהדו באוזני רעשי המכונות השונות ולעיני נתגלו שורות ישרות של מכבשים, מחרטות, משחזות ומקדחות. הנקיון שמסביב והפועלים בחלוקים הרשימוני מאוד. בקצה המחלקה המיכנית, במרכז הבניין הארוך, עמד מיבנה רבוע, שמשות בכל צדדיו, שאיפשר לנמצאים בו לעקוב אחרי הנעשה בכל פינה.

ברגר, מנהל הייצור, לבש חליפה וענד עניבה מתחת חלוקו המגוהץ.

מתוך כיס החלוק הזדקרו סרגל חישוב ועטים צבעוניים. האיש פתח את המעטפה שהושטתי לו, באופן שאיש לא יכול לראות את הכתוב בה, ואמר לי: ״בוא נלך קצת לטייל״. משיצאנו, שאלני שאלה אחת ויחידה: ״אתה מבין משהו בהנדסה ושרטוט?״ היססתי רגע. נזכרתי כי שירתי בחיל הנדסה, עניתי בחיוב.

״יש לך מזל! – אמר לי – הבחור שעובד במשרד הייצור הולך בעוד שבוע לצבא ואתה תעבוד במקומו״.

עוד אני מעכל את הדברים רץ האיש – ואני אחריו – למשרד הייצור, שם הציגני לפני אותו בחור, ניסים שמו, והורה לו להעביר לי את החומר, באומרו: ״תסביר לדב הכל. הוא יעבוד במקומך״.

כל זה התרחש כה מהר עד שלא תפשתי מה קרה. מה פירוש שאני אעבוד במשרד הייצור? מה אעשה שם? ואיזה חומר יועבר לידי?

אזרתי אומץ ושאלתי בהססנות מתי אתחיל לעבוד.

״עכשיו – אמר המנהל – ניסים יסביר לך הכל״ – ובצעדים מהירים הסתלק מן המקום.

ניסים שיתף פעולה: ״שב ותסתכל קצת מה אני עושה – אמר לי – ותשאל אותי מה לא ברור לך״.

ישבתי בלי לזוז. פחדתי להפנות ראש ולראות מי יושב בשולחנות שמאחורי. נדמה לי, שכל העובדים נועצים בי עיניים ומתלחשים עלי. הרגשתי כמי שנמצא בכלוב זכוכית ואיזה יצר דחק בי לקום ולברוח כל עוד נפשי בי ממצב מביך שכזה. ואף על פי כן נשארתי יושב במקומי, מביט על השולחן הגדוש צרורות שרטוטים ועליהם כתובות באנגלית. מדי פעם נכנס מנהל עבודה כלשהו, הביא שרטוטים ודוחות עבודה וקיבל מידי ניסים כרטיסי עבודה אחרים. לא הבנתי דבר וחצי דבר מהנעשה לנגד עיני. לשאול התביישתי.

ניסים עשה לי הכרה עם עובדים אחרים במשרד. אחד, אדם מבוגר, היה התמחירן רוזמן. הוא דיבר במיבטא פולני מובהק ומייד פנה אלי בפולנית. עניתי לו בעברית. ליד שולחן אחד ישבה אשה, חמדה שמה, שהפגינה סקרנות גלויה כלפי. ליד שולחן שלישי ישב מנהל מחלקת ליפוף והרכבה ושמו חיים בר־יוסף. את רוב זמנו עשה בהתרוצצות במחלקתו ורק פעם בפעם נכנס למשרד, רשם משהו על הלוח הגדול התלוי על החלון ושוב הסתלק.

כעבור זמן־מה ערך לי ניסים סיבוב באולם הייצור. התחלנו במחלקת הפח, שם עמדו גיליוטינה גדולה ומכבשים גדולים וקטנים. ניסים הסביר

לי את תהליך עבודה והראה לי את "כרטיסי העבודה", שבהם פורטו כל הפעולות השונות שנעשו בכל פריט. אחר־כך עברנו במחלקת המחרטות, המשחזות, הכרסמות והמקדחות, משם למחלקת ליפוף הסטטורים של המנועים, ומשם למחלקת ההרכבה, הבדיקה והצביעה. אני, שעד היום לא ידעתי ולא כלום על עיבוד מתכות ועל חשמל, ועוד פחות מזה על מנועים, התחלתי להבין במה מדובר הודות להסברו היסודי של ניסים. רק השמות הרבים של החלקים והפעולות השונות, רובם באנגלית, שבהם הציפני מדריכי, לא היה בכוחי לקלוט ולזכור.

אחר־כך, כשחזרנו למשרד, שלף ניסים מתוך תיקים שרטוטי הרכבה ותת־הרכבה ורשימות חלקים מחלקים שונים ושפך באוזני הסברים ללא הרף. אני, כמובן לא הבנתי דבר, אך לא פתחתי פי לשאול, רק הנהנתי "כן" כל אימת שנשאלתי אם הבנתי. הדקות הצטרפו לשעות והשעות התמשכו, ופתאום נשמע צילצול הפעמון שבישר את גמר יום עבודה. בתא, על יד השעון הנוכחות, מצאתי כרטיס ששמי מודפס עליו. שעת התחלת העבודה נרשמה בו בכתב יד ועתה, ככל האחרים, החתמתי את כרטיסי. ניסים אמר לי, שאוכל לנסוע הביתה במשאית המובילה את העובדים, אבל אני העדפתי ללכת ברגל.

היום טרם פנה. צעדתי בין עצי הזית, בשביל המקצר את הדרך לביתי. נשמתי את אויר החופש, ושאלתי את עצמי: מה קרה היום? בבוקר באתי למקום זר לי כליל. לא עלה בדעתי, שתוך דקות ספורות אתחיל לעבוד, ומה גם במשרד הייצור של מפעל של מנועי חשמל! הכל נראה לי כחלום מדהים. אולם הייצור, רעש המכונות, מיבנה הזכוכית באמצע האולם, הבחור הצעיר ניסים, הממטיר עלי הסברים בלי־הרף, מנהל הייצור ברגר, הלובש חליפת פסים שחורה מתחת חלוקו האפור – מה לכל אלה ולי? הם סבורים בוודאי, שאני יודע משהו – אבל האמת העירומה היא שאיני יודע כלום. כשם שרציתי לברוח ממפעל המנועים כבר בבוקר, כך חשבתי בערוב היום שלא לבוא לעבודה למחרת. ועם זאת, לא יכולתי שלא להודות לפני עצמי, כי אולם הייצור נשא חן בעיני מרגע שדרכו בו רגלי. אילו רק הציבוני ליד אחת המכונות, או במחלקת הליפוף, שם התרשמתי שהעבודה אינה מסובכת! אבל להיות פקיד, ומה גם פקיד טכני? הרי השרטוטים שהראה לי ניסים לא אמרו לי דבר, והמונחים שגילגל על לשונו היו כולם סתומים. להבנתם יידרשו לי שנים...

לא מיהרתי הביתה. הרגשתי צורך לחשוב ולגבש החלטות. התהלכתי אנה ואנה בחורשת עצי הזית שבעיבורי העיר ולבסוף הגעתי לכלל מסקנה, שאם אני רוצה להיות לבדיחה בפי כל ברמלה, עלי לחזור ל"מנועי רמלה". בבית ציפתה לי שרה בכליון עיניים ושאלה מייד לקורות היום. פרצתי בצחוק. "את לא תאמיני – אמרתי – עבדתי היום כפקיד טכני בבית חרושת למנועי חשמל!" סיפרתי לה הכל בפרטי פרטים והיא הקשיבה לסיפור כאילו סיפרתי אגדה, פיה פעור ועל פניה חיוך.

לבסוף אמרתי לה, שאין בדעתי להמשיך לעבוד שם.

"למה?"

"מפני שאין לי שום בקיאות בעבודות פקידות ובוודאי לא בפקידות טכנית. ברגע שיוודע להם, שאני בור גמור, יזרקו אותי החוצה – ואהיה לשחוק בעיני כל רמלה!"

בערב ביקרנו אצל אחד החברים. כששמע חברי את סיפורי אמר בפסקנות: "דב, זה לא בשבילך. אבל אתה אל תתבייש. גש למנהל ובקש ממנו לתת לך עבודה ליד מכבש. אני הייתי שם והתרשמתי מאוד. זה מקום עבודה מצוין. אבל להיות פקיד טכני זה לא בשבילך. זו עבודה המחייבת בקיאות וכמה שנים טובות של לימוד".

דבריו של האיש, אף שהיו נכונים, עוררו בי התנגדות. מוחי חיפש נימוקים שישכנעו אותי להתמודד ולהתאמץ להיקלט דווקא בתפקיד שהוצע לי ב"מנועי רמלה". האם לא למדתי במשך יומי הראשון במפעל אי־אלה דברים? מחר אלמד נוספים. המפעל בעצמו מצא חן בעיני. ממש התאהבתי בו במבט ראשון. אבל ביני לביני ידעתי, כי הסיבה העיקרית להחלטתי ללכת מחר לעבודה היתה פסיקתו הבוטה של החבר, שאני בור ועם ארץ. קביעתו שאין צל של ספק, כי לא אהיה מסוגל למלא את התפקיד שניתן לי, שכן אני נעדר רמה מינימלית של השכלה, איתגרה אותי. והרי גם בצבא הצלחתי לתפקד היטב ולהוציא לפועל מטלות שלא האמנתי ביכולתי להתגבר עליהן. הרצון העז להתקדם ולהיות "בן אדם", להצדיק את אמונה של רעייתי בי, דחפו אותי גם עכשיו להסתכן אף שסיכויי ההצלחה היו קטנים ומחיר הכישלון – והבושה – איים עלי בבירור.

למחרת השכמתי לעבודה, החתמתי את כרטיס הנוכחות ונכנסתי ראשון למשרד. הדלקתי את האור וישבתי אל השולחן. עיינתי בניירת שהיתה מונחת על השולחן, פרסתי שרטוט של חלק של מנוע

והשתדלתי להבינו. עובדי המשרד הגיעו אחד אחד ובירכוני לשלום, אך אני פחדתי להרים ראש, שכן הייתי משוכנע שהם מחייכים מאחורי גבי. אחר־כך נכנס ברגר, שאל לשלומי והתעניין אם העבודה מוצאת חן בעיני. הוא הורה לניסים איזה סידרת מנועים יש להרכיב בימים הקרובים, דרש שכל החלקים יהיו מוכנים והורה לו להגיש רשימות חלקים למחסן ולהכין את החומר למחלקת הרכבה. נלוויתי לניסים בלכתו לחלק כרטיסי עבודה ושרטוטים למחלקות השונות, ועשיתי הכרה עם מנהל המחסן פסח ועוזרו. ניסים המשיך להסביר לי כיצד לנהל מעקב אחרי הפעולות הנשלמות במחלקות. במהלך היום הורה לי ניסים להביא מהמחסן חלק של מנוע. מאחר שלא הבנתי במה בדיוק מדובר, הראה לי את החלק בשרטוט. גם בשלב זה לא החכמתי – ואז הסתכל עלי ניסים ושאל: ״תגיד, דב, אתה יודע שרטוט?״

״לא״.

״גמרת בית־ספר טכני?״

״לא״.

״למדת בתיכון?״

״לא״.

״זאת אומרת שאתה לא יודע כלום״... אמר בלחישה.

נשתררה דממה מעיקה. הרגשתי שהגיע סוף להרפתקה.

״תראה – אמר ניסים – זה ג׳וב אחראי מאוד. מהשולחן הזה מתנהל כל הייצור. צריך לפחות לדעת לקרוא שרטוט ולשלוט בפקידות אלמנטרית. לך אין אפילו יסוד מכל זה...״

שוב נישתררה דממה ושוב ניסים הוא ששבר אותה.

״שמע דב – אמר – סיפרת לי שיש לך אשה וילדה. אני רואה שאתה מאוד רוצה את הג׳וב הזה. זה באמת ג׳וב מצוין, ולא כל כך קשה כמו שהוא נראה. במשך היומיים האלה התרשמתי שאתה תופס דברים די מהר. אולי תצליח ללמוד מהר מה שצריך – ותוכל להישאר פה?״

המשכתי לשתוק. מה יכולתי להגיד? למעשה כבר אמרתי נואש.

״מה איכפת לך? מה כבר אתה יכול להפסיד? – שאל ניסים – ואולי תצליח? ברגר מחכה לחוות דעת שלי עליך. אני אגיד לו שאתה בסדר גמור, ומצידי אסביר לך כמה שאפשר. ואתה אל תתבייש. שאל כל דבר שאינך מבין״.

לא ידעתי אם לשמוח על הפתח שפתח לי ניסים להישאר בתפקיד או

להתעצב נוכח הסיכוי הסביר, שבתוך ימים ספורים אושלך החוצה. בלבי השוויתי את מצבי למצב של נידון למוות, שהוצאתו להורג נדחתה.

באותו רגע חל מהפך בהרגשתי. שוב לא הייתי בודד במערכה. ניסים הניח לי לבצע בהנחייתו את כל מטלות הפקידות - הרישומים והדיווחים, המעקב אחרי התקדמות העבודות, סידורי העבודה במחלקות, הזמנת חומרים וקשר עם המחלקות השונות. "חשוב מאוד שתלמד הכל מהר - אמר לי - מפני שברגר לא יודע כלום. ואם אחרי שאעזוב אתה לא תשתלט על העבודה, הוא יהיה פשוט אומלל וסופך יהיה בחוץ."

הימים חלפו במהירות הבזק. ראשי נתמלא שמות של חלקים, מונחים טכניים בעברית ובאנגלית, שמימי לא שמעתי. כשעובדי המשרד ניסו לקשור איתי שיחה, עניתי קצרות וניתקתי מגע. הייתי שקוע כל כולי בעבודה. פעם בפעם החלפנו ניסים ואני חיוכים. היה לשנינו סוד משותף.

בסוף אותו שבוע נפרד ניסים מהעובדים. ברגר זימן אותו אליו לשמוע חוות דעת עלי. הוא השיב, שאני "בחור רציני", ש"יש לו תפישה מהירה ו"הוא יהיה בסדר גמור".

שרה, שחשה במתח ששרר עלי כל אותו שבוע, הכינה מטעמים משובחים לסעודת ערב שבת. ישבנו שרה ורבקלה הקטנה אל שולחן ערוך ושתינו "לחיים". רק אז סיפרתי לשרה את הסיפור המלא על "מנועי רמלה" וכשהשמעתי באוזניה את שלל המונחים הזרים והמוזרים שנשתגרו על לשוני צחקנו שנינו ממושכות. אותו ערב הרשיתי לעצמי ליהנות מהבית החמים, מרעיתי ומרבקלה בתי, לקרוא עתון בנחת, לשמוע מוסיקה. התנתקתי כליל מהמתח שלא עזבני כל השבוע. הייתי מאושר.

בלילה התעוררתי רועד כולי, ליבי הולם בחוזקה. שרה, שישבה במיטה לידי אמרה: "דב, שוב צעקת! תמשיך לישון". היא ניסתה לחבקני, אבל אני פחדתי להירדם, פן אמשיך לחלום את החלום הנורא שאך זה נקטע. חלמתי, שאני הולך לעבודה ומפחד שאאחר ולא אגיע עד שבע, קיצרתי את הדרך וחציתי את מטע הזיתים, אבל טעיתי ולא מצאתי את השביל לבית החרושת. לפתע ראיתי לפני בתים מוכרים ברחוב מוכר בוורשה, רחוב נלווקי. איך זה יכול להיות? הרי אני

ברחתי מהגטו, ומה פתאום אני שוב שם? הגטו לא השתנה. אנשים הולכים בבלויים, ילדים מוכרים סיגריות וסוכריות ואחרים יושבים למרגלות קירות הבתים ומבקשים נדבות. גוויות מכוסות עיתונים היו מונחות על המדרגות. פניתי לכיכר מורנובסקי. המקום היה ריק מאדם. פחד גדול נפל עלי. בריצה חציתי את הכיכר והגעתי לביתנו שברחוב פשביג. החצר היתה חשוכה ודוממת. עליתי במהירות בגרם המדרגות החשוך, דלת דירתנו היתה פתוחה לרווחה. ציפיתי לראות את אמי, אחי הקטן יענקלה, אחותי, סבא וסבתא – אבל אין איש. הבית ריק ודומם. עברתי מחדר לחדר, יצאתי למרפסת – אין איש. כל החלונות פתוחים. דממה מרגיזה בכל. פתאום תפסתי, שכולם נלקחו למחנה השמדה ובאותו רגע ממש הופיע באחד החלונות אוברשרפירר וגנר והביט בי בחיוכו האכזרי. רציתי לברוח, אבל אני לא יכולתי להניע רגל. ואז וגנר שלף את אקדחו, וכיוונו לעברי. רציתי לצעוק, התאמצתי בכל כוחי להשמיע קול, אך גרוני נשנק לגמרי. התעוררתי לקול ירייתו של וגנר...

בבוקר, פתחתי עיני וראיתי את רבקלה עומדת לידי ומביטה בי בעיניה השחורות. תפסתיה בשתי ידי וכך שיחקנו שעה ארוכה. היתה שבת חורפית. השמש חדרה פנימה בעד החלון. שרה הציעה שנלך לטייל. יום השמש באמצע החורף הוציא רמלאים רבים על ילדיהם לרחוב. מכרים שפגשונו איחלו לי מזל טוב: ״שמענו שהתחלת לעבוד ב״מנועי רמלה״. כל הכבוד. בהצלחה!״ אני חשבתי שאיש אינו יודע – והנה כל העיר מיודעת. רוחי נפלה. הכל עוד תלוי על בלימה. מדי רגע אני עלול לעוף מהעבודה – כיצד אשא פני בעיר? כדי שלא לפגוש אנשים יצאנו אל מחוץ לעיר. השדות היו מלאים פרחי בר, כלניות אדומות וחרציות צהובות השתבצו בשדות הירוקים. השמש צבעה את לחייה של רבקלה ככלנית.

השמש החמימה, השדות המעוררים לתחייה, שירת הציפורים מסביב, הרנינו את ליבי. אבל אי־שם כירסמו בו שאלת המשך עבודתי ב״מנועי רמלה״ וחלום ליל אמש. תמונות הגטו והבית, וגנר המופיע בחלון ויורה באקדחו, טרם נמחו מזכרוני.

וגנר זה, שהטביע בסוביבור צלקות בכל גופי, אינו מרפה ממני. בכל פעם הוא יורה בי בסופם של חלומותי המבעתים. עד מתי ירדוף אחרי? נאצי זה היה בחופשה ביום המרד, ולכן נשאר בחיים. קרוב לוודאי שהוא חי עכשיו אי־שם. לא ידעתי אז, שבאותם הימים ממש ישב איש זה בסוריה יחד עם חברו שטורמפירר שטנגל, המפקד הראשון של

סוביבור. לימים ברחו שניהם לברזיל וישבו שם בשלווה עד שזוהו על־ידי אחד מאסירי סוביבור והוסגרו לגרמניה. שניהם מתו בכלא בטרם נשפטו.

ביום ראשון באתי לעבודה. ניסים שוב לא היה. נשארתי יחידי ליד שולחן העבודה, בין כל הארונות המלאים תיקי שרטוטים, פקודות עבודה ושאר מיני ניירת. תחילה נתקפתי מבוכה. דימיתי שהכל יודעים כי איני יודע כלום ורק ממתינים לכשלוני כבר בצעדי הראשונים. חיש מהר דחיתי מעלי את המחשבות השליליות. התחלתי לעבוד במרץ. כפי שהספקתי ללמוד מניסים, הקפדתי שהמחלקות יקבלו את הניירת שלהן. מנהלי עבודה נכנסו וביקשו זה שרטוט וזה פקודה להוצאת חומר מהמחסן, וכשהתלבטתי היכן למצוא את המסמך המבוקש עזרו לי בחיפושי. ברגר הציץ מדי פעם ושאל אם אני מסתדר, וכשנוכח שהכל כשורה הניחני לנפשי. פתאום התברר לי, שזה שעות שאני עובד בלי עזרתו של איש. מילאתי את כל שנדרש ממני. למרות הפחד שמא יבקשו ממני משהו בלתי־ידוע לחלוטין, התחלתי לקבל מושג מהו מנוע חשמלי וממה הוא מורכב, ולהתמצא בתהליך הייצור. אומנם האיש היחיד שיכולתי ללמוד ממנו, לשאול אותו ולבקש הסברים, עזב ואיננו. לעומת זאת, בהיותי לבדי ליד השולחן, באין משגיח, משהתגברתי על האחריות שנפלה על כתפי, הייתי חופשי לפעול בדרכי שלי – ללמוד בשיטות המקובלות עלי, לעשות ניסויים ולו גם אוויליים ובלבד להפיק לקחים. הצבתי לעצמי משימה להכיר כל חלק וחלק במנועים. הרביתי לבקר במחסן החלקים, להתעניין בתכולתו ולהכיר מקרוב כל חלק. לימים התיידדתי עם אחד מעובדי המחסן, שבתאי שמו, איש מסביר פנים שהיה נכון להסביר לי טיבו של כל פריט.

בסופו של יום עבודתי הראשון כעצמאי בתפקידי, נוכחתי כי עלה בידי לטפל בעשרות פריטים שטרם הכרתי מבלי שאיש שם לב לבורותי הבסיסית. בימים הבאים נתקלתי יום יום בבעיות ומשימות חדשות כמו הזמנת חומרים בארץ ובחו״ל, מילוי טפסים, צירוף מיפרטים וחישוב כמויות. האתגרים היו לא אחת קשים כקריעת ים סוף אבל איכשהו יכולתי להם תוך שאני מכפיל את אוצר המידע שלי וגם נוכח כמה עלי ללמוד עוד.

יום אחד הביא לי ברגר שרטוט של ציר וביקש שאעשה סקיצה לחלק

של ציר תוך שינוי מידות עד סוף היום. כדי שיוכל למסור את הסקיצה לבית מלאכה העובד בשבילנו. ההוראה הלמה בי כקורנס. רק המילה "סקיצה" כשלעצמה זיעזעה אותי. מהי בדיוק סקיצה? מה עלי לעשות? באיזה נייר עלי להשתמש? ובעפרון או בעט? ישבתי מדוכא, השרטוט פרוס לפני, זיעה מבצבצת במצחי. אחר־כך התחלתי לחטט בתיקים שונים, שמא אמצא סקיצות כלשהן, שלפיהן אוכל לעבוד. ואומנם מצאתי סקיצות אחדות, שמהן יכולתי ללמוד. בשלב זה נטלתי דף ועפרון והתחלטי לשרטט את החלק של הציר, למעשה היתה המשימה פשוטה וקלה – כל ילד יכול לעשותה – אבל החרדה שמא איני מבין את הנדרש ממני גרמה לי פרפורי לב. שרטטתי פעם ורשמתי את המידות, אך התוצעה לא מצא חן בעיני. שרטטתי עוד פעם ועוד פעם עד שלבסוף בא ברגר ולקח את הסקיצה האחרונה שהשלמתי. הוא עיין קלות בסקיצה ואמר: "דב, בוא איתי החוצה". פניו, שלא היו כתמול־שלשום לא בישרו טובות. ואז בצאתנו את אולם הייצור לחצר המפעל, אמר לי ברגר: "אתה אמרת שאתה יודע שרטוט? עכשיו אני רואה שאין לך מושג בשרטוט! מה שעשית בסדר גמור. כל הפרטים ישנם. אבל כל מי שיקח את הנייר ביד, יראה מייד שזאת עשה ילד בכיתה א׳!"

לא נותר לי אלא להרכין ראש ולשתוק. החלום היפה, שכבר התחיל להתגשם, התמוטט בבת אחת.

אחרי דקה של הליכה דמומה אמר ברגר: "שמע, דב, אני רואה שאתה בחור טוב. רציני. יש לך ראש ואתה מעוניין מאוד בעבודה הזאת. אתה גם מצאת חן בעיני. אני אשאיר אותך בעבודה, אבל מהיום שאיש לא ידע, שאתה לא יודע כלום! רק אני יודע את זה! וכל מה שלא תדע – תשאל רק אותי. אני אתן לך כל יום שרטוטים הביתה, ואתה תלמד לקרוא שרטוט ולשרטט. קודם כל אתה תלמד לכתוב מספרים טכניים, וכל בוקר תראה לי מה עשית בבית". לבסוף לחץ את ידי והוסיף בחיוך: "לך לעבודה, בחור".

שוב ניצלתי מכשלון מחפיר. לא יכולתי שלא להיזכר כמה פעמים בעברי הייתי כה קרוב למוות, כה חסר שביב תקווה – ובכל זאת ניצלתי! והנה, לפני כמה דקות הייתי בטוח, שברגר יפטר אותי בלי שהיות, ואף על פי כן אני חוזר לעבודה. אותו ערב הכנתי את שיעורי עד מאוחר בלילה. ציירתי שוב ושוב מספרים לפי דוגמות שנתן לי ברגר, וכשראתה אותי שרה שקוע במלאכה זו שאלה: "מה זה, דב,

חזרת לכיתה א׳?״

שנינו פרצנו בצחוק אדיר.

״מנועי רמלה נוסד על־ידי החברה ההסתדרותית ״כור״ בד־בבד עם מפעל המלט ״נשר״, כדי לספק תעסוקה לתושבי רמלה. המייסדים רכשו ידע במפעל המנועים האנגלי ״הופקינסון״, אך מפעל שמרני זה מכר ידע של סידרת מנועים מיושנת ומצומצמת, מרבע כ״ס עד עשרה כ״ס. בראש המפעל הוצב אריה בילסקי איש ״הסתדרות״ ותיק, בעל ראש שיבה, שתמיד לבש חולצה פתוחת צווארון, בחורף אפודה צבאית ומכנסי חקי, בקיץ מכנסיים קצרים עד הברכיים וגרביים עד לפני הברכיים. לא היה לו שמץ מושג במנועים. יחד איתו ניהלו את המפעל המהנדס יוסף שוורץ, שלמד הנדסה בצרפת ושימש ראש מחלקת תיכנון, וברגר, מנהל הייצור. במשרד התיכנון עבדו מהנדס חשמל ושני שרטטים. בנוסף לכל אלה שימש אדם קשיש למדי, צנוע בהליכותיו וחסר תפקיד מוגדר, כיועץ. איש זה, מילר שמו, היה מהנדס ותיק, שבשעתו היה מהנדס ראשי במפעלים גדולים בגרמניה. במפעל שברמלה היה עובר בין המחלקות, מעיר הערות וגוער בכל מי שעבד בכלי לא נכון או עשה דבר לא כהלכה. הפועלים ומנהלי עבודה התייראו מפניו. הוא דרש שלמות מכל עובד והדבר ששנא יותר מכל היה מירמה והסתרת אמת. מרגע שהתחוור לו כי יש עובדים שדיווחיהם אינם אמת, לא נתן בהם אמון יותר, ובדק כל דיווח שמסרו לו. אני רכשתי את אמונו כבר מתחילה על־ידי שמסרתי לו מידע מלא בלי להחסיר דבר. במשך הזמן נקשרה בינינו ידידות. הערצתי את האיש הזקן הזה, שהיה אוצר בלום של ידע בכל תחום, ידע לפתור בעיות במהירות, חישב חישובים מסובכים בראשו. קשר נוסף שקשר אותי אליו היה עברנו המשותף. אדון מילר היה טיפוס סגור, ואנשים לא ידעו על עברו דבר, אך לי סיפר פעם, כבדרך אגב, שכאשר עלה היטלר לשלטון ב־1933 היה אחד הראשונים שנשלחו למחנה ריכוז דכאו, שם ישב כמה חודשים וסבל סבל רב. אחרי ששוחרר מהמחנה עלה מייד לישראל.

בחלוף הזמן גבר בי בטחוני העצמי. דברים שנראו בעיניי מסובכים ביותר, נעשו פשוטים. אחרי שלמדתי והכרתי היטב חלקים של מנוע אחד, נוכחתי כי חלקים מקבילים במנועים אחרים דומים למדי. ככל

שרכשתי נסיון גברה יעילותי, קצב העבודה הואץ ונותר לי פנאי רב יותר ללמידה. מדי פעם נתקלתי בדברים קשים לביצוע. התגברתי עליהם בשיטות שפיתחתי לעצמי, שלא אחת היו פרימיטיביות ביותר.

פעם הייתי צריך להזמין חומר הלחמה יקר לחצי שנה. לאחר שחישבתי את הכמות בשיטות שלי, הזמנתי 300 קילוגרם במקום שלושים. כשהגשתי לברגר את ההזמנה לצורך חתימה, חייך ואמר: ״דב, תבדוק בבקשה את הכמות עוד פעם! לפי דעתי, הזמנת חומר לחמש שנים!״

הטעות לא היתה נעימה, אבל לא סיכנה את מקום העבודה.

פעם אחרת ביקשתי במשרד התיכנון שרטוט מהמהנדס הראשי שוורץ. ״תמצא לך את השרטוט בארון ותעשה לך העתקת שמש״, אמר לי וכיוון אותי למגירה ובה שרטוטים בגודל A4. חיפשתי שם את השרטוט הדרוש ולא מצאתי, ואז אמר לי שוורץ, שמכיוון ששני השרטטים לא באו באותו יום לעבודה, אצטרך אני לבצע את השרטוט לפי פרטים שירשום לי. לא ידעתי אם הוא סומך עלי או שם לי מלכודת, אך לא נותרה לפני ברירה, ומאחר שהיה מדובר בשרטוט פשוט למדי, החלטתי לנסות את כוחי. אומנם לא ידעתי באיזה עיפרון יש לשרטט ולכן ביקשתי משוורץ כלי שרטוט והוא נתן לי עיפרון H2 ומחוגה. אגלי זיעה כיסו את כל גופי עד שהשלמתי איכשהו את המלאכה. בידיים רועדות הגשתי את השרטוט לשוורץ לבדיקה וחתימה. הוא בדק את הפרטים, חייך ואמר לי לחתום על השרטוט. חתמתי ואחריי חתם גם הוא. מאושר חזרתי לאולם הייצור עם שרטוט תוצרת עצמית. חרף חששותי לא הבחין איש, שאני הוא בעל השרטוט. הביצוע עבר בשלום ומאז כל אימת שנתקלתי בשרטוט בתולים זה במשך השנים, הייתי מצטמרר קלות.

במרוצת הזמן, משלמדתי היטב את מערכות המפעל, תכנון הייצור והמעקב אחריו, שיכללתי את שיטות עבודתי. שמתי לב שאין בידי משרד הייצור כלים טובים למעקב אחרי התקדמות הייצור. שוב ושוב התעכב תהליך הייצור או ההרכבה בשל מחסור בפריט זה או זה, גם הבחנתי בפגמים בניהול הייצור. מתוך דחף עצמי התחלתי לפתח שיטות רישום משלי למעקב אחר תהליך הייצור ומאגר החלקים עד שיכולתי לדווח לקמיל במעודכן על מצב כל הזמנה.

אט אט קשרתי קשרים טובים עם מנהלי העבודה וכך ניתן לי להקפיד שיעבדו לפי סדר קדימויות ולא ייצרו סידרות פריטים לפי נוחותם־הם.

שירתתי את מנהלי העבודה בעבודות ניירת, דאגתי שהחומרים יגיעו למחלקות בזמן, והם גמלו לי בהקפדה על סדר הייצור.

בזכות הקשרים הלבביים, שקשרתי עם כל עובדי המפעל, זכיתי מדי פעם בסיוע ובעצה טובה. פה ושם הזהירו אותי מפני עובד כלשהו, פה ושם הלשינו לפני על מי שגילה כלפי עוינות. עד מהרה הבנתי, שבעלי תפקידים מסוכסכים ביניהם לא אחת ומעוניינים למשוך אותי איש לעברו. שמעתי את הטענות, אבל נשארתי בלתי־מעורב במשחקי הכוח השונים ונזהרתי שלא להזדהות עם גושים וקבוצות של עובדים, שהתגבשו בכוח קירבה משפחתית, או ארץ מוצא. אכן, לכולם כמעט היו פנקסי חבר של מפא״י. בתקופה הראשונה של עבודתי במפעל חייתי במין עולם קסום. התקשיתי להאמין, שהדברים אכן קורים במציאות, שבתוך זמן כה קצר נשאבתי לעולם חדש לגמרי עבורי ונעשיתי בשר מבשרו. הייתי יושב ליד שולחן הכתיבה במשרדי, מוקף תיקים ושרטוטים, ומנהל, למעשה, את הייצור במפעל המנועים, והייתי שואל את עצמי: היתכן שאני הוא אותו ברלה ה״פוצר״ מסוביבור, שלא הספיק לסיים בית־ספר יסודי כשפרצה המלחמה, ומאז לא למד דבר באורח מסודר? נסיון חיי לימדני, שיש באדם כוחות גלומים, שאותם הוא יכול להפעיל בכוח רצון חזק ולהתגבר באופן זה על מכשולים הנראים בלתי־עבירים. האם לפני זמן קצר יכולתי להעלות על הדעת, שאני אעבוד במקום זה ובתפקיד זה?

עד מהרה נעשיתי מכור לתפקידי, למחלקות הייצור ולבית החרושת. עבדתי שעות נוספות וביצעתי עבודות ניירת בבית בלי לקבל תמורה. בצאתי לחופשה משירות מילואים, הייתי ממהר קודם כל לבית החרושת, כדי לבדוק מה מצב הייצור ולארגן סידור עבודה למחלקות בלי להרגיש שהשעות עוברות. אחר־כך, בהגיעי הביתה, היתה שרה אומרת: ״בית החרושת הוא אשתך השניה – ואותה אתה אוהב יותר ממני!״

יום אחד סיפר לי רוזמן, מנהל התמחיר, בסוד, שבישיבה שהתקיימה במשרד המנכ״ל ברגר, כעס הלה מאוד על שמנועים שהיו אמורים להימסר למזמינים לא נשלמו בעוד מועד, ואמר: ״אם שוורץ איננו שבוע ימים, הכל בסדר. אם ברגר איננו שבוע, הכל בסדר. אם מנהל עבודה זה או אחר איננו, הכל בסדר. אבל אם דב איננו יום אחד – כל בית החרושת דפוק!״

אני לא ידעתי כלל, שהמנכ״ל יודע משהו עלי על עבודתי. רק פעמים

ספורות זימן אותי אליו כאשר ברגר נעדר.

יום אחד, בשעת מנוחת צהריים, פנה אלי הקניין אבני וביקש לשוחח איתי. איש זה, שבשעתו היה חבר אצ״ל ידוע שנתפס בידי הבריטים והוגלה למחנה ריכוז באריתריאה, כבן ארבעים ומשהו, היה מראשוני המפעל. לרגל תפקידו נפגשנו רבות בענייני הספקת חומרים. יחסו היה אדיב ולבבי, כאילו ביקש להרשימני שהוא עושה למעני מאמץ מיוחד כדי לספק את מבוקשי. משהתאקלמתי במפעל התחוור לי, שכל בית החרושת עומד על אבני ״המשביר״, שידו מונחת על ברזי אספקת החומרים למפעל.

אבני הוליכני למשרדו הקטן, הזמין עבורנו קפה ואמר: ״דב, אני עוקב אחריך מיומך הראשון פה. התרשמתי שמהר מאוד השתלטת על תפקידך. אני לא יודע עד כמה ברורה לך חשיבות התפקיד שאתה ממלא. משרד הייצור הוא מרכז העצבים של המפעל ואתה, כפקיד הייצור, שולט למעשה בכל. בידך מתרכז מידע על כל הנעשה. אתה שולט בכל המחלקות. אין ספק, שאפשרויות הקידום שלך עצומות, אך יש בעיה אחת: אתה עושה את עבודתך היטב, אבל לא רואים אותך, לא שומעים אותך ולא יודעים עליך, מפני שאתה מוסתר על-ידי המנהל שלך, ברגר. אתה מוכרח לצאת מהאלמוניות שלך. אל תיתן שברגר יסתיר אותך. תבליט את עצמך כדי שיראו וישמעו אותך. אחרי הכל, אתה הוא המבצע, ואילו ברגר, המנהל שלך, רק מעביר לך את תכנית הייצור החודשית מלמעלה, שומע ממך על התקדמות העבודה ומדווח. תאמין לי, דב, יש פה הרבה כרישים שרוצים לאכול אותך, ואני יודע שאתה איכשהו מצליח לחיות איתם ואני אוהב להשקיע בבחורים כמוך שמצליחים בתפקיד, ולעזור להם לטפס מעלה. ואל תדאג, עוד יגיע יום שתצטרך לשלם בעד הכל. אני, בכל אופן, אעזור לך להצליח ואדאג שתמיד תקבל את החומר בזמן. אתה יודע, בילסקי ואחרים יכולים לעשות תוכניות, אבל אם אני לא אספק פח או חוט ליפוף – שום דבר לא יזוז!״

שמעתי את דברי אבני ולא אמרתי מלה. כמבויש אמרתי לו בשקט תודה. נשגב מבינתי מדוע אדם בעל עמדה כה גבוהה במפעל טורח לתת לי עצות שכאלה ולקומם אותי נגד המנהל שלי. ומה פירוש ״עוד יגיע יום שאצטרך לשלם בעד הכל״״ אכן, הייתי ״מוסתר״, לא בלטתי כלל, אבל גם לי היה חלק בכך, שכן פחדתי לעמוד במגע קרוב עם צמרת המפעל, פן יתגלה חוסר הידע שלי. לאחר מחשבה החלטתי שלא

להישמע לעצותיו של אבני וכמובן שלא לעשות דבר העלול לפגוע בברגר, האיש שעזר לי להיקלט בעבודה. למעשה. גם לא היו לי שאיפות להתקדם במהירות. חשתי בנוח בעמדה שבה נמצאתי וראיתי בכך הישג גדול לעצמי. אחרי שלמדתי את כל התפקידים המוטלים על משרד הייצור והשלטתי ארגון וסדר בעבודתי, התברר כי נותר לי זמן פנוי. כדי להעסיק את עצמי התחלתי להרחיב את תחומי התעניינותי. כאשר רוזמן, התמחירן של המפעל, שעבד במשרד הייצור יחד איתי, הבחין שאיני עמוס ביותר, התלונן לפני על העומס המעיק עליו ועניין אותי במלאכת התמחיר, נתפסתי לדבר והסכמתי בשמחה ללמוד תורת התמחיר בזמני הפנוי. לא עבר זמן רב והתחלתי לסייע לו בעבודתו.

כך אירע, שיום אחד נכנס ברגר למשרד הייצור וראה שאני יושב ועוסק ברישום נתונים לתמחיר. על שאלתו מה אני עושה סיפרתי לו, שאני עוזר לרוזמן בתמחיר. פני האיש הרצינו והוא קרא לי החוצה, שם פנה אלי בכעס: ״מי הרשה לך לעשות את העבודה הזו? למה אתה עושה עבודה שלא שייכת לך?״

ניסיתי להתגונן. אמרתי שאני עוסק בתמחיר רק בשעות הפנאי. אבל ברגר לא נרגע ודרש ממני להפסיק כל עבודה בשביל רוזמן, ולא לקבל שום עבודה מאחרים. משהצטנן, הוסיף: ״אם יראו שאין לך מה לעשות, יעמיסו עליך עבודות שונות, ואז תגלה שלא תספיק לבצע את העבודה שלך. ואם עכשיו יש לך זמן פנוי, בקרוב תיווכח שמרוב עבודה תצטרך לעבוד הרבה שעות נוספות – וגם זה לא יספיק לך. שים לב, אם אין לך מה לעשות, איש לא צריך לדעת זאת. בינתיים, עוד יש הרבה דברים שאתה צריך ללמוד. תסתובב במחלקות ותתבונן בתהליכי העבודה. זה הדבר הכי חשוב לך״.

ברגר צדק. לא עבר זמן רב וסוגים חדשים של מנועים הוכנסו לעבודה, ובנוסף התחלנו לייצר מאווררים. הדבר חייב אותי לתכנן מעקב אחרי מאות פריטים. עבדתי שעות נוספות עד שעות לילה מאוחרת. העבודה העסיקה אותי ללא הפסק, מהשכמה ועד הליכה לישון. היה ברור לי, שבהתמסרותי זאת למשימתי אני מבצר את עתידי ועתיד משפחתי.

פה ושם קלטתי הבזקים מהרדיו והעיתון – בעיקר בימי שישי בערב ובשבת – בנושאים הכרוכים בשואה. אלה התמקדו בדרך כלל, בלחימת לוחמי גטו ורשה וקבוצות פרטיזנים. אך מעט מאוד נאמר על גורל

ההמונים הגדולים שנשמדו בשנות המלחמה. ההתייחסות לשרידי השואה נשארה מאופקת ומסויגת מאוד. ופיותיהם של שרידי השואה המשיכו להיות חתומים, אך בפגישות שרידי השואה בינם לבין עצמם השתחררו הלשונות ונשמעו סיפורים מסמרי שער, שכאילו נלקחו מעולם הדמיון. גם אני חזרתי וסיפרתי את קורותיי בפגישות ממין זה, ומתוך כך שב עברי באותן שנים נוראות לאחר שדחקתיו לאי־שם, והטריד את מנוחתי כמתחרה בהצלחותי בעבודה ובהנאתי בחיי משפחתי הקטנה. באותו זמן החל יחיאל דינור לפרסם רשימות בעיתון על החיים באושוויץ בחתימת "ק.צטניק". הללו פתחו לישראלים רבים צוהר לאימי השואה. את רשימותיו של ק.צטניק נהגתי לקרוא בהחבא, כקורא דברים אסורים, בלא שיכולתי לחלוק את התרשמויותיי עם איש כמעט. הללו זרעו מלח על פצעי שטרם הגלידו. בירושלים התנהל באותם הימים משפט דיבה נגד אחד מלכיאל גרינוולד, שהאשים בעלון פרטי שהפיץ, אחד מהמנהיגים הציוניים בהונגריה, רודולף קסטנר, ב"שיתוף־פעולה עם הנאצים".

משפט הדיבה נגד גרינוולד הפך במהרה למשפט נגד קסטנר. העם כולו נחלק בשאלה האם נהג קסטנר כשורה בנהלו משא־ומתן עם אייכמן ואנשי ס"ס אחרים בהשיגו אפשרות לחלץ אלף חמש מאות יהודים ברכבת לשוויץ, בעת שיום־יום נשלחו מבודפשט לאושוויץ רבבות יהודים להשמדה. קסטנר הואשם בין היתר, בכך ש"הרדים" את העם ולא הזהירו מפני שילוח להשמדה, אך הויכוח התרחב ונסב גם על התנהגות ה"יודנרטים", ובמידה מסוימת גם על עצם התנהגותם של כל היהודים בשואה, שכביכול הלכו אל מותם "כצאן לטבח".

אנשים שעבדו איתי במפעל המנועים, וידעו שאני ניצול השואה, פנו אלי ושאלו לדעתי על קסטנר: ההיה "גיבור" או "בוגד"? לי לא היה תשובה. השם קסטנר לא היה ידוע לי עד היפתח המשפט ועל פרשת יהודי הונגריה לא ידעתי הרבה. לא אחת התרשמתי, שישראלים רבים פשוט אינם מבינים את משמעות השואה וממדיה: הם מדמים, שמדובר באיזה אירוע מקומי קטן, שכמובן צריך להיות נהיר לי במלואו. ועוד נבצר ממני להבין, כיצד מעזים אנשים שלא היו "שם" להסיק מסקנות נחרצות, לכאן או לכאן, כלפי קסטנר ולקבוע שהוא "אשם" או "לא אשם".

לא ייפלא, שדווקא לדידם של שרידי השואה שבציבור עובדי מנועי רמלה – מי שעברו את כל שלבי שנות השואה – לא הצטיירו הדברים

בשחור־לבן. אנחנו לא הצטרפנו אל מי שכבר בתחילת המשפט פסקו שקסטנר "בוגד". אני עצמי הרהרתי רבות בשאלת ה"יודנרטים" – ועד היום איני מעז לחרוץ משפט פסקני. שהרי היו ב"יודנרטים" בעלי כונות טובות שעשו כל שביכולתם לעזור לאחיהם ולהצילם, כשם שהיו מי שדאגו אך לעורם־הם ונכנעו עד מהרה לתכתיבי הגרמנים.

במפעל התכוננו לנשף פורים. שרה לבשה את שמלת הכלולות הלבנה שלה והצמידה פרח אדום לדש שמלתה. שערותיה הבלונדיות, הסרוקות גלים גלים, שהקיפו את פניה החלקות כקטיפה, אפה הקטן והסולד ושפתיה האדומות השלימו את הופעתה המקסימה. אני לבשתי את החליפה שתפרה לי חמותי לחתונה, חולצה לבנה ועניבה.

חדר האוכל היה מקושט ומואר בנורות צבעוניות. הכל היו לבושים חגיגית וקרנו נחת רוח וביטחון עצמי. המהנדס שוורץ, שהבחין בכניסתי, סימן לי ולשרה לשבת עימו אל שולחן ההנהלה. חרף רצוני לשבת בחופשיות בחברת הפועלים, לא יכולתי לסרב לשוורץ.

חיש מהר נתגלה לי שותף ללגימת "וודקה" כאשר אהבתי. בילסקי, שהיה במצב רוח מרומם, ביקש למזוג "וודקה" לכל יושבי השולחן, אך רק אני ומזכירתו הושטנו את הכוסות. הוא התרשם עמוקות מהאופן שבו הפכתי את הכוסית אל פי ולגמתי את המשקה עד תום ומאותו רגע לגמנו שנינו כוסית אחרי כוסית. בילסקי זה, שעד כה נמנעתי מלהתקל בו, שוחחתי איתו עכשיו בחופשיות ואמר לי כי ידוע לו שאני עושה עבודה טובה במשרד הייצור. הוא שוחח גם עם שרה והרעיף עליה מחמאות. ברגר, לבוש חליפה כחולה כהה עם פסים לבנים דקים, פרח בדש מילו, מגבעת שחורה נוקשה לראשו, פניו מאופרות וריח חזק של בושם נודף ממנו, הושיט ידו לשרה ונשק קלות את ידה.

בתום הסעודה, כשקם בילסקי לשאת דברו, לא התקשה איש לראות שהוא בגילופין. הוא דיבר באופטימיות על המפעל, הנתון בקשיים אבל עתיד מזהיר מחכה לו, שכן הוא יתרחב במהירות, יעסיק אלפי עובדים ויהיה גאוותה של רמלה. וכל זה בתנאי אחד ויחיד: שכל עובד יעשה בפינתו־הוא את המוטל עליו במסירות.

הקהל מחא כפיים בהתלהבות עצומה. עוד שנים רבות אחר־כך חזרו העובדים וחיקו את בילסקי אומר: "כל אחד בפינתו הוא".

באמצע הריקודים לקחתי את שרה לאולם הייצור, שם הסברתי לה את התהליכים בקווי הייצור ואת תיפקוד כל מכונה. אחר־כך הראיתי

לה את מחלקת הליפוף וההרכבה ובמשרד הייצור הצגתי לפניה את תיקי השרטוטים, שרה הקשיבה לי היטב וכשהשתתקתי חיבקה אותי, נשקה על שפתי ואמרה: "רק עכשיו אני יכולה להבין את הערבים והלילות ללא שינה, את המתח על פניך, את המאמץ האדיר שעשית להצליח בדבר כמעט בלתי־אפשרי. הערב ראיתי איך כולם מתייחסים אליך ומחבבים אותך. עכשו אני תופסת את גודל ההצלחה שלך".

יום אחד עצרה מכונית משטרה ליד ביתי. שוטר שירד מהמכונית נכנס למבוא הבית ודפק על דלתי. כשפתחתי לו, הציג לפני צו זימון להופעה במשטרה מחר בעשר בבוקר, לשם מסירת עדות. לשם מה? באיזה עניין – על כך לא ידע דבר. שרה ואני עברנו את הלילה בלי שיכולנו לפתור את החידה.

למחרת התיצבתי במשטרת רמלה, שם פנה אלי איש לבוש אזרחית, הציג את עצמו בשם יוסף והורה לי בפולנית להיכנס איתו לאחד החדרים. האיש אמר לי, שלפי "חוק עשיית דין בנאצים" הוקמה במשטרת ישראל מחלקה לחקר פשעי הנאצים, האוספת עדויות על פושעים נאצים. את שמי מסר למחלקה זו אחד משרידי סוביבור. החוקר, הוא עצמו ניצול אושוויץ, אמר לי שגביית עדותי תימשך זמן רב והדבר יחייב תכנון הפגישות.

יוסף ביקש ממני למסור כל שידוע לי על גרמנים ששירתו בסוביבור, והדבר חייב אותי, למעשה, לשחזר את כל קורותי במחנה ההשמדה. התלבטתי במה להתחיל ויוסף, שהבחין בהיסוסיי וביקש להקל עלי, הטעים: "ידוע לך, שהחוק הגרמני אינו מטיל עונש חמור על מי שהשתתף ברצח המוני או היה אחראי להריגת אלפי אנשים. אבל אם תוכיח שחור על גבי לבן בבית המשפט, שאדם אחד מסוים הרג במו ידיו איש אחד, יש סיכוי שיגזר לו מאסר עולם. לכן אני מציע לך להתחיל באחד הרוצחים הגדולים".

בראשי הצטיירו דמויות אנשי האס־אס בזה אחר זה. ראשון היה אוברשרפירר וגנר – אחד הגרמנים הנוראים שבמחנה. הוא ציוה על רוב ההוצאות להורג ולא היה אסיר שלא הרגיש את נחת זרועו. וגנר שבר מגרפה על ראשי והלקה אותי חמישים מלקות כשהייתי חולה. פעם, כשעבדתי כמנקה אצל האוקראינים, השקפתי בעד החלון על משלוח שהגיע למחנה. בין האנשים שירדו מקרונות הרכבת ראיתי זוג זקנים. הגבר ניגש לוגנר ואמר לו משהו – ככל הנראה מחה באוזניו על

משהו. וגנר פרץ בצחוק ואמר מה שאמר לזקן. הזקן התכעס וצעק משהו – ואז שלף וגנר את אקדחו, הצמיד את הקנה לראשו של הזקן, ירה בו למוות והסתלק מהמקום כמו לא אירע דבר. האישה נפלה על גופת בעלה והתייפחה.

איש אס"אס שני שבלט בסוביבור היה אוברשרפירר פרנצל, הרוצח הצוחק, שבחיוך שטני על פניו ליווה אנשים לתאי הגזים ושילח עשרות אסירים להיירות ליד הבור המיוחד, שלתוכו נפלו מתים. פעם פקד פרנצל על קבוצת צעירים, ואני בתוכם, להתפשט לגמרי כדי לגרור גוויות אנשים שמתו בליל הגיעם למחנה. בעת שגררתי גוויה מהמגרש לקרוניות, מהלך כמאה וחמישים מטר, נעצרתי לנוח רגע ואז האיש שחשבתיו למת, התיישב על הקרקע ושאל: "אס איז נוך ווייט"? (זה עוד רחוק?). מזועזע, לא הייתי מסוגל לגרור את המת־החי הלאה. בכל כוחי הקמתי את האיש על רגליו והתחלתי לצעוד איתו. פתאום הרגשתי צליפות על גופי העירום. זה היה פרנצל, שמייד הצליף גם על האיש, שהתמוטט ארצה. ואז ניגש פרנצל אל האיש וירה בו למוות – ואני המשכתי לגרור את גוויתו לקרוניות.

אוברשרפירר בולנדר, שכונה "דר בדר" (בעל המרחץ), מפקד מחנה מספר שלוש ואחראי על תאי הגזים ושריפת הגוויות, הופיע גם הוא לפני. כשהיה הולך למחנה שלוש או חוזר משם, היה משסה את הכלב ברי באחד מאיתנו ולפעמים הניח לכלב נורא זה להרוג את קורבנו. פעם, כשחזר בולנדר ממחנה מספר שלוש, שלח את הכלב לבית השימוש שהיה מלא אנשים. כולם ברחו על נפשם לכל עבר, בהרימם מכנסיהם תוך כדי ריצה. בולנדר נעמד וירה בכיוון הבורחים וברי נעץ שיניו באחד הבחורים ולא הירפה. צעקותיו ובכיו של הנשוך היו נוראים.

בלא שאצטרך לחפש אחרים, הופיעו לנגד עיני כל הרוצחים האכזריים של סוביבור בזה אחר זה. התלבטתי במי להתחיל. יוסף, שקרא את מחשבותי, הציע לי: "בוא נתחיל בוגנר. אין ספק שהכרת אותו..."

על כל שאלה ששאל יוסף על וגנר עניתי בסיפור ארוך. החוקר לא עצר בעדי. הוא רצה לשמוע הכל ומילא דף אחרי דף. רק מדי פעם שאל אם רצוני לנוח מעט, לאכול או לשתות. ומדי פעם הביט בי ופלט: "לא יאמן! לא יאמן!"

בתום שלוש שעות עדות החליט יוסף לסיים את היום. הוא הציע

שאת העדויות הבאות אמסור בביתי, וכך נעשה יוסף אורח בביתנו לתקופה ארוכה, שבמהלכה חזרתי למחנה ההשמדה וחייתי את חיי שם מחדש במלוא העוצמה. תיק העדות שלי בכתב־ידו של יוסף הלך והשמין.

כדברי ברגר, לא עבר זמן רב והעבודה במשרד הייצור רבתה מיום ליום, שכן סוגים חדשים של מנועים הוכנסו לייצור ובנוסף תוכנן ייצורם של 5000 מאווררי שולחן ו־500 מאווררי תקרה. עד מהרה הוצפתי בתיקיי עבודה חדשים, שאילצוני לעבוד שעות נוספות יום יום. ממני נדרש להשתלט על מאות רכיבים, שחלקם יוצרו במפעל וחלקם הוזמנו בבתי־מלאכה שונים לפי הנחיותינו, ולרכזם לפס ההרכבה. לפי הצעתו של ברגר פיקחתי על זרימת הרכיבים ממקורותיהם השונים באמצעות כרטסת מיוחדת לדבר.

הגדלת הייצור חייבה ריאורגניזציה במשרד הייצור ובמסגרת זאת הועברה פועלת ליפוף, גניה שמה, לעבודת פקידות במשרד הייצור. גניה יוצאת פולין, כמוני, יוצאת מחנות ריכוז, מילאה את תפקידה בשקט בלי להתערב בדברים שאינם נוגעים לה. עבדנו באותו משרד קטן והחלפנו בינינו אך מלים ספורות, כל אחד שקוע בשלו. יום אחד נכנס למשרד עובד וניגש לארון להוציא תיק, ובתוך כך הפך ברגלו תנור נפט שעמד בסמוך. להבת אש גדולה התלקחה בן־ברגע והמשרד כולו החל לעלות באש. קפצתי החוצה כחץ מקשת וכמוני כל האחרים. ליבי נמחץ. משהו דחף אותי להציל משהו. חדרתי פנימה דרך הלהבות במטרה לחלץ תיקים כלשהם, אך האש היתה חזקה ממני ולא היתה לפני ברירה אלא לזנק בעד החלון החוצה. גניה, שישבה בפינת החדר, לא הצליחה לפרוץ דרך האש ובקושי רב, בעזרת עובדים שחשו לעזרתה, הוצאה בעד חלון. השריפה כובתה, אך רוב הניירת שבמשרד אוכלה באש. חסר אונים עמדתי מול האפר, אדיש לנחמות עובדים שהתאספו ליד המשרד השרוף ואמרו לי: ״אין דבר, עכשיו יהיה לך משרד חדש ויפה...״

בערב יצאתי לבקר את גניה בביתה ולעמוד על שלומה. יורק בעלה, שקיבל את פני, סיפר שהיא נחבלה במהלך החילוץ אך בעיקר זועזעה נפשית מן החוויה הקשה. לרגל בואי קמה ממיטתה ושלושתנו ישבנו במטבח הקטן והחלפנו חוויות. יורק מזג לכולנו ״וודקה״ ומצב הרוח השתפר. מסכנת המוות שריחפה על גניה עשינו בדיחה וגניה מוכת

ההלם החלה לצחוק יחד איתנו.

אותו ערב התוודענו זה לזה. איש איש סיפר את סיפורו המיוחד, סיפור שרק ניצול השואה יכול לספר. גניה, ילידת קרקוב, שהתה במחנות ריכוז יחד עם אמה. יורק, יליד לבוב, ברח ממחנה ריכוז, שירת זמן־מה בצבא הגרמני בהעמידו פני אוקראיני ממוצא גרמני, שוב ברח ועבר את קווי החזית, אך נאסר על־ידי החיילים הסוביטים כמרגל למרות היותו יהודי. לי היה יחס מיוחד ליהודי קרקוב. אחי מוטל נלקח בשבי הגרמני בגיל חמש־עשרה. אחרי מספר חודשים שוחרר, אך בשל זיהום ברגל אושפז בבית חולים גרמני. הרופא האחראי לא רצה לשחררו בטרם החלים, אבל מפקד מחנה השבויים שלח אותו עם יתר השבויים בחזרה לפולין. בהגיעם לקרקוב התייצב אחי, שברשותו היה מכתב מהרופא הגרמני בבית חולים מקומי ואושפז. כששכב שם היתה מבקרת אותו יום יום יהודיה מקומית שהביאה לו אוכל שבישלה בביתה, ומששוחרר לקחה אותו לביתה, שם התגורר שבועיים עד שהחלים לגמרי. רק אז הניחו לו מארחיו להמשיך דרכו אלינו, בציידם אותו בבגדים חדשים. מאז אני רואה בכל יהודי בן קרקוב אדם בעל מידות תרומיות.

חזרתי הביתה מהערב המרגש שביליתי בחברת גניה ויורק זמן רב אחרי חצות. מרוצה על הצלחתי לחלץ את גניה מדכאונה. אותו ערב קשרו שתי משפחותינו ברית ידידות שדומה כי תימשך עד סוף חיינו. הם ואנחנו היינו בראשית דרכנו לבנות בית בישראל, זקוקים לחברים לחלוק עימם חוויות של יומיום, הישגים וכישלונות, לשאוב עידוד זה מזה. היה לנו טוב להיות ביחד.

בדירתנו, שהיו בה שני חדרים, מטבח ומרפסת, גרנו אנו בחדר אחד ובאחר גר רווק מבוגר מחברי קיבוצנו לשעבר. שיתוף זה במגורים לא העיק עלינו בתקופה ראשונה. השותף היה בחור שקט, שכמעט לא שמענו אותו, וגם אנחנו השתדלנו שלא להרעיש. אך יום בהיר אחד חשקה נפשו של אותו רווק להתחתן, שיכן בחדרו את אשתו ואת חותנתו וחיש מהר השתלטו שתיים אלה על המטבח ועל המרפסת והחלה פרשת מריבות בלתי־פוסקות. הבחור השקט והביישן הצטרף כמובן ל״מחנה האויב״ והתגלה חסר פשרות. הקן החמים והאהוב, שבו התחלנו לבנות את חיינו נעשה גהינום בלתי־נסבל.

התפללנו ליום שנוכל לחיות תחת קורת גג משלנו. לא הרחק מביתנו

החל משרד העבודה בבניית אחד מאותם שיכונים דו־קומתיים ואחידים, שנקראו "שיכון עממי". וכונו "שיכוני גולדה" על שם שרת העבודה גולדה מאיר. בשבתות נהגנו לטייל אל אתר הבניה ונתמלאנו קנאה בכמה ממכרינו, עולים חדשים כמונו, שעלה בידיהם לחסוך סכום כסף ולהירשם ל"שיכון עממי". אנו, שרק התחלנו לא מזמן להשתכר לקיומנו, יכולנו רק לחלום על שיכון. בניית ה"שיכון העממי" הושלמה אט אט לעינינו הכלות. כל בית דמה למשנהו כשתי טיפות מים, ואף על פי כן נראה לנו כארמון. דירות הבתים החלו להתמלא. בטיול השבת שלנו ראינו את המשתכנים מאושרים יושבים במרפסות או עובדים בגינות שבחזית.

נכנסנו לדירת חברים. ריח צבע טרי שלט בכל. הכל הבריק והיה יפה כל־כך. הדירה שכל־כולה שישים ושלושה מ"ר, ובה שני חדרי שינה קטנים, סלון קטנטן ומטבח זעיר, דמתה בעיני להיכל. לבי נחמץ. הרגשתי כמי שהחמיץ הזדמנות שלעולם לא תחזור.

יום אחד נודע לשרה, שעומדים להוסיף עוד שני בתים של "שיכון עממי" ובהם נותרו שלוש דירות פנויות, שכל הקודם יזכה בהם. סכום של ממש לא צברנו ואף על פי כן לא ויתרנו על הסיכוי שנפתח פתאום לפנינו. למחרת נסעה שרה למשרד "נוה עובד", שם המתינה ארוכות בתור. כשהגיע תורה, נסגרה הדלת ולא ניתן לה להיכנס. אך לא שרה תאמר נואש! היא יצאה החוצה וקפצה פנימה בעד חלון פתוח.

"איך נכנסת?" שאל הפקיד.

"לא נתנו לי להיכנס דרך הדלת – אמרה – אז נכנסתי דרך החלון".

הפקיד צחק, קיבל אותה ורשם אותנו כמועמדים לשיכון.

ההתלהבות נוכח הצלחתנו להירשם לדיור משלנו, ולהצטרף ברגע אחרון לחבורת מאושרי "השיכון העממי" נתחלפו חיש מהר בדאגה ופחד. מניין נשיג את הכסף שעלינו לשלם עד קבלת המפתח בשלושה תשלומים – התשלום הראשון בתוך שבוע? איש מבני משפחתה של שרה לא התנדב להלוות לנו סכום כלשהו. לנו היה רק חצי הסכום הדרוש הודות לפיצויים שקיבלתי מהקואופרטיב. ואז באה הישועה: בעלת המכולת שלנו שאלה את שרה מדוע פניה נפולות כל כך, ושרה פתחה לפניה את ליבה ואמרה, שחסרות לנו שלוש מאות לירות לתשלום ראשון לשיכון. בעלת המכולת משכה את שרה לחדר אחורי, שם גרה, ניגשה למיטה, תחבה ידה למזרן ושלפה לעיניה צרור שטרות עטוף בסמרטוטים. אחר־כך ספרה בקול רם שלוש מאות לירות, מסרה

אותן לשרה ואמרה: "מתי שיהיה לך כסף – תחזירי לי. יש אנשים שקונים אצלי דברים יקרים כמו יין טוב ושוקולד, ולא הייתי מלווה להם גרוש. כשהם קונים בהקפה אני יודעת, שאיבדתי את הכסף וגם את הקונה. אבל ממך אני לא פוחדת. אני יודעת שתחזירי לי את הכסף יותר מהר משאני חושבת".

בתל־אביב, ברחוב הירקון, נפתח משרד מיוחד להרשמה לקבלת פיצויים ממערב־גרמניה. ובאותו זמן התנהל משא־ומתן בין ממשלת ישראל וממשלת גרמניה על שילומים שעל הגרמנים לשלם לישראל כיורשת היהודים שהושמדו והרכוש הרב שהגרמנים החרימו מהיהודים. הוויכוח הציבורי בין מחייבי השילומים ושולליהם הגיע לשיאו כאשר הובא הסכם השילומים לאישור הכנסת. ליד הכנסת נערכה הפגנה המונית אלימה ובראשה מנחם בגין. אבנים יודו לתוך אולם הכנסת. אך ההסכם אושר בהצבעת רוב והיה לעובדה מוגמרת

כל זה – במישור הלאומי. בנוסף לויכוח הציבורי התנהל בלב כל ניצול שואה ויכוח פנימי: היש לפנות לקבלת פיצויים פרטיים מהגרמנים או לא?

תחילה לא רציתי אפילו לשמוע על אפשרות לקבל פיצויים מהגרמנים. במתן כסף זה ראיתי כעין תשלום עבור הריגת בני משפחתי ועצם הקישור קומם אותי. אולם גל הנרשמים לקבל פיצויים גדל והלך, והללו עשו לשחוק את סירובי ואף חלקו עלי בלהט. לא אחד אמר לי באותם הימים: "מה אתה אידיוט? הגרמנים לא עושים לך טובה. זה כסף שלך. הם שדדו את כל הרכוש ועכשיו מיצווה להוציא מהם כל גרוש". והיו שלעגו לי: "אולי יש לך יותר מדי כסף? אז אם כך, קח את הכסף בשבילי. רק אל תשאיר את זה אצלם..."

ימים קשים עברו עלי. לחץ הנרשמים לפיצויים בסביבתי הקרובה היה חזק מאוד. חלקם היו משוכנעים בצידקת צעד זה. אחרים, שמצפונם הציק להם, לא חשו בנוח נוכח סרבן שכמוני. אט אט התרככתי. אין ספק, מצבי הכלכלי הקשה ורצוני העז להגיע לדירה משלי, עשו את שלהם. הפיצויים מגרמניה היו לי מקור כספי יחיד להגשמת החלום. וכך, יום אחד, שמתי פעמי לאותו משרד ברחוב הירקון.

עשרות אנשים המתינו שם בתור ובתוך כך סיפרו זה לזה איש את קורותיו בשנות השואה והתווכחו ביניהם על גובה הפיצויים שיתקבלו. אוירה זו היתה לי לזרא, אך חרף רצוני לברוח משם לא זזתי ממקומי

ולבסוף מצאתי את עצמי יושב מול פקיד שחקרני לעברי בשנות המלחמה. פקידה שישבה לידו הקלידה כל מלה שלי במכונת כתיבה. עודני מפרט את קורותי, קטע אותי הפקיד ואמר: ״הסיפור שלך מסובך מאוד! לגרמנים לא תהיה סבלנות לקרוא סיפור כל כך ארוך. בוא, נקצר אותו קצת. למשל. נכתוב שלסוביבור הגעת ישר מגטו ורשה...״

הפקיד התקין את קורותי לפי טעמו וכך, בין אלפי תיקים, נפתח גם ״תיק תביעה של דב פרייברג״ לקבלת פיצויים מממשלת גרמניה.

מאותו רגע הייתי אחד מרבים. חסל סדר התחמקויות מחברים ושמיעת עצות נוסח ״אל תהיה טיפש״. למרות שקיבלתי ועדיין אני ממשיך לקבל פיצויים חודש בחודשו, לא חדל מצפוני להציק לי בשל השלמתי עם קבלת הפיצויים. בפרשה זו גיליתי חולשה שלא מצאתי בתוכי כוח לגבור עליה.

כעבור זמן־מה נזדמן לי לשוחח עם המהנדס מילר, יוצא גרמניה, שהשאיר בארץ הולדתו בית ונכסים ובישראל חי חיים צנועים מאוד. ״הר מילר – שאלתי אותו – אתה מקבל פיצויים מהגרמנים?״

האיש הסתכל עלי בתדהמה והשיב בכעס: ״בשם אלוהים, לי אין יותר שום קשר עם הגרמנים ואני לא רוצה לשמוע עליהם!״

נפרדתי מעליו מבויש. מילר היה איש ראשון שפגשתי, שסירב ליהנות מפיצויי הגרמנים.

בימי המחלוקת הציבורית העזה סביב שאלת השילומים מגרמניה, שהסעירה את כל הארץ, נשאלתי לא אחת, כמי שחש את השואה על בשרו, לדעתי: האם על המדינה לחתום על הסכם השילומים עם גרמניה או לא? תשובתי היתה שמדינה חייבת לעשות כל שביכולתה להבטיח את קיום אזרחיה. למדינה אסור לנהוג לפי רגשות. עליה להיות מעשית והגיונית. אם כספי השילומים יבססו את משקה של המדינה הקטנה, שאך זה קמה והיא חלשה כרך נולד, יש לקבלם. ליחיד יש ברירה: לקבל פיצויים או לדחותם. היחיד, לפי דעתי, צריך להחרים את גרמניה וכל דבר גרמני, לא לנסוע לגרמניה ולא לקבל גרמנים בביתנו. אין להתפייס איתם. לפחות לא בדור הזה. מה שאין כן המדינה, שאינה יכולה להרשות לעצמה להתעלם מקיומה של גרמניה וממעמדה העולמי.

המפעל עבד במלוא הכושר. מספר העובדים הוכפל. מחלקות אחדות עבדו שתי משמרות. אני עבדתי יום יום עד שעת ערב מאוחרת ולפעמים מתחילת משמרת ראשונה עד גמר השניה.

השתבש משהו ביחסים שבין ברגר ומנהל המפעל בילסקי, ואני נקראתי תכופות לדווח על מצב הייצור. בילסקי החל לשתפני בדיונים בבעיות המפעל.

יום אחד זומנה הצמרת הניהולית של המפעל למסיבת פרידה למנהל הייצור ברגר. המסיבה נערכה במסעדה רמלאית, שנסגרה אותו ערב לקהל. ישבנו כולנו אל שולחן ערוך, עמוס כל טוב. משקה משובח מסוגים שונים לא חסר. תחילה הורגשה בתוכנו אי־נוחות, אך משהחלה הזלילה והורמו כוסות לחיי חברנו ברגר, העוזב אותנו, פג המתח. רק המהנדס שוורץ והמהנדס מילר לא שתו טיפה. כל היתר, ואני בתוכם, היינו שתויים אם הרבה ואם מעט. ברגר ישב מהורהר במקומו. כשנפגשו מבטינו חייך אלי חיוך שהיתה בו מידה של עצבות.

הגיע תור הנואמים. ראשון נשא דבריו בילסקי. הוא עמד על חשיבות הקמת המפעל ברמלה, עיר עולים, על הקשיים בהעסקת בעלי מקצוע ועל התרומה הגדולה שהעלה ברגר למפעל. לאחר שהביע צערו על התפטרות ברגר, איחל לו הצלחה בדרכו החדשה.

אנשים נוספים קמו והשמיעו דברי פרידה וברכה ואז, לפתע, אמר מישהו: "דב, תגיד כמה מלים של פרידה לבוס שלך!"

כטוב ליבי ביין, אמרתי דברים היוצאים מן הלב: "המפעל מאבד מנהל ייצור, אבל אני מאבד מורה שלימד אותי את המקצוע, איש שלימד אותי תורת חיים. אני מאבד ידיד שעמד לצידי בזמן קשה. כאשר באתי למפעל לא ידעתי מאומה – לא על מנועים, לא על הנדסה, ולא על תיכנון ופיקוח ייצור. הודות למהנדס ברגר למדתי הרבה מאוד."

האמת היתה שלא למדתי כל כך הרבה ממהנדס ברגר, אבל איש זה, שידע כי אינני יודע דבר, עזר לי ככל שיכול, הסתיר את בורותי מאחרים ובתוך כך איפשר לי ללמוד הרבה מאוד. משום כך עמדתי לימינו וגוננתי עליו ככל שיכולתי.

שבועיים עבדנו בלי מנהל ייצור. בזמן זה היתה כל האחריות מוטלת עלי. ניצחתי על הנעשה בכל המחלקות ואי־אפשר לומר שלא שאבתי הנאה ממצב זה. אולם בוקר בהיר אחד הופיע במשרד מנהל ייצור חדש והציג את עצמו במיבטא אנגלי חזק – המהנדס אפשטיין. שלא כברגר, קבע את מקומו בתוך המשרד, ביקש ממני להזמין עבורו צורכי משרד לשולחנו והחל לשאול שאלות ענייניות בזו אחר זו. כל תגובה שלי

רשם בפנקסו. התרשמתי שהוא מיומן במקצועו. האיש תלה סביב שולחנו תרשימים ודיאגרמות, הסתער בבת אחת על כל תחומי ניהול הייצור ואיבחן ליקויים בכל. בלי להשתהות הרבה החל לשנות את שיטות העבודה, תיכנן מיתקני עבודה משופרים, מדד זמני עבודה וקבע מיכסות חדשות לפעולות שונות. מכיוון שדרש שירות מהיר יותר מהמחסן, מהקניין, ממשרד התיכנון, קנה לו חיש מהר אויבים בכל המפעל.

אני חששתי, שבכל רגע יגלה שאני חסר השכלה מקצועית וככזה איני מתאים לתפקידי. תחילה חרדתי שכל יום יהיה יומי האחרון במשרד הייצור, אך לא עבר זמן רב ונוכחתי שאפשטיין מרוצה מתיפקודי ומה גם שמצא בי אדם יחיד במפעל, שאפשר לו לבטוח בי. שוב ושוב שפך ליבו לפני, סיפר על הקשיים שעורמים לפניו ונועץ בי. אני למדתי ממנו שיטות חדשות של פיקוח על ייצור והדבר היה לי לתועלת בקידומי המקצועי.

אפשטיין התגלה כבעל מקצוע מעולה, אולם ביחסי אנוש היה גרוע. במגעיו עם זולתו השתמש בלשון פוגעת ודומה שאף נהנה מכך, באותו זמן השתומם על שאחרים אינם מאירים לו פנים. נוכח בקיאותו ושליטתו במקצוע, הנחתי שאפשטיין הוא האיש שיקים את המפעל על רגליו. אך לא כן היה. המנהל החדש נתקל בהתנגדות מנהלי העבודה וכלל העובדים על כל צעד ושעל שעשה. כשהתלונן באוזניי מדוע פלוני מסרב להנהיג שינוים, שעשויים לחסוך זמני ביצוע, אמרתי לו: "כשאתה אומר למנהל עבודה לשנות את שיטת העבודה, זה כאילו אתה אומר לו שכל מה שעשה עד עכשיו לא היה טוב – ואיש לא אוהב לשמוע זאת. כך אתה יוצר התנגדות אוטומטית. אבל אם תשתף את מנהל העבודה בפתרון הבעיות, אם תביאו לידי כך שהוא יציע לך לבצע את הצעדים שעלו בדעתך, יעשה מנהל עבודה זה מאמץ להשיג תוצאות טובות. הוא יהיה גא בהשגיו ואילו אתה תשיג את מטרתך".

"זה רעיון מעניין", אמר אפשטיין וחייך, אבל לא היה מסוגל ללכת בדרך זו. הוא רצה להבליט את יוזמתו ואת חלקו בכל שיפור.

באותם ימים הגיע מועד הבחירות לוועד העובדים. במפעל פעלו שני ועדים – אחד של פועלים ואחד של מהנדסים, טכנאים ועובדי המשרדים, שנקרא ועד העובדים. באסיפה כללית של העובדים הציע מישהו גם אותי כמועמד לוועד, הופתעתי. לא היה לי שום רצון להיות חבר ועד, גם לא ראיתי את עצמי מתאים להיאבק על השגת הטבות

לבוחרי. ביקשתי למחוק את שמי מרשימת המועמדים, אבל לא נעניתי. כעבור ימים מספר, כשנערכו הבחירות, נכונה לי הפתעה שנייה: נבחרתי במקום שני.

מעתה ואילך היה עלי לכרות אוזן לטענות שונות ומשונות של עובדים וכמובן לבקשות העלאה בדרגה. עובדים בעלי דרגות גבוהות, שעד אז התרחקו ממני ביקשו לקשור איתי ידידות.

בין בילסקי "הזקן", בעל לאישה ואב לבנות נשואות, התפתח קשר הדוק עם מזכירתו, אשה צעירה ממנו בהרבה. מזכירה זו היתה טיפוס שתלטן. ידה היתה בכל המפעל – התערבה בכל ענין וחסמה לפני רבים את הדרך ליעקובסון. אני, משום־מה, נשאתי חן בעיניה והיחסים בינינו היו תקינים. לא אחת ביקשה לדעת מפי על המתרחש באולם הייצור ולפעמים סיפרה לי על דברים העומדים להתבצע במפעל. ידעתי כמובן, שכל מה שהיא שומעת מפי יסופר לבילסקי.

לקראת המשא־ומתן של הוועד עם בילסקי על קידום העובדים בסולם הדרגות, הכין הוועד רשימת מועמדים להעלאה, שכללה את כל העובדים כמעט. בהגיע מועד המשא־ומתן, פתח ראש הוועד, המהנדס שוורץ, ודיבר על הצורך להעלות את שכר המהנדסים והטכנאים, ואחריו סיפר מנהל המחסן על התמרמרות העובדים עקב שכרם הנמוך. בילסקי הרכיב את משקפיו, קרא בעיון את רשימת הדרישות, ולבסוף הטיל בכעס את הניירות על השולחן והתפרץ: "מה אתם חושבים, שברשותי עודף של כסף שאין מה לעשות בו? המפעל נמצא בהפסדים! אני נאבק כל חודש על עמידה בתשלום המשכורות – ואתם דורשים העלאות שכר לכולם. לכולם מגיע? אני לא מוכן להיכנס למשא־ומתן בתנאים אלו. תתביישו לכם!"

יצאנו מהמשרד בהרגשה רעה. לי נראה, שהגזמנו בדרישתינו ולא יהיה אפשר לגשר על הפער שבין שתי העמדות.

מאוחר יותר נתקלתי במזכירה. "דובלה – אמרה – אתה נראה כמי שעולמו חרב עליו. אתה אין לך מה לדאוג. בילסקי לא יעשה לך עוול".

דבריה לא היו לרוחי. הרי לא היה מדובר בי. "אתם הגזמתם בדרישותיכם – הוסיפה היא – אבל המשא־ומתן רק התחיל. אתם תוותרו קצת ובילסקי ילך לקראתכם".

סיפרתי לחברי הוועד על שיחתי עם המזכירה והחלטנו לשתפה במשא־ומתן. דנו איתה מספר פעמים בהצעותינו, התווכחנו איתה,

ביקשנו את עזרתה, ולמחרת היתה מספרת לנו את עמדת בילסקי. באופן זה ידענו מראש למה יסכים בילסקי ולמה לא. בסופו של דבר, בזכות המשא־ומתן "הכפול" שניהלנו, השגנו הישג נכבד, מעבר להערכתנו.

סוף סוף התגשם החלום – ביתנו נשלם! מנהל עבודה פתח לנו את דלת דירתנו ומסר לידנו את המפתחות. נכנסנו עימו פנימה ולבקשתו בדקנו אם הכל כשורה. מרוב ריגוש לא ידעתי מה לבדוק. הכל נראה לי מבריק ונוצץ. לא מצאתי וגם לא חיפשתי פגמים. לא רציתי שמשהו יקלקל את רגע האושר. שמחתי לראות את מנהל עבודה מסתלק. התרוצצתי עם שרה מחדר לחדר. הכל היה חדש, רענן, מבריק. יצאתי למרפסת הקטנה, הנשקפת אל הרחוב ובדמיוני ציירתי את הצמחיה שתקשט את קידמת חצרי. בירכתי הבית השתרע שטח מגודר ואחריו אדמת בור מכוסה צמחיית בר. מולנו, במרחק כחמישים מטר, עמד עץ בודד גדול וגבוה בראש גבעה שקבעה את קו האופק. פעם ראשונה בחיי יש לי קורת־גג שכולה שלי. מרוב אושר רקדתי עם שרה בדירה הריקה.

באותו לילה, עייף ומאושר על משכבי, נתתי לעצמי דין־וחשבון על חיי. אני, ברלה ה"פוצר" מסוביבור, שהתפללתי יום יום למוות שיגאל אותי מייסורי, שהצלחתי לברוח מסוביבור, שנלחמתי ביערות פולין על כל יום חיים, אני, שאיבדתי את האמון ביכולתי להיות אדם נורמלי ולחיות כאחד האדם, הגעתי לחוף מבטחים, התחתנתי עם בחורה יפה ומוכשרת, יש לנו ילדה נהדרת, אני עובד בתפקיד חשוב ומכובד, אני אהוב על כולם, ובאותו זמן שאני נלחמתי את מלחמתי הפרטית והתקדמתי במהירות בתפקידי בעבודה, ניהלה שרה מאבק משלה לתפוס מקום מכובד בחברה. היא הצליחה להתקבל לעבודה במשרד הבריאות, למדה את מקצוע האחות בשקיקה, בתנאים קשים, בלי להזניח את רבקלה והבית והיתה לאחות מצוינת. ועכשיו זכיתי גם לדירה חדשה, שהיא שלי. מה עוד יכול אדם לבקש?

אך בה בשעה ירדה עלי עצבות ודמעות חנקו את גרוני, איך אני מעז ליהנות מהאושר המציף אותי, כשכל היקרים לי נעלמו ואינם ואפילו איני יודע כיצד נרצחו. ובמה זכיתי, שדווקא אני אשרוד? משום פנים ואופן לא יכולתי להשלים עם המחשבה שאיש מבני משפחתי לא נשאר בחיים. חיכיתי, שיום אחד אשמע דפיקות בדלת, ובפתח יעמוד מישהו

מיקירי, יסתכל עלי מכף רגל עד ראש ויתפלא איך השתנה ברלה ונעשה ״בן־אדם״... מי יהיה אותו ״מישהו״? התהיה זו אמי, היהיה זה אחד מאחיי? או שמא אחותי, שלפי הבנתי היו סיכוייה לשרוד רבים יותר? האם יידע השריד הנעלם לספר מה עלה בגורל כל בני המשפחה אחרי היפרדי מהם?

שוב ושוב הייתי משתעשע במחזות דמיון אלה. שוב ושוב תובלה כל שמחה משמחות חיי בעצב ואבל.

מפעל ״מנועי רמלה״ שהקימה ״חברת העובדים״ של ההסתדרות והיה לגאוות העיר, גדל והלך אך בד־ובד גדלו והלכו הפסדיו. משלחות מומחים ממשרדי ״כור״ באו להתחקות אחר שורש הרע ומה ניתן לעשות כדי לחלץ את המפעל מגרעונות ולעשותו לנושא רווחים.

על הסיבות להפסדים לא היה קשה לעמוד. המפעל האנגלי מכר לנו דגמי מנועים מיושנים, שעלות ייצורם גבוהה, בעת שבעולם הגדול כבר בנו מנועים קטנים הרבה יותר, שייצורם זול בהרבה. ציוד המכונות שלנו היה גם הוא מיושן. הספק הפועלים היה נמוך. אפשטיין התהלך עם המומחים, הרעיף עליהם הסברים והשתדל לנקות את הנהלת הייצור מכל אשמה, בהטילו אותה על מחלקות אחרות. כמה וכמה מומחים לא הסתפקו בהסבריו וביקשו הסברים גם ממני

המסקנות שהונחו על שולחן ראשי ״כור״ הוליכו להחלפת מנהל המפעל בילסקי. בוקר אחד עצרה בחצר המפעל מכונית דה־שבו קטנה ומתוכה הגיח איש צעיר, גבוה ותמיר שנכנס בצעדים מהירים למשרדו של בילסקי. לא עברו דקות ספורות וברחבי המפעל פשטה ידיעה: אלוף ידוע בצה״ל גד הראל בא להחליף את בילסקי.

שוב נערכה מסיבת פרידה במסעדה הרמלאית, שוב היה השולחן עמוס כל טוב, שוב הורמו כוסות ״לחיים״ ושוב נישאו נאומים נמלצים, שניכר במשמיעיהם שלגמו יותר מכוסית אחת. בלכתי הביתה שאלתי את עצמי מתי ולכבוד מי תיערך מסיבת פרידה הבאה.

גד הראל, שהיה בור גמור במנועים השמליים, בניהול מפעל, בעסקים ובניהול עובדים, היה איש צבא ברמ״ח אבריו. הוא התגלה כבעל כושר עבודה בלתי־מוגבל כמעט, השועט לארגן ולדחוף דברים קדימה. הוא רצה ללמוד הכל במהירות, התרוצץ ממשרד למשרד וממחלקה למחלקה, שאל שאלות והדגיש: ״אני לא יודע כלום. תסבירו לי הכל! גם בדיונים הרבים שהנהיג, שנמשכו עד מאוחר בלילה, היה חוזר

ואומר: ״אני לא יודע כלום. תסבירו לי הכל!״

בורות לחוד ואישיות לחוד. הכל היו שרויים במתח והתייראו מהמנהל החדש, המקרין צבאיות.

בתוך זמן קצר התקיף הראל בכל החזיתות. הוא בנה תחזית שנתית וחודשית לייצור ודרש ממשרד הייצור דו״ח ביצוע שבועי. ממשרד התיכנון דרש לשפר ולהוזיל את עלות המנועים, ולתכנן דגמים חדשים. ממשרד הייצור ליישם נורמות לכל הפעולות במטרה להוזיל את הייצור. להנהלת ״כור״ הציע להרחיב את המפעל ולייצר מוצרים חדשים לצריכה ביתית: מאווררים חדשים מסוגים שונים, מערבלים, משנקים לנורות פלורוסצנט ומזגני אויר - מוצר שעדיין לא נפוץ בארץ.

בעשור הראשון מאז קום המדינה החלו מוצרי חשמל לחדור לבתים. הופיעו מכונות כביסה פשוטות, בעלות מסחטה חיצונית מורכבת משני גלילי גומי, מקררים חשמליים התחילו לרשת את ארגזי הקרח, תנורי חימום חשמליים ומערבלים תוצרת חוץ נראו בחלונות ראווה. אבל מזגנים עדיין היו בבחינת חידוש גמור.

המפעל השלוו והרגוע נעשה למוקד פעלתן. יום יום ביקרו בו משלחות ויחידים מהארץ ומחו״ל. מומחים שונים ומשונים, נושאי תיקים עבי כרס, שוטטו בשטח בלווית הראל, שוורץ ואפשטיין. כמה מהם החליפו איתי דברים והתעניינו במערכת הפיקוח על הייצור, שאלו שאלות קשות על מצב המפעל ועל הפוטנציאל שלו. לימים נודע לי, שקניתי לי שם בהנהלת ״כור״, שם רווחה דעה כי הרוצה לדעת מה מצב ״מנועי רמלה״, מוטב שישוחח איתי. כמה מן המבקרים החלו לשמש לנו כיועצים או התקבלו לעבודה במפעל. במשרד התיכנון החלו לשקוד על דגמי מנועים קטנים וקלים יותר ועל מערבל מזון.

הראל לא הסתפק באלה וחתר לייצר מוצר שיגדיל את תפוקת המפעל באורח ניכר. בחירתו נפלה על מזגנים. בהנהלת ״כור״, לא נלהבו כלל לרעיון זה, ואז ערך גד הראל מחקר שווקים - חיבר שאלון לקביעת עדיפויות מכשירים ביתיים ורתם למיבצע השאלונים את כל עובדים במפעל. כמעין מיבצע צבאי פשטו המהנדסים, הטכנאים, הפקידים, מנהלי עבודה והפועלים של ״מנועי רמלה״ על תל־אביב, רמת־גן והסביבה, עברו מבית לבית ומילאו את השאלונים. הנתונים שאספנו העלו, שאזרחים רבים רוצים לרכוש מזגן במחיר סביר, ולאורם שיכנע גד הראל את הנהלת ״כור״ לאשר פרויקט ייצור מזגנים ב״מנועי רמלה״ - תחילה נרכוש את החלקים ונרכיב אותם אצלנו, ובהדרגה נעבור

לייצור את כל החלקים בארץ.

כדי להוציא לפועל את הפרויקט החדש התקבלו במפעל מהנדסים ומומחים שונים, מקומיים וזרים. כולם נזקקו לעזרתי, עם כולם קשרתי קשרי ידידות ומכולם למדתי. לשניים מהם, שהיו לידידי נפש, נודעה השפעה על דרך חיי. משניהם למדתי, שניהם פתחו לפני דרכי הסתכלות וגרמו לי לבקר את עצמי ולהשתפר.

אחד מן השניים, אליעזר שמו, עבד במפעל לפני בואי אך יצא לקורס הנדסאים. בשובו הוצב במשרד הייצור והופקד על קביעת נורמות לפעולות השונות. עד בואו כבר נקבעו נורמות לפעולות ייצור רבות, אך במשך הזמן התברר שרבות מהנורמות היו שגויות ובמקום להוזיל את שעת העבודה, ייקרוה. כאשר תהיתי איך אפשר, שטכנאים מדדו זמני פעולה בשעוני־עצר מדויקים, ולפיהם נקבעו נורמות שבתוך זמן קצר איפשרו לפועלים לעלות על הנורמה ב־100 אחוז בלי שום מאמץ, גיליתי כי בין הטכנאי המודד את הנורמה ובין הפועל המבצע את הפעולה מתנהלת "מלחמה מתמדת", שבה, בדרך כלל, יד הפועל על העליונה – בייחוד כאשר הטכנאי נעדר נסיון בעבודה מעשית. בזמן מדידת הנורמה מאריך הפועל את זמני הפעולות, מבצע צעדים מיותרים, משתמש במיתקני עזר שלא כהלכה ובאופן זה מאריך את זמן הנורמה. אבל משזו נקבעת הוא מייעל את עבודתו, בונה או משפר מיתקני עזר וזוכה בפרמיה גבוהה בלי להשקיע מאמץ ניכר. בעבודות מסוימות במפעל הגיעו הדברים לכלל אבסורד: הפועלים הרוויחו 100 אחוז מעל לנורמה כבר באחת־עשרה בבוקר – ועד סוף היום לא עשו יותר דבר, שכן לא רצו לנקר את עיני ההנהלה. די היה להם ברווח של 100 אחוז...

לפעמים, כשהתעורר צורך דחוף בעבודה מסוימת אחרי שפועלים סיימו את הנורמה שלהם, הייתי צריך להתחנן לפניהם לנקוף אצבע וכשנעתרו לי היו אומרים: "רק בשבילך אנחנו עושים את זה!"

אליעזר בדק את המצב המעוות של הנורמות הקיימות ושוחח איתי רבות על דרכי התהוותן. הוא גם הבהיר לי, שאפילו נקבעת נורמה כראוי, חייב משך תחולתה להיות מוגבל, שכן כל פועל המחפש מוצא דרכים לשיפור שיטות העבודה. אך כאן פועלת דינמיקה לטובת שני הצדדים – הפועל מרויח יותר והמפעל קיבל באותו זמן יותר תוצרת. הדבר הקשה ביותר הוא שינוי נורמות קיימות, שכן אך טבעי שלפועל אין שום עניין בקיצור זמן הנורמה, וככל שהוא מנהיג שיפורים ביוזמתו

הוא רואה בכך הישג אישי, שאינו מעניינו של איש זולתו.

לקראת קביעות נורמות חדשות נהג אליעזר לשפר את תנאי העבודה של הפועל על מנת שיוכל להגיש בנוחיות למכונתו את החלק הטעון עיבוד ואחר כך להניחו בקלות במקומו. הוא היקצה ברוחב לב זמני מנוחה, הליכה לשירותים ועישון, אולם הקפיד שהפועל לא ינסה ל"סדר" אותו על־ידי הוספת פעולות מיותרות. הוא לא התווכח עם הפועלים ולא רב איתם. הוא פשוט לא הניח להם להערים עליו.

חרף פער הגילים בינינו נקשרו בין אליעזר וביני קשרי חברות מיוחדים. הודות להערכה ולאמון המלאים שרחשנו זה לזה יכול היה חברי הצעיר להרשות לעצמו למתוח ביקורת על התנהגויות שונות שלי, כאומר: "ממך לא ציפיתי שתנהג בצורה שכזו". לא כעסתי עליו. ידעתי שכוונותיו טובות. כעסתי על עצמי והשתדלתי להטיב את התנהגותי.

אליעזר פתח לפני אשנב לאמנות, לציור לפיסול ובעיקר למוסיקה קְלסית. מכבר נמשכתי למוסיקה והמתנתי בשקיקה לשידורי יצירות מפורסמות ברדיו, אבל ידיעותי בתחום זה היו מוגבלות מאוד. אליעזר פרס לפני מגוון רחב של סוגי מוסיקה וקירבני אל מלחינים דגולים ויצירותיהם. שרה ואני היינו מבקרים בביתם של אליעזר וזהבה אישתו, שם הוא היה משמיע לנו יצירות שונות בפטיפון. כעבור זמן־מה הפציר בי שאקנה רשמקול ומאחר שלא יכולתי להרשות לעצמי הוצאה שכזאת, קנה הוא לי רשמקול בתשלומים בשק"ם על חשבון אשתו ששירתה בצבא קבע. ערב אחד הביאו הוא וזהבה לביתנו את מכשיר הפלאים הזה, שהעשיר את חיי. מאותו יום התחלתי לאגור יצירות מוסיקה – פעילות שממנה לא הרפיתי מאז.

הראל לא הסתפק בניהול בית חרושת למנועים חשמליים. הוא שאף להפוך את "מנועי רמלה" לקונצרן גדול. יום יום עבד עד שעות לילה מאוחרות וגרר אותנו לעבוד יחד איתו. בדיונים התכופים שניהל תבע מהנוכחים תשובות ברורות והתחייבויות ביצוע בזמן נקוב. הנוכחים נדרשו לדווח על התקדמות הפרויקטים. רובם לא עמדו בהתחייבות, ניסו לתרץ איכשהו את כשלונם ובדרך כלל הטילו את האשמה על אחרים. כך אירע, שלפעמים לבשו הדיונים צורה של שדה קרב והראל היה יושב ומנסה לברר לעצמו מי באמת אשם, מי אומר אמת ומי משקר.

אפשטיין, שתמיד התכונן לקראת הישיבות, נהג לרשום לעצמו

מכשלות שניתן לתלותן באחרים והיה מבקש ממני להכין לו רשימות של חומרים שלא הגיעו בזמן או של טעויות בשרטוטים. פעם הצביע לפני על טעות בשרטוט של ציר למנוע, שעמדתי להוציא לייצור 200 יחידות שלו. לתדהמתי, אמר לי להוציא את השרטוט לעבודה בלי לתקן את השרטוט. "זו טעות של משרד התכנון – אמר – שיקבלו הם על הראש!"

התקשיתי להאמין למשמע אוזני. לזרוק לערימת הפסולת 200 צירים! כשטענתי לפניו כי בגלל זה לא נוכל לספק את המנועים בזמן, כל תכנית העבודה תשתבש, הסתכל עלי בכעס, שהרי מנעתי ממנו את הנאת הניצחון על המשרד הטכני. הוא נטל את השרטוט ורץ למשרד הטכני.

לא יכולתי להבין כיצד מהנדס טוב, בעל ידע רב, בעל יכולת תיכנון וביצוע, שכל יום למדתי ממנו משהו חדש, נזקק לנכלולים ומדוע הוא מסתכסך עם כולם ומנסה להפילם בפח. לא עבר זמן רב וגד הראל חדל לתת בו אימון. לפעמים היה גד הראל מזמנני לחדר הישיבות ושואל אותי פרטים שונים ובתוך כך הייתי רואה את אפשטיין יושב בפנים סמוקות, שכן למרבה המבוכה תשובתי היתה היפוכם של דברי אפשטיין. בסופו של דבר סר חינו של אפשטיין בעיני גד הראל ויום אחד קרא לי ואמר לי שאינו יכול לעבוד יותר עם האיש ואני אצטרך להסתדר לבד עד שיימצא לו מחליף. ניסיתי לשכנע את גד הראל להשאיר את מהנדס אפשטיין על כנו, שכן סברתי שפרט להתנהגותו הנלוזה הוא תורם למפעל רבות, אבל גד הראל אמר לי שאינו יכול לעבוד עם מי שאין לו אמון בו. גד הראל הציע לי כל עזרה שאדרוש, וכדי לתת גושפנקה רשמית לתפקידי קבע לי תואר "מנהל צוות ק"פ" (קידום ופיקוח). משרד הייצור גדל וכלל, בנוסף עלי, שלושה טכנאים, פקיד ועוזר צמוד אלי.

למרות התואר המרשים והסמכות שהוקנתה לי, לא ראיתי את עצמי מנהל של קבוצת עובדים במשרד ונהגתי כאילו כולנו צוות העובד יחד. לא יכולתי להשלים עם מצב, שבחורים שהשכלתם והידע הטכני שלהם עולים בהרבה על שלי, יהיו כפופים לי. למזלי, היו אלו בחורים טובים. הרמוניה נפלאה שררה בין כולנו ובכוחה יכולנו לפתור כהלכה בעיות שהתעוררו במהלך הייצור.

בוקר אחד נכנס למשרד מאיר לחמי, טכנאי במשרד התיכנון, הודיע לי שמהנדס חדש בא לעבוד אצלם, יאצק שמו. השם הפולני סיקרן

אותי וגרם לי לגשת למשרד התיכנון, שם ראיתי את העובד החדש, שחזותו היתה של גוי פולני טיפוסי. פניו הזכירו לי באחת את התקופה שחייתי בין פולנים ונשימתי נעצרה מרוב הפתעה. האיש הציג את עצמו לפני: "יאצק ווז'יניק".

"נעים מאוד", פלטתי בפולנית בקושי רב. שנינו חייכנו זה לזה, אך שיחה לא נקשרה. משום־מה לא נמצאו לי מלים לומר ופניתי ללכת, אך הספקתי להתרשם שגם יאצק נבוך. הפגישה במהנדס הפולני גרמה לי זעזוע. מכבר נותקתי כליל מכל דבר פולני – עד כדי כך שהפגישה עם פולני הוציאה אותי משיווי משקל.

יאצק עבד בפינתו ותיכנן חלקים למערבל שעמדנו לייצר בלי להוציא הגה מפיו. פעם בפעם היה בא אלי לבקש את עזרתי ואז השתדל לדבר עברית והתנהג בנימוס רב. מגעי איתו הזכירו לי את הרגשתי בעת שעבדתי בפולין תקופה קצרה אחרי המלחמה בבית חרושת, יהודי יחיד בין פולנים. התרשמתי שיאצק מרגיש בתוכנו הרגשה דומה, אם גם הפוכה, חשתי צורך לקרבו ולהקל עליו. באותה שעה נרתעתי מלהתקרב אליו יותר מדי. ידעתי שחומה גבוהה חוצצת בינינו. כיהודי צברתי בקרבי האשמות כבדות נגד העם הפולני, שרוב בניו סייעו לגרמנים בהשמדת יהדות פולין. אכן, היו פולנים יחידי סגולה, שסיכנו חייהם בהצילם יהודים. באחדים מהם נתקלתי אחרי הבריחה מסוביבור, ואותם לא אשכח לעולם.

יאצק היה מקצוען מוכשר מאוד, שהשכיל לפתור בעיות קשות במהירות. לא אחת עזר לחברים לעבודה בפתרון בעיותיהם. צנוע ולא מתבלט, מעולם לא פגע באחרים, אך הדבר לא מנע כמה וכמה בתוכנו להתייחס אליו בעוינות מאחורי גבו. יום אחד נכנס יאצק למשרדי וכמנהגו ביקש סליחה על הטרדתו אותי. הוא ביקש מידע כלשהו ומשם־מה הרגשתי צורך להמשיך בשיחה עימו מעבר לנושא שלשמו בא. כך נודע לי בראשונה שהוא נשוי לאשה ושמה זושיה ולהם ילדה, באופן טבעי אמרתי שגם לי יש אישה וילדה והזמנתי אותו ומשפחתו לצהריים בשבת. יאצק, מופתע, הודה לי עמוקות.

בשבת הופיע בפתח ביתנו יאצק ובידו בקבוק "וודקה", אשתו הצעירה זושיה ובתם הקטנה, שנראתה כבובה מתהלכת. בהסתכלי במשפחה זו יכולתי להיווכח איזה תהליך התאקלמות עברנו אנחנו בעשר שנותינו בארץ. הלבוש שלהם, ההתנהגות, הנימוסים המוגזמים, שכה רחקנו מהם, היקשו על היווצרות קשר מידי.

שרה ערכה את השולחן מעשה אמנות, תאווה לעיניים ולחך. שברתי את המבוכה בהרמת כוסית "וודקה". האלכוהול התיר את לשונותינו.

המטעמים המשובחים והמשקה החריף עשו את שלהם. האווירה התחממה והרבינו לדבר ולצחוק. סיפרנו זה לזה על מוצאנו וקורותינו והשעות חלפו בלא שהרגשנו. כשנפרדנו בערב כבר היינו חברים.

ביאצק קניתי חבר יקר ומיוחד במינו, איש רחב דעת ואופקים. ליברל והומני בהשקפותיו. בפגישתנו הרבות שוחחנו בין כוסית לכוסית על כל נושא שבעולם, שיחקנו שחמט, דנו בבעיות העומדים ברומו של עולם. בקרבי אותו אלי ביקשתי להעניק לו, הלא־יהודי הנשוי ליהודיה, הרגשת בית בארץ, אך יותר משהענקתי לו העניק הוא לי בהיותו לי ידיד נפש ומורה מופלא, שממנו למדתי עד ימיו האחרונים. מחלת הסרטן הכריעה אותו.

היו אלו שנים יפות. צברתי בטחון ביכולתי להתקדם ולבצר את עתידי ועתיד משפחתי. כל הישג, קטן כגדול, הוסיף טעם לחיי. נהניתי מכל בגד חדש שלבשו שרה או רבקלה, מכל חפץ חדש שנוסף לבית, מכל תמונה שתלתה שרה על הקיר. בשטח האדמה הקטן שבחצרי נטעתי עצי פרי. לאורך הגדר נטעתי גפנים. בכל מקום פנוי שתלתי פרחים. וגדר חי צעיר הקיף את הבית. מדי בוקר, אך פקחתי עיניי, מיהרתי להציץ בעד החלון אל הגן־עדן הקטן שלי ולעקוב אחר כל לבלוב, פריחה וחניטה.

ביוזמתה של שרה החלה רבקלה בת השש ללמוד נגינה בפסנתר וריקוד בלט. לפני שהיתה לנו מיטה של ממש – ישנו על ספה נפתחת למיטה כפולה – רכשנו פסנתר ישן וצלילי מוסיקה הדהדו מביתנו.

בעבודתי במפעל התבססתי והתקדמתי. הייתי אהוד על הסובבים אותי. רכשתי חברים טובים. ראשי הגולמי, הצמא לדעת, ספג מידע רב־תחומי, ללא שובעה, כספוג יבש שהושלך למים. ככל שהייתי שקוע בעבודה ובמשפחה, עקבתי אחרי המתרחש בארץ וחוויתי בעוצמה כל הישג וכל כשלון חברתי או מדיני. ראיתי את עצמי כמי שגורלו שזור בגורל המדינה, שבלעדיה אין שום ערך להישגי האישיים.

במרוצת הזמן צורפה פלוגתי לחטיבת שיריון ומפקד חדש הועמד בראשה. מפקד זה, ששמועות הילכו על קשיחותו ומעלליו כלוחם, הזמין את סגל הפלוגה לפגישה בביתו שבלב תל־אביב. כשהגעתי כבר היה המקום מלא וגדוש. המפקד, גבר גבוה, כהה עור ועב שפם, לבוש

מכנסיים קצרים וחולצה לבנה מעל המכנסיים, הושיט לי ידו הגדולה ולחצה בחוזקה. ״שלום דב – אמר – שמעתי עליך רבות. תרגיש את עצמך בבית. אולי אתה רוצה לשתות משהו״

הסתכלתי על האנשים סביבי. תמיד הכרתים כחיילים והיה מוזר לראותם בבגדים אזרחיים. בחורים שהרשימו אותי בסמכותם הצבאית נראו פתאום כאזרחים חלשלושים. אחרים, שבצבא נראו כ״שלפרים״, קרנו בטחון עצמי כאזרחים. המ״פ השתיק אותנו ובפנים רציניות דיבר על האפשרות שבקרוב תפרוץ מלחמה. ״עלינו – אמר – להיות מוכנים לפעול בכל רגע. קראתי לכם כדי להכירכם מקרוב. רצוני שתדעו כי בדעתי לזמן את הפלוגה לאימונים תכופים ככל האפשר. מי שחושב שלא יוכל לעמוד בזה, יגיד זאת עכשיו ואני אשתדל שיעבירו אותו ליחידה אחרת״

שקט מתוח השתרר בחדר. איש לא זז ממקומו ולא הוציא הגה. ואז הוֹסיף המפקד החדש: ״זה כל מה שרציתי לומר לכם. אם הכל ברור וכולכם מסכימים איתי, אז תודה רבה לכם, להתראות בשדה!״

עוד שעה ארוכה שוטטנו בכיכר דיזנגוף, הסמוכה לבית המפקד והתווכחנו על טיבו של זה. המקטרים הכריזו מייד, כי יבקשו העברה ליחידה אחרת. לי היה ברור, שכולם כאחד יתייצבו לזימון הבא.

מאז שוחררתי משירות החובה נקראתי למילואים לעיתים תכופות. לפעמים נקראתי על ידי שליח באמצע הלילה, לפעמים ישר ממקום העבודה. התרגלתי לאורח חיים זה ובמידה מסוימת אפילו נהניתי ממנו. בעבודה היו אומרים: ״לקחו את דב – עומד לקרות משהו״, ולחליפין: ״אם דב הגיע לעבודה – לא יקרה שום דבר״. למען האמת, כשהיו מגייסים, הייתי מחכה בחוסר סבלנות לתורי. כך הרגשתי שאני ״שייך״, שאני לוקח חלק בגורל המדינה.

כשהייתי חוזר ממילואים או בא לחופשה, והייתי מתלונן באוזני שרה על אילוצי השירות, היתה שרה אומרת: ״מה אתה בוכה? דב? הרי אתה אוהב את הצבא. כשאתה מספר על הצבא, עיניך קורנות״. היתה לא מעט אמת בדבריה. אהבתי קצת לצאת מהשיגרה, לפגוש את החבריא שבמשך השנים נקשרה בינינו רעות.

כל פעם שנקראנו להתייצב לפי ״צו 8״ היה המ״פ מדווח לנו ש״המצב רציני״, שהמצרים הזיזו כוחות ועלינו להיות מוכנים למקרה שיתקיפו בכל רגע. בהתחלה התייחסנו לדבריו במלוא הרצינות. אבל אחרי שפעם אחרי פעם התברר שזו היתה הזעקת שוא, ונשלחנו בתוך

מספר ימים הביתה, הפסקנו להתיחס לאזהרותיו ברצינות.

כשהייתי יוצא למילואים היתה שרה תוחבת לתרמילי פריטי לבוש רבים ככל שאפשר חרף רצוני ומחאותי. איכשהו, תמיד היתה ידה על העליונה. כך הייתי בא לשטח מצויד היטב. כאשר היה מישהו מחפש אותי בלילה, היו אומרים: "אם תראה בשטח של אוהלי הסיירים סדין לבן, שם ישן דב". ואומנם הייתי יחיד שישן בשדה על סדין לבן ומראשותיו כרית לבנה. וכאשר למישהו ניתק כפתור, היו שולחים אותו אלי, שכן הכל ידעו שברשותי כלי תפירה. כל זאת בזכותה של שרה.

המצב של לא שלום ולא מלחמה, של מתח בלתי־פוסק, השתגר אצלי ונחשב נורמלי. רק לדבר אחד לא יכולתי להתרגל – להודעות ברדיו ולכותרות העיתונים על הרוגים ופצועים בתקריות גבול. מצב זה הזכיר לי את הימים האפלים של השואה, כשהייתי הולך לישון ותוהה איזו בשורה רעה תעורר אותי בבוקר. כמובן, ידעתי שאין להשוות בין שני המצבים. "שם" הומתנו בהמונים ללא סיבה בידי כוח אדיר שכבש ושלט בכל אירופה. מדינות גדולות, שברשותן צבאות חזקים, נכנעו לכוח זה בתוך ימים ספורים, ובמשך שנים לא העזו להתנגד לכובש. פה, בארץ, היינו תחילה עניים בנשק. אך מיום ליום התחזקנו. אבל להשלים עם נפילת קורבנות יום יום לא יכולתי. התנחמתי, כרבים אחרים, רק בדבר אחד: דם יהודי שוב לא יהיה הפקר. העולם, שהתרגל להכות ביהודים באין מפריע, לומד עכשיו שתקופה זו הסתיימה. המרים יד על יהודי, ישלם מחיר יקר. אחרי כל פיגוע בוצעה פעולת תגמול ואני, שטעמתי טעם נקמה במרד סוביבור, הזדהיתי כליל עם פעולות התגמול שביצע צה"ל, שכן גרסתי שיש לשלם לרוצחי יהודים כגמולם. ועם זאת לא חשתי שום שנאה לערבים. התפללתי ליום ששני העמים, הערבי והיהודי, יחיו יחד בשלום ובשלווה.

עומס העבודה, שמילאה את ימיי משחר ועד מאוחר בלילה, גרם לזמן לחלוף במהירות. התעורר בי רצון לעצור את הזמן כדי שאוכל ליהנות באיטיות מחיי המקצועיים והמשפחתיים. השינויים התחוללו בקצב לא־ייאמן. אנשים שהכרתי ברמלה לפני שנים, השתנו בחזותם, בלבושם, בהתנהגותם. ברחובות ובחנויות דיברו עברית. בני ארצות ותרבויות שונות היו לעם אחד. גלי העליה הגדולים נתנו דחיפה עצומה לפיתוח הארץ. ותיקי היישוב, שחששו מפני העולים החדשים בראותם בהם יסוד לא יצרני, נהנו מכוח העבודה הטוב והזול. הרבה מהם אף

התעשרו מעבודת העולים.

נושא השואה נדחק מהתודעה הציבורית. שרידי השואה קיבלו על עצמם את הדין, שמרו בתוכם את עברם ושוחחו על אותם הימים בהיפגשם זה עם זה. שרידי קהילות הקימו אירגונים, שערכו כינוסי זיכרון שנתיים, אז התייחדו עם קורבנות קהילתם. פעם בפעם הופיעו בעיתונים ידיעות על יומנים מימי השואה שנתגלו, אנשי אס״אס שנחשפו בארצות שונות, וכיוצא באלה התרחשויות הקשורות בשואה. יום אחד נמסר, כי נמצאו חפיסות סבון שעליהן הוטבעו האותיות R J F (ריין יודן פטס) – ״שומן יהודי נקי״. התעורר ויכוח, האם אותו סבון באמת יוצר משומן יהודי. ככל שידוע לי, הדבר לא הוכח, אולם לא היה ספק בעיניי שהגרמנים היו מסוגלים לייצר סבון שכזה, שהרי הם גזזו שערות נשים לפני שהוכנסו לתאי הגזים ושלפו שיני זהב מגוויות שהוצאו משם. מכל מקום, התווסף פתאום לאוצר הביטויים הישראלי המונח ״סבון״ ככינוי לשרידי השואה: ״תראה את הסבון הזה!״ ״אתה סבון!״ ״אל תהיה סבון״... פעם הראשונה שמעתי כינוי גנאי זה, שפירושו ״אתה חלש ובקלות אפשר לעשות ממך סבון״, במהלך שירות במילואים. בהתחלה לא תפשתי את משמעות המלה. כשהתבררה לי, זועזעתי ולא יכולתי להירגע. אמרתי לעצמי, כי מי שיכנה אותי ״סבון״ יקבל מכות רצח. עשר שנים אחרי השואה מכנים את קורבנות הנאצים ״סבונים״. אם כך, גם אחרי עשר שנים הם אינם מבינים דבר. שוב עמדתי מול חומה החוצצת ביני ובין מי שלא היה ״שם״.

באחד מחגי העצמאות יצאנו לחגוג במועדון לילה ישראלי ותיק. במהלך הערב, כשישבנו סביב שולחן ערוך, שתינו יין ושרנו משירי הארץ, נפלו עיני במקרה על הקיר הקרוב, שם היו מודבקות מודעות ישנות, צהובות מיושן. אחת הודיעה על נשף פורים שייערך בהשתתפות אמני בידור ותזמורת ריקודים מפורסמת, אחרת – על אירוע עליז אחר. פתאום שמתי לב, שתאריכי כמה מודעות הם מ־1942 ו־1943. עיניי נצמדו לתאריכים אלו. ראיתי לפניי באותם תאריכים ב־1942 את הימים האחרונים לפני שברחתי מגטו ורשה. אלפי יהודים, ובהם ילדים רבים, כבר גססו ברחובות הגטו או היו קרובים למותם. ב־1943 ואני אז בסוביבור, ראיתי רכבות מגיעות עם יהודים מהולנד, צרפת, רוסיה ופולין. ראיתי את המובלים בהן צועדים בין שתי גדרות תיל אל תאי הגזים. ופה, בתל־אביב, רקדו יהודים לצלילי תזמורת, שרו שירים,

צחקו לבדיחות בדרנים.

הייתכן? הרגשתי צביטה בלב. זיעה קרה כיסתה את גופי. הייתי על סף בכי. נזכרתי איך בגטו, כשהמצב החמיר והלך, אמרו יהודים שלא יתכן שהעולם הנאור, ובמיוחד יהדות העולם, לא יבואו לעזרנו. ציפינו מדי יום, שמשהו ישתנה לטובה, שמישהו יבוא לעודדנו, ינחנו מה לעשות, יחזק את רוחנו. רצינו להרגיש שמישהו עומד לימיננו. באותם ימים עמדו פעילי המחתרת הפולנית במגע עם מנהיגים פולנים בלונדון. הוראות, נשק ואנשים הוצנחו או הגיעו לידיהם בדרכים אחרות. ליהודים לא הגיע דבר. אני, כנראה, לא מבין דבר בהתנהגות של המין האנושי. נבצר מבינתי כיצד היישוב, שלכל אדם שני בו היו אב ואם, אח ואחות, משפחות שלמות באירופה, יכול היה לנהל חיים נורמליים, להתבדר בערבים, בזמן שיקיריהם מובלים למוות? ועכשיו, במקום להכות על חטא, לבקש סליחה ומחילה מאיתנו, נוח להם יותר להאשים את מי שהושמדו ולהתקלס במי ששרדו. מהם שורשי התופעה המדהימה הזאת – בורות, אי־הבנה, רגשי אשם, ואולי כל אלו גם יחד?

אחרי דחיות חוזרות ונישנות, הרתה שרה שנית. ליבי נתמלא שמחה וחרדה. שלא כבהריון הראשון של שרה, אז הייתי רחוק ממנה, ובחופשותיי יכולתי להבחין בשינויים הגדולים העוברים עליה, הפעם ליוויתי את התהליך מקרוב וללא הפסק. הדבר העניק לי הרגשת שותפות רבה יותר במעשה היצירה.

בעבודתי במפעל התרגלתי לתפקד בלי מנהל ייצור, וגם אחרים התרגלו למצב זה. כל יום ראשון כינס הראל במשרד הייצור ישיבה לדיון במצב הייצור. אהבתי את הדיונים הללו. המשתתפים, מצויידים איש איש בניירת שלו, התמקמו איכשהו במשרדי הקטן. הראל בא עם תוכנית הייצור החודשית, תפס מקום ואמר: "דב, תתחיל!"

מצויד בלוחות מעקב, המלמדים על מצב ההזמנות המתוכננות לייצור, עומס המכונות ותחנות העבודה במחלקות השונות, וקווי ייצור השונים, הייתי מצביע בעזרת מקל על מצב העבודות המתוכננות לפי תכנית הייצור החודשית. הראל נהג לרשום לעצמו נקודות לבירור ומדי פעם היה אחד הנוכחים מנסה לסתור את דבריי או לתלות בי את פיגורי מחלקתו. אך זה מזמן חדלתי לחשוש. החומר שבידי היה בדוק ומעודכן

והראל נתן בי אמון מלא.

ובכל זאת, חרף שליטתי המלאה בניהול הייצור, לא יכול היה הראל להניח את ניהול הייצור בידי. ככלות הכל, השכלתי הפורמלית שאפה לאפס. כך, יום בהיר אחד, התייצב במשרד מנהל ייצור חדש. היה זה חיים ספיר, קצין בצבא קבע לשעבר, ששירת לפני כן בבסיס אספקה. משימתו הראשונה היתה להחליף את שולחן הכתיבה והכיסא שבחדרו בחדשים. בשלב זה, שלא כבעבר מול מנהלי הייצור הקודמים, לא התייראתי מגילוי חוסר ידע. בטחתי בעצמי וידעתי שהמנהל יזדקק לי כדי להשתלט מהר על תפקידו. אבל האיש לא מיהר כלל. הוא סמך עלי והתמסר לדברים שוליים. בהגיעו לעבודה עם בוקר היה אומר: ״אז מה בעניין סעיף א׳?״ – בהתכוונו בכך לקפה. אחר־כך היה שולף פנקס ומנהל שיחות טלפון בענייניו הפרטיים שעה ארוכה. רק אחר־כך היה נכנס לחדרי ושואל: ״יש בעיות?״ כאשר הצבעתי על בעיה כלשהי היה אומר בלי לחשוב: ״תעשה ככה״. כאשר הייתי מסביר ש״ככה״ בלתי אפשרי, היה עונה מייד ״אז תעשה ככה״. ולבסוף היה אומר: ״תעשה מה שאתה מבין״.

בתוך זמן קצר תפשתי, שמאיש זה לא תצמח למפעל שום ישועה, ואז עשיתי דבר שלא עשיתי מעולם: נכנסתי להראל ואמרתי: ״בלב קשה אני חייב להודיע לך, שהבוס החדש שלי לא שווה פרוטה. הוא לא תורם דבר וגם לא מראה שום רצון ללמוד את הבעיות״. הייתי נרגש מעצם העזתי לומר דברים כה קשים על אדם שאני כפוף לו. גם הראל היה מופתע מהדברים שהשמעתי באוזניו. הוא כירסם גפרורים כמנהגו ברגעים מעצבנים, אך הניח לי לדבר בלי לקטוע אותי. משסיימתי המשיך לשבת מהורהר, נעץ בי מבט, קם מכיסאו, הושיט לי ידו ואמר: ״תודה שהיה לך עוז לספר לי״.

בסתיו 1956 נסקה המתיחות הצבאית לגבהים שהארץ לא ידעה כמוהם מאז מלחמת העצמאות. אווירת מלחמה הורגשה בכל. גויסו מילואים. סיפרו, שמטוסי קרב צרפתיים נראו נוחתים. תיירים עזבו את הארץ. כשליוויתי לנמל התעופה לוד ידיד שחזר לצרפת אחר ביקור בארץ, נדהמתי להיווכח שהאתר ריק מאזרחים. רק אנשי צבא נראו בכל מקום.

״מנועי רמלה״ התרוקן מפועלים. חיכיתי לגיוסי מדי רגע ומשלא גויסתי חשתי בושה. מאחר שזה מכבר קיבלתי צו התייצבות למילואים ביום קרוב, הנחתי שמשום כך לא נקראתי מייד. יום לפני ההתייצבות,

מודאג שוב מהשארת אשה הרה וילדה קטנה בבית, ביקשתי להנעים לשרה את הערב והצעתי שנלך לקולנוע. ברחוב נראו אך אנשים ספורים. בחזית הקולנוע לא היה איש. קניתי כרטיסים וניכנסנו פנימה ואז התברר שהסריטו את הסרט רק בשביל שנינו. תחת להתבדר, חשנו מועקה גוברת. הקולנוע הריק, המחשבות על מלחמה שעומדת לפרוץ, הישרו מצב רוח קשה על שנינו. באמצע הסרט קמנו והלכנו הביתה. שרה הכינה לי את התרמיל וניסתה למלא אותו עד אפס מקום, כמנהגה.

בבוקר השכם שמעתי ברדיו, שהבריטים והצרפתים התקיפו את אלכסנדריה וצה״ל נכנס לרצועת עזה ונלחם שם.

בשמונה כבר התכנסה כל הפלוגה בנקודת האיסוף שבאבו־כביר. איש לא המתין לנו שם. לאחר כמה שעות המתנה, פנינו אל קצין העיר, שפתח בבירורים והעלה כי החטיבה החדשה, שאליה סופחנו, נעה לסיני בלעדינו. נצטווינו לחזור איש לביתו ולחכות להוראות.

מאוחר יותר התברר, שלא נקראנו בגלל חוסר תיאום, לחטיבה הקודמת כבר לא היינו שייכים. והחטיבה החדשה עוד לא קלטה אותנו. היתה זו הרגשה מוזרה ומכאיבה לחזור הביתה בעוד המלחמה מתנהלת. חשתי בושה כלפי שכנים, מכרים וחברים. אומנם לא הייתי יחיד במפעל שלא הלך למלחמה, ואפשר שאחרים היו מרוצים, אבל הרגשתי היתה נוראה.

סוף סוף, בעוד המלחמה מתנהלת, הובא לביתי צו קריאה. הייתי מאושר. למחרת הבוקר עצר ג׳יפ ליד ביתנו. נפרדתי משרה ומרבקלה ויצאנו לדרך – למחנה ג׳וליס. להפתעתי, גוייס רק סגל הפלוגה. המ״פ סיפר לנו, שחטיבת השיריון שלנו, שהתקדמה לעבר התעלה, נתקלה במכשולים בלתי־מוכרים לצה״ל: המצרים פיזרו במעברים שונים אלפי מוקשים ומכשולים אחרים. טנקים שלנו, שפרצו קדימה, נתקלו בהם ורבים מחיילינו נפגעו. היה צריך לבנות גשרים במהירות ולפרוץ מעברים בשדות המוקשים, אך לא היה מי שיעשה זאת.

עד מלחמת סיני זילזלו יחידות החי״ר והשריון בחיל הנדסה. בתמרונים למיניהם סופחתי למיפקדות כיועץ, וכשהייתי נשאל כמה זמן יידרש להניח שדה מוקשים סביב מוצב, או לנטרל מעבר לשריון בתוך שדה מוקשים של האויב, והייתי נוקב בזמן מסוים, היה המפקד פולט: ״זה יותר מדי זמן. נוותר על זה!

עכשו למדו המפקדים על בשרם את חשיבות פלוגות ההנדסה. המ״פ

אמר לנו, שתפקידנו לנהל קורס מזורז לחבלני החטיבה, שכבר הספיקו לעשות שטויות רבות בזמן קצר. המ"פ הוסיף, שחומרי חבלה יהיו לנו הפעם בשפע, שכן באל־עריש נמצאו מחסנים עצומים של מוקשים וחומרי חבלה אחרים.

חבלני החטיבה, שהוחזרו מסיני להשתלמות בג'וליס, היו עייפים וביקשו לנוח. אלינו, כמי שלא השתתפו בלחימה, התייחסו בזלזול נוסח: "אתם תלמדו אותנו?" ואילו אנחנו רצינו לנצל את ההזדמנות ולטייל בסיני ולאור זה התאמנו את תוכנית האימונים. כך עלה בידינו לנסוע לעזה ומשם לאל־עריש ולתוך סיני. בדרכנו חזרה נכנסנו שוב לאל־עריש ובאחד המחנות ביקשנו לקבל קצת חומר חבלה. "קחו מה שאתם רוצים וכמה שאתם רוצים – אמר המפקד במקום – בין כך נפוצץ יום אחד את כל היתר". אנו, רעבים לחומרי נפץ לצורך האימונים, מילאנו משאית במוקשים וחומרי חבלה. במשך שירותי בצבא, אף פעם לא השתמשתי בכמויות כה גדולות של חומרי נפץ כמו בקורס הקצר הזה.

שרה ואני נסענו פעם ראשונה לנופש בפנסיון בנהריה. הנסיעה בכרכרה מהתחנה המרכזית לפנסיון הזכירה לי את נסיעתי לנופש עם משפחתי ב־1939 בקיץ שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה. ליבי נצבט. נדרש לי מאמץ נפשי להדחיק כל מחשבה על העבר. הרי באתי לנהריה עם שרה לנפוש ולהתבדר. התקרבנו לים, רוח נעימה ליטפה את פניי, פנסיונים פזורים בכל האזור, אנשים התהלכו בבגדי ים ברחוב.

בערב יצאנו לטייל ברחוב הראשי של נהריה ונכנסנו לשתות קפה לבית־הקפה "פינגווין". ישבנו בחוץ סמוך למדרכה. רכב צבאי עצר לידנו וחיילים קפצו מתוכו. צפיתי בהם במהורהר וסיפרתי לשרה איך יום שישי אחד חזרנו בשעת ערב מהנחת שדה מוקשים בגליל. עייפים ומזוהמים נכנסנו לנהריה, יישוב שטרם הכרתי, ועצרנו בדיוק במקום שאך זה עצר בו הרכב הצבאי. אנשים לבושים היטב ישבו אז סביב השולחנות, אכלו ושתו ונהנו מצלילי מוסיקה. לי נדמה אז שאני הוזה. התקשיתי להאמין, שיש במציאות מקום נעים ונאה שכזה. והנה, עכשיו אנחנו יושבים באותו מקום, אוכלים ושותים ונהנים מצלילי מוסיקה – וחיילים צעירים מביטים בנו בקנאה.

במפעל עבדו בשתי משמרות. אני עבדתי עד מאוחר בלילה. דווקא

כאשר קרבו ימי שרה ללדת, נקראתי למילואים. למזלי הוצבתי בג'וליס ויכולתי לבוא הביתה לעיתים קרובות השתוקקתי להיות לימין שרה בזמן הלידה ומשום־מה החלטתי שהיא תלד בשעות הלילה. יום אחד השתחררתי מוקדם ויצאתי הביתה. לרמלה הגעתי בזמן שרבקלה למדה בלט וניגשתי לראותה במקום השעור. שרה לא נראתה שם בין האמהות שהמתינו לסוף השיעור, אך את רבקלה ראיתי רוקדת כמלאך קטן. בין קטע לקטע כאילו סימנה לי משהו, שלא השכלתי להבין. פתאום, בגמר אחד הקטעים, רצה ילדתי לעברי, קפצה עלי ואמרה: "אבא, מזל טוב! יש לך עוד בת!" המום, כיסיתיה בנשיקות. אנו כבר ארבעה! אנחנו כבר ממש משפחה!

נסעתי מיד לבית החולים, שם חיבקתי ונישקתי את שרה והתאהבתי במבט ראשון בתינוקת החמודה שהוצגה לפני. אותו רגע הייתי המאושר בעולם אבל גם האומלל בעולם. ברגעי אושר שכאלה חסרו לי יקיריי יותר מתמיד.

לבתנו השניה קראנו יעל. שם תנכ"י, שלא רווח בגולה. ביטאנו בבחירה זו את רצוננו להשתלב בהוויה החדשה ששמה ישראל. תקופה חדשה נפתחה בחיי – חיים עם תינוק בבית, חיים מלאי חוויות ראשוניות, שהחמצתי בהיוולד בתי הראשונה שכן עד מלאות לה שנה וחצי שירתי בצבא.

יום אחד, בהיותי בתל־אביב, שמעתי את מוכרי העיתונים מכריזים בקולי־קולות: "הוצאה מיוחדת!" "הוצאה מיוחדת!", "אייכמן נתפס והובא ארצה!"

אנשים חטפו את העיתונים ועמדו לקרוא. קניתי עיתון. מידע רב לא היה שם. באוטובוס קראתי אותן מלים שוב ושוב: "אייכמן, מגדולי הפושעים הנאציים, מי שהיה אחראי להשמדת ששה מיליונים יהודים, נתפס בארגנטינה והובא ארצה, ובקרוב יועמד למשפט". דוד בן־גוריון, ראש ממשלת ישראל, הודיע כל זאת בכנסת.

ההודעה הדרמטית של בן־גוריון היכתה בתדהמה את העם בישראל. רוב הישראלים לא ידעו כלל מיהו אייכמן זה. רק מעטים זכרו את שמו ממשפט קסטנר. אבל הכל חשו שמדובר באיש מפתח במערכת ההשמדה, אחרת לא היה "המוסד" מצטווה ללכדו ולהביאו ארצה בחשאי מארץ רחוקה. העיתונים היו מלאים בכתבות ובפרשנויות על אייכמן ועל הצלחת מבצע חטיפתו והבאתו.

אנשים שפגשוני ברחוב ובעבודה, ידידים ומכרים, שאלו אותי מיהו ומהו אייכמן ואני עמדתי נבוך. את שמו שמעתי בראשונה רק במשפט קסטנר. אבל לכידת הפושע והבאתו ארצה זיעזעו את כל־כולי. אף שלא ידעתי עליו כלום כמעט, הרגשתי שאני מעורב בעלילה הגדולה, שכבשה מייד מקום ראשון בחיים הציבוריים בישראל. השואה, שנדחקה לשולי התודעה הישראלית ועניינה רק חוקרים ומתעדים, עמדה פתאום במוקד ההתעניינות של העם כולו.

הממשלה, שהחלה לגבש את אופי המשפט שייערך לאייכמן, הקימה מחלקה מיוחדת במשטרה, "לישכה 06", לאיסוף חומר על אייכמן, לחקירתו ולמציאת עדים מתאימים. הוחלט גם שהמשפט ייערך לעיני כל בבית העם שבירושלים. החטיפה והמשפט הממשמש ובא הגבירו בבירור את המודעות לנושא השואה. מדי יום פורסמו גילויים על פושעים נאצים, שמצאו מקלט בארצות שונות, לרבות מדינות ערב. ידיעה אחת היכתה אותי בהלם: אוברשרפירר גוסטב וגנר, הרוצח הגָדול של סוביבור, ומפקד המחנה הראשון הופטשטורמפירר פרנץ שטנגל, נמלטו בתום המלחמה לסוריה, ישבו שם שנים רבות ואחר־כך ברחו לברזיל! הידיעה שוגנר, האכזר שבאכזרים, שכל המחנה רעד מפניו, הרודף אחריי והורגני בחלומותיי עד היום, ניצל מנקמתנו ביום המרד, שכן היה בחופשה, שהה זמן כה רב בסוריה, שילהבה את דמיוני ועוררה בי יצר לחפשו בברזיל ולהרגו. אך לא הלכתי שבי אחר יצר הנקמה. את כל מחשבותי ואוני השקעתי בבניית עתידי ועתיד משפחתי.

בעתונות החלו להופיע סיפורים מזעזעים מפי ניצולי שואה. חומת השתיקה נסדקה. נושאי השואה החלו לנסר במחשבה הציבורית. ואני כאילו יצאתי ממחתרת – אנשים רבים יותר ויותר פנו אלי, שאלו שאלות, ביקשו הסברים. אולם דומה שנכשלתי. החומה שחצצה בינינו עדיין לא התמוטטה. אני והשואלים דיברנו בשתי שפות. כעסתי על עצמי על שאיני מצליח להבהיר למי שהיו כאן את שהיה שם.

ב־10.4.61 נפתח משפטו של אדולף אייכמן בבנייני האומה בירושלים. הדיונים שודרו ב"קול ישראל" ואנשים ברחבי הארץ האזינו להם. יחד עם אחרים שמעתי במקום העבודה שלי את נאום הפתיחה של הקטיגור גדעון האוזנר ורעדתי מרוב התרגשות. האוזנר דיבר בקול תקיף ומצלצל. דבריו נכנסו עמוק ללב: פעם ראשונה שמעתי בארצי התבטאות רשמית, פומבית, באוזני עולם ומלואו, על השואה. לא הייתי

מסוגל לעקוב אחרי כל מלה, אבל חשתי כי אותו יום נפתח צוהר שבעדו ילמד העולם מה היה בשואה.

ככל שחלפו הימים התברר יותר ויותר שהמשפט לא יתמקד רק באייכמן האיש ובקשור אליו, אלא יגולל את השואה על כל היבטיה. התביעה העלתה על הדוכן עדים בני ארצות שונות, שתיארו את סבל היהודים שם בשנות השלטון הנאצי. בתוך כך פנו אלי חברים ואמרו: "דב, למה שלא תבקש גם אתה להעיד במשפט, לספר על סוביבור?

לא רציתי אפילו להרהר בהצעה זו. מה לי ולמעמד זה? דבר אחד הוא לספר את קורותיי בסוביבור לאנשים היושבים סביבי. דבר אחר לגמרי הוא עדות סדורה באוזני שופטים, מול קהל גדול. לזאת לא אהיה מסוגל. שכלי הישר אמר, שאל לי להסתבך במשימה שלא אוכל לעמוד בה. ואף על פי כן, הציק לי רעיון מתן העדות והדיר את השינה מעיני

"דב, אתה היית שם! אתה חייב לספר" – ציוויים אלה חלפו שוב ושוב בראשי ואליהם נתלוו תמונות רוטטות מימי סוביבור וכאילו ביקשו שלא אשכחן. כך, ככל שקראתי מדי יום עדויות מפי ניצולי שואה, גבר בתוכי קול המצפון ותבע ממני לספר על מחנה ההשמדה סוביבור. הרי אנשים לא יודעים ולא כלום עליו. האין זו הזדמנות יחידה במינה לספר לעולם על סוביבור?

אך מדוע דווקא אני? אולי יעיד על המחנה זה מישהו אחר מבין כעשרים שורדי סוביבור, היושבים בישראל?

ההתלבטות היתה קשה ומעיקה, אבל בסופה הגעתי לכלל מסקנה, שאני חייב להשתדל להעיד במשפט אייכמן על מחנה השמדה סוביבור ולמלא בכך את צוואת המומתים, שזעקו על סף תאי הגזים: "ספרו לעולם מה הגרמנים עושים לנו!" יחד עם "ניקמו את נקמתנו" ו"שמע ישראל".

בערב מן הערבים ניסחתי מכתב קצר לתובע גדעון האוזנר: "אני, דב פרייברג, אחד השורדים ממחנה השמדה סוביבור, מרגיש חובה להעיד במשפט ולספר על המחנה. חייתי שם שיבעה־עשר חודש. מהתחלת הפעלת המחנה עד המרד שפרץ בארבעה־עשר באוקטובר 1943, אז ברחתי ליערות".

יום אחרי ששלחתי את המכתב, עצרה ליד ביתי ניידת משטרה. שוטר שיצא מתוכה מסר בידי הודעה: התובע במשפט נגד אייכמן מר גדעון

האוזנר, מבקש שאופיע למחרת בלישכתו שבבית המשפט בירושלים.
התגובה המיידית של האוזנר למכתבי, והזימון הדחוף לירושלים, התפרשו אצלי כהזמנה למסור עדות. התרגשתי. שמחתי ופחדתי בעת ובעונה אחת. כל הדרך לירושלים הייתי בסוביבור, קופץ מאירוע לאירוע, מנסה להשליט סדר כרונולוגי בזכרונותי מיום ה"אקציה", בעיירה טורובין, המסע בקרונות משא דחוסים לסוביבור, המשלוחים, הדרך לתאי הגזים, דמויות הרוצחים אנשי אס"אס, נסיונות המרידה והמרד המשחרר... היעלה בידי לספר הכל?
המברק שבידי פתח לפני את כל הדלתות בבית העם. גדעון האוזנר, שקיבל את פני עם אנשי לשכת 06, הביט בי בשתיקה רגע ארוך, כמבקש לעמוד על טיבי לפי פרצופי. אחר־כך שאל שאלות שונות על עצמי, ביקש לברר פרטים שונים מתקופת השואה, שלא היו קשורים במיוחד לסוביבור, שוב השתתק, הירהר מעט ואז שאל: "תגיד לי, בחור, למה אתה חושב שהעדות שלך תהיה טובה יותר משל אחרים מסוביבור?"
השאלה הפתיעה אותי. האומנם כבר פנה אחד משורדי סוביבור וביקש להעיד? אילו ידעתי זאת, ייתכן שלא הייתי מבקש להעיד. "אינני יודע אם אהיה טוב יותר מאחרים – אמרתי – אני רק רציתי להבטיח, שיסופר במשפט מה היה בסוביבור".
האוזנר קימט מצחו, הביט ישר בעיני ואמר: "שמע, בחור, עד מתן העדות על סוביבור יש עוד זמן. סע הביתה. תכתוב תקציר על עצמך, כמה מלים על מה שעבר עליך עד שהגעת לסוביבור, ותפרט יותר על המחנה עצמו. את התקציר שלח למר גולדמן מלשכה 06, ואז נראה".
אחרי שנפרדתי מהאוזנר פניתי לאולם המשפט. האולם המלא מפה לפה עשה עלי רושם עז. האנשים לא נעו ולא זעו. עיני כולם היו נעוצות קדימה, בבמה, שם ישבו שלושת השופטים, המתורגמן, המזכירה, הקטיגור ואנשיו, הסניגור ועוזרו, והעד על דוכן העדים. משמאל עמד תא זכוכית, שבתוכו ישב אדולף אייכמן בין שני שוטרים.
על דוכן העדים עמד משה בייסקי, שופט שלום בתל־אביב, וסיפר על מחנה פלשוב שליד קרקוב. הקשבתי לו שעות. דיבורו הרהוט עורר בי התפעלות.
בדרך חזרה הביתה כירסמו בי ספקות אם יעלה בידי לספר את הידוע לי כהלכה כמו שסיפר השופט בייסקי. ועם זאת, ככל שסקרתי במחשבתי את חבריי, שורדי סוביבור, לא נטיתי לסמוך על איש זולתי

ונטייתי להעיד גברה.

עוד באותו ערב נסגרתי במטבח וניסיתי להעלות על הכתב את קורותי. אחרי שכתבתי שורות אחדות, התבלבלתי לגמרי ולא יכולתי להמשיך. שעות רבות ניסיתי לארגן את מחשבותי, אך לשווא. כתבתי ומחקתי שוב ושוב עד שעייפתי ושכבתי לישון. בימים הקרובים היו כל מחשבותיי מרוכזות בתקציר שעלי לכתוב, אך בערבים שנמשכו עד אמצע הלילה הצלחתי לכתוב רק מעט. הייתי על סף יאוש.

ערב שבועות נסענו כולנו לגבת, לעשות את החג עם אמה של שרה. מגיסי, שגר שם בחדרון זעיר ביקשתי לאפשר לי לשהות שם יומיים באין מפריע, ומשנעתר לי ופינה לי את המקום המבודד כתבתי שם את קורות חיי וכל הזכור לי ממחנה השמדה סוביבור. משום־מה, הפעם זרמו הזכרונות בסדר כרונולוגי ונרשמו ללא מעצור. כשקראתי לבסוף את כל שכתבתי, נדמה לי שכוח עליון הנחני במהלך הכתיבה.

אחד מידידי הציע לי למסור בידו את כתב־היד על מנת שיודפס במכונת כתיבה בידי אחת מפקידות משרדו. כעבור יום יכולתי לשגר את עדותי לירושלים. חלפו כמה ימים של ציפיה, שהגיעה לקיצה בקבלי מברק: "אתה מוזמן להעיד במשפט נגד אדולף אייכמן ביום פלוני ובשעה פלונית. עליך להופיע בלשכת התובע שעה קודם. גדעון האוזנר".

הידיעה שאני עומד להעיד בירושלים פשטה מהר. אנשים בירכוני ואיחלו לי הצלחה. ההכרה, שאפשר כי זו תהיה הזדמנות, אולי יחידה, לספר לעולם על גהינום סוביבור, לא הרפתה ממני. כדי להתכונן למתן העדות נסעתי לירושלים ונכחתי בכמה מישיבות בית המשפט. באחת מהן לא השיב העד תשובה עניינית לשאלת התובע האוזנר, ואחד השופטים קטע את דבריו והורה לו לענות במדוייק. העד עמד מבולבל והסתכל לצדדים כמחפש עזרה. הוא בא לספר את סיפורו כפי יכולתו – והנה מפריעים בעדו! ריחמתי על האיש התמים, שנקלע למבוכה עמוקה ובוודאי יצא מתוסכל. במהלך עדות אחרת פנה אחד השופטים לתובע וביקש ממנו להנחות את העד להתרכז בנושא שבו מדובר ולא להרחיב יתר על המידה. אותו יום חזרתי הביתה בהרגשה לא נוחה. הייתכן שגם לי לא יניחו לספר מה שארצה?

אחרי השחרור, כשיצאתי מהיערות, נקלעתי ליחידה של הצבא הפולני. בשעת ערב מאוחרת התאספו החיילים היהודים שביניהם, ישבו

סביבי בחצי גורן על האדמה, ואני סיפרתי להם במשך שעות את קורותיי. היה שקט מוחלט. איש לא קטע אותי. ואחר־כך, בעיר חלם, לשם התרכזו יהודים שיצאו מיערות, ממקומות מסתור וממחנות שונים, חיילים יהודים מהצבא הסוביטי ומהצבא הפולני, התכנסו כולם בבנין הקהילה ואני סיפרתי להם את סיפורי ערב שלם בלי הפסקה. אבל פה לא היה מדובר באירוע חברתי. פה היה מדובר במשפט. לפיכך החלטתי לא להאריך בתיאורים ולענות עניינית לשאלות שישאלוני השופטים והתובע, ובלבד שלא יקטעו את דברי באמצע.

יום עדותי הגיע. לבוש כהלכה נסעתי לירושלים עם שרה ועוד כמה חברים שעבורם קיבלתי כרטיסי כניסה לאולם המשפט. הדרך היפה לירושלים הרגיעה מעט את רוחי הסעורה. המחשבות על סוביבור, שבימים אחרונים לא עזבוני לרגע, פינו מקום למחשבות על העומד להתרחש בבית המשפט. ביטחוני בעצמי היה מלא. יוזמתי לחשוף קבל עולם את אימי סוביבור עמדה להתממש.

במבואות בית העם נפרדתי מעל שרה וחבורת מלוויי. הם פנו לאולם האורחים ואני – ללשכת התובע. גדעון האוזנר ועוזריו קיבלו פניי, לחצו ידי וביקשו ממני להמתין.

כשנכנסתי לאולם בית המשפט, המלא והגדוש, כבר היו השופטים, אנשי התביעה הסניגוריה ישובים במקומם. גם אייכמן ישב בתאו. עיני הקהל היו נעוצות בי.

דוכן העדים היה מול תא הזכוכית. מבטי נפגש במבט אייכמן. רטט עבר בגופי, כאילו עמדנו שנינו זה מול זה בזירת התגוששות. הסבתי מייד עיני ממנו. לא רציתי להקדיש לו שמץ שימת־לב.

פקיד בית־המשפט הורה לי לשים ידי על ספר התנ״ך והשביעני לומר את האמת כל האמת ורק את האמת. התובע גדעון האוזנר שאל אותי כמה שאלות זיהוי ואחר־כך החל לשאול לקורותיי מפרוץ המלחמה ואילך, מתקופת היותי בגטו ורשה ועד הגעתי לסוביבור. השאלות היו קצרות וכן גם תשובותי. בשלב מסוים הרחבתי את הדיבור, ואז אמר לי האוזנר לקצר, שכן המטרה היא להגיע לעיקר העדות. עד פרק סוביבור, לא התקשיתי כלל לענות לשאלות ולהסתפק בתיאורים קצרים. משהתחלתי לספר על סוביבור הרגשתי צורך לספר בפירוט על כל שלבי ההשמדה, על כל דרך הייסורים של המובלים להשמדה. רציתי לצייר תמונה רחבה ככל שרק אפשר. האוזנר, שהחזיק בידו רשימת

שאלות שהכין עבורי, הפנה אלי מדי פעם שאלה צדדית ולפעמים ניתק את חוט מחשבותיי. פעמים אחדות התעלמתי מהשאלה והמשכתי לספר ברצף. נעלמו ממני הקהל וכל הסובב אותי. דיברתי אל השופטים ורק אותם ראיתי. ראיתי את פניהם המתוחות, המבקשות לשמוע. שמחתי להשיב על שאלותיהם, שהיו מכוונות להבהרת פרט זה או זה. התרשמתי, שהאוזנר הפסיק לחשוש שמא אגלוש להרחבות מיותרות והניח לי לדבר בחופשיות. לא הייתי מודע כלל לחלוף השעות עד תום עדותי. וכשסיימתי חלף בחושי הרהור שלא סיפרתי מספיק ופניתי לשופטים בבקשה לספר על עוד מקרה. השופט הלוי נענה לבקשתי וסיפרתי על משלוח מובלים להשמדה, שהגיע ממיידנק.

ברדתי מדוכן העדים כאילו חזרתי מעולם אחר. אנשים לחצו את ידי. אחד העיתונאים אמר לי, שזכיתי ביחס מיוחד – השופטים הניחו לי לדבר ככל שרציתי ולא הפסיקוני אף פעם אחת. עיתונאים אחרים ביקשו לראיין אותי, אבל דחיתי את כולם. דווקא עכשיו הייתי נסער ומבולבל ונדרש לי זמן להירגע.

באותו זמן שרתה עלי הרגשה, שלא ניצלתי כהלכה את ההזדמנות שניתנה לי לפרוס את זוועות סוביבור. סיפרתי רק מעט ממה שקרה במחנה. שעות העדות נדמו בעיני להרף עין.

הראשונים ששיפרו את הרגשתי היו חברי מסוביבור. הם התפעלו מיכולתי לספר פרטים שונים מחיי המחנה, שנשתכחו מהם זה מכבר. בשובי הביתה בירכוני רבים ושיבחו את דרך עדותי. משדרי הרדיו הביאו קטעים מעדותי פעם אחר פעם. בראשי חלפה מחשבה: אילו קמה מדינת ישראל ולו למען קיום משפט אייכמן – דיינו!

אותו יום ידעתי: קיימתי את צוואת אחיותי ואחיי, שברגעיהם האחרונים, מובלים אל תאי הגזים, זעקו: ״ספרו לעולם מה עושים לנו הגרמנים!״

סיפרתי. כתם סוביבור לא יימחה לעולם! ואותו יום חלפה בי מחשבה: אמשיך לספר כל עוד כוחי עימי. מאותו יום עדות בירושלים התחלתי לספר על קורותיי בשנות השואה בבתי־ספר, במוסדות חקר השואה, בצבא, לפני כל ציבור המבקש לשמוע. את סיפורי, סיפור נער יהודי שנשאב למערבולת השואה ויצא חי מבין גלגלי השיניים של מכונת ההשמדה הנאצית, העליתי בספרי ״שריד מסוביבור״, אשר יחזור ויעיד על הזוועות אשר ראיתי וחוויתי עד סוף כל הימים.

נספח

עדותי במשפט אייכמן כפי שרשם מזכיר בית המשפט.
בית משפט המחוזי בירושלים

ת״פ 40/61
בפני: כבוד אב בית הדין משה לנדוי
כבוד השופט בנימין הלוי
כבוד השופט יצחק רוה
ישיבה מספר 64

תאריך: כ״א בסיון תשכ״א (5.6.61)
המזכיר: מר יוסף בונדהיימר
בשם המאשים:
היועץ המשפטי לממשלה מר גדעון האוזנר
עוזר ליועץ המשפטי ד״ר יעקב רובינסון
סגן פרקליט המדינה מר גבריאל בך
סגן פרקליט המדינה מר יעקב בר־אור

אב בית הדין: אני פותח את הישיבה השישים וארבע של המשפט.
היועץ המשפטי: אני קורא למר דב פרייברג.
(מר דב פרייברג עולה לדוכן העדים)
אב בית הדין: אתה מדבר עברית?
העד דב פרייברג: כן.
אב בית הדין: שים את הכיפה על ראשך, הנח את ידך הימנית על התנ״ך והגד אחרי: ״אני נשבע באלוהים שעדותי במשפט זה תהיה אמת, כל האמת ורק האמת״.העד דב פרייברג: אני נשבע באלוהים שעדותי במשפט זה תהיה אמת, כל האמת ורק האמת.
היועץ המשפטי: מר פרייברג, אתה גר ברמלה, שיכון עממי 1 ב׳, מקצועך מפקח ייצור בבית חרושת למנועים?

ת. כן.
ש. כשפרצה מלחמת העולם השניה גרת בלודז׳?
ת. כן.
ש. משפחתך היתה רעבה ללחם ואצל אמך התחילה התופעה, שהיתה

ידועה בגטו, של התנפחות מרעב?

ת. זה היה בגטו ורשה, בזמן שהקימו גטו בלודז׳ ברחנו לגטו ורשה. ושם היינו, אני הייתי, עד 1942. המצב אז היה חמור מאוד, מכרנו כל מה שהיה לנו, והגיע המצב בבית שלא היה מה לאכול. סבי וסבתי היו רתוקים למיטה. אמי עצמה, כדי לתת לנו לאכול, לא אכלה כמעט, והתחילה התופעה של ההתנפחות. ואז היא ביקשה אותי, היות והייתי עם הילדים החלושים, שאברח מגטו ורשה, שאברח לאזור לובלין, ששם גרה משפחה שלנו, משפחה יותר רחוקה.

ש. ואז ברחת לעיירה...

ת. לעיירה טורובין על יד קרסנוסטב.

ש. במאי 1942 הקיפו הגרמנים את העיירה והתחילו להוציא את היהודים לאזור השוק, אתה זוכר את זה?

ת. במאי 1942, קמתי בבוקר, גרתי אצל משפחה מסוימת ולנתי אצל משפחה אחרת. קמתי בבוקר ושמעתי צעקות ומשהו בלתי רגיל שמתרחש. ניסיתי ללכת למקום השני. הגרמנים הובילו קבוצות אנשים מכל הצדדים, יחד עם המשטרה הפולנית, וריכזו את כולם בשוק.

ש. אנחנו נקצר בפרק הזה, מר פרייברג, כי אני רוצה להתקרב לעיקר עדותך. הובילו אותכם למקום ששמו קרסנוסטב?

ת. אז הובילו את כל האזור, ויסוקה, טורובין ומקומות אחרים עד לקרסנוסטב.

ש. והובילו אותכם בקרונות משא?

ת. אחרי שלנו בקרסנוסטב דחסו אותנו לקרונות משא. אי־אפשר היה אפילו לעמוד, אי־אפשר היה לנשום, היו התעלפויות. בקרון שלי מתו שתי נשים בשעת הנסיעה, שהיתה קצרה יחסית. זאת היתה נסיעה של שלוש או ארבע שעות.

ש. והרכבת הגיעה למחנה השמדה סוביבור?

ת. כן.

ש. אתה זוכר מה היה כתוב על פתח המחנה?

ת על פתח המחנה היה כתוב – אז לא הסתכלתי, אבל אחר־כך כשיצאתי לעבודה מחוץ למחנה, ראיתי זאת – ״ס״ס זונדרקומנדו, מחנה ליישוב מחדש״.

ש. כאשר ירדתם, איך התרחשו המאורעות?

ת. מאותו רגע שנכנסנו לתוך המחנה – הם היו מכניסים קבוצות של

קרונות, שם השלוחה לא היתה גדולה – מאותו רגע שנכנסנו למחנה, הרגשה של אימים הקיפה אותנו. הכל התרחש במהירות עצומה, לא היה אפילו זמן לחשוב, היו צעקות של אנשי ס״ס ״שנלר! שנלר!״, (מהר, מהר) והריצו אותנו דרך הגדרות עד למקום ששם היה שער קטן, וגרמני חילק אותנו, ״לינקס! – רכטס!״

ש. מה זה ״לינקס – רכטס״?

ת. בסוביבור לא היו סלקציות לחיים ולמות. כל מי שבא – הושמד. זה היה זמני, לכמה שעות. וה״לינקס – רכטס״ היה לגברים לחוד ולנשים לחוד. אחר כך, בחצר ההפשטה, היו גברים נשים וילדים.

ש. היתה תזמורת שניגנה?

אב בית הדין: זה היה תיכף שהגעתם לשם?

ת. זה היה תיכף כשהגענו לשם. הנשים והילדים הלכו בדרך, שהכרנו אותה אחר־כך. והיות שבתקופה הראשונה, בהשוואה לתקופה שלאחר כך, היה המחנה פרימטיבי, ופעל רק ביום ולא בלילה, אזי אנחנו, הגברים, נשארנו כל הלילה במקום, והנשים והילדים הלכו לתאי הגזים. למחרת בבוקר...

היועץ המשפטי: שאלתי אותך על תזמורת שניגנה באיזה מקום, איפה זה היה?

ת. היתה תזמורת במקום, זה היה בלגר 1, במחנה מספר 1. היתה תזמורת שהיתה מנגנת. באותו לילה כאשר הגענו לשם ולנו שם את הלילה ההוא, למרות שאז עוד לא ידענו, שמועות עוד התהלכו, אבל אנשים לא האמינו בזה. אותו לילה היתה לי הרגשה מוזרה מאוד.

ש. במה האנשים לא האמינו?

ת. שיש בכלל השמדה. ידענו שרוצחים, נוכחנו מקודם באלפי מקרים, אבל השמדה טוטלית – בזאת לא האמינו בשום אופן. אפילו כאשר היו בתוך הקרונות האנשים שמחו שלא נוסעים לכיוון לובלין, כי ידעו שיש שם מחנה שנקרא מיידנק, אשר היה מחנה קשה, אלא נוסעים לכיוון מזרח. מזרח היה אז אוקראינה. הפיצו, שמועות שנוסעים לאוקראינה לעבודות חקלאיות.

ש. מתי זה היה?

ת. זה היה במאי 1942. אני זוכר שיהודי בא לעיירה הזאת שהיינו בה, וסיפר על כך שאנשים לא מובלים לאוקראינה, אלא לבלזץ, מקום ששם היו ממיתים אותם. אני לא יודע מה רצו לעשות ליהודי הזה. לא האמינו לו. חשבו כי אדם זה בא לעשות פניקה, כי הדבר בלתי

אפשרי.

השופט הלוי: לעיירה הוא בא?

ת. כן, לתוך העיירה. ובתוך המחנה היינו כבר כמה מאות מטרים מתאי הגזים, ובכל זאת, במשך שבועיים או יותר הגרמנים עוד הצליחו לרמות אפילו אותנו. הם סיפרו, שעוד חודשיים או שלושה חודשים נתאחד עם המשפחות. אבל ראינו את החפצים שלהם, למחרת עבדנו בהם. הם טענו שהם מחלקים תלבושת אחרת וכי מלגר 3 יוצאות רכבות הנוסעות ישר לאוקראינה.

היועץ המשפטי: בסוביבור היו שלושה מחנות?

ת. כן.

ש. מחנה אחד ושניים היו גרים בהם אנשים?

ת. מחנה אחד ושניים, היה זה למעשה מחנה אחד, אלא מבחינת התפקוד, התפקידים, מחנה 1 נבדל ממחנה 2. מחנה מספר 1 היה מחנה של בעלי מלאכה, חייטים סנדלרים, נגרים וכל מיני בעלי מלאכה שעבדו במחנה. במחנה מספר 2 היו אנשים שטיפלו במשלוחים, בכל מיני עבודות.

ש. במחנה מספר 3 מה היה?

ת. במחנה מססר 3 היו תאי גזים, ואחר־כך בהתחלה, היו קוברים את האנשים בתוך בורות עצומים. היו מניחים שכבות של בני אדם ושופכים עליהם כלור, וכך הלאה.

ש. נגיע תיכף להשמדה. תאר לי את היום הראשון שלך במחנה.

ת. בבוקר באו הגרמנים והתחילו לבחור בבעלי מלאכה, חייטים, סנדלרים וכך הלאה. היתה לי הרגשה שמשהו פה לא בסדר. במיוחד נזכרתי באותו יהודי בטורובין אשר סיפר את דבריו על השמדה. הייתי בודד שם, במקרה, בלי משפחה. ולא הייתי בעל מלאכה. אחר־כך בחרו את הבחורים הצעירים והבריאים בצורה כזאת: "דו! דו!" (אתה, אתה). קפצתי – כמו שישבנו – ונעמדתי ביניהם. בערך אחרי חצי שעה העבירו את כל יתר המשלוח לתאי הגזים ואילו אנו נשארנו בעבודה.

ש. כמה נשארתם?

ת. כ־100 עד 150, משהו כזה.

ש. אז נפגשת לראשונה עם איש הס"ס אונטרשרפירר פאול?

ת. כן. אותו יום היינו כל היום בעבודה. אני עבדתי אז בהוצאת החפצים מחצר, ששם היו האנשים מתפשטים. אחרי שיצאו מהחצר היינו

צריכים להוציא את החפצים ולערוך אותם בערימות. אחרי שחזרנו בחזרה ההתעללויות של הגרמנים היו נוראות. ביום ראשון כבר נהרגו אנשים, נורו, שוסעו על־ידי כלב ששמו ברי.

ש. של מי היה הכלב?

ת. הכלב היה שייך בהתחלה לאיש ס״ס ממחנה מספר 3 ״באדר״, (בעל המרחצאות), כי הוא היה אחראי על ה״מרחצאות״ – תאי הגזים. אחר־כך הוא עבר לאונטרשרפירר פאול, אחד הסדיסטים הגדולים במחנה. הוא היה קורא לכלב ואומר: ״ברי, אדם, תפוס את הכלב, ברי, אתה ממלא את מקומי״. בדרך כלל, אנשים שהכלב טיפל בהם לא נשארו בחיים, היות והגרמנים לא סבלו אנשים פצועים, אנשים חולים. נושכתי פעמיים על־ידי הכלב, יש לי סימנים גם על גופי. במקרה – הכל עניין של מקריות – נשארתי חי. היה עוד כלב אחד, אבל הוא היה יותר חלש. הכלב עליו אני מדבר היה בגודל של עגל גדול, ואם הוא נתקל בבן־אדם – בן האדם לא יכול היה לעשות דבר. הכלב היה מתנפל עליו והוא היה כאילו נכנע לו. היו שם בתי שימוש שדה. אחרי העבודה, האנשים פחדו שם לשבת. אם הכלב היה באיזה מקום, הוא היה בא לשם והיה גומר עם מישהו.

ש. נחזור ליום הראשון במחנה. בא פאול, כן?

ת. בערב, אחרי שכולם חזרו מהעבודות, העמידו אותנו ל״אפל״, למיסדר. אז בא וגנר. הוא עלה אצלנו בדרגות מהר מאוד. הוא היה בהתחלה אונטשרפירר, ואם אינני טועה, הוא גמר באוברשרפירר. הוא בא וסיפר לנו את הסיפור שהאנשים נוסעים לאוקראינה, ״ואתם, אם תעבדו, יהיה לכם טוב: אם לא – תיהרגו״. אחר־כך ניגש פאול ושאל: ״מי חולה? מי עייף? מי לא רוצה לעבוד – שייצא״. היו כמה מקרים שאנשים יצאו. הרוב הבינו את הרמז, גם אלה שיצאו הבינו את הרמז, אבל נמאס להם לחיות. הוא היה ניגש והיה אומר:״ אתה, מספיק לך, מדוע לך לעבוד? תוכל לחיות טוב. צא״. הוא היה בוחר את האנשים. היתה תקופה ממושכת שכל ערב היה עושה את אותו דבר. בוחר 10־12 איש. היה שם אוקראיני אחד בשם טרס, והוא היה אומר לו: ״טרס קח אותו ל״לזרט״. אחר כך הסביר לנו מה זה היה לזרט. הוא אמר לנו: ״היודעים אתם מה זה לזרט? זה מקום שמי שנכנס לשם לא חוזר יותר״,

אב בית הדין: ״לזרט״ זה בית חולים צבאי.

ת. הוא היה עובר בשקט והיה שואל: ״מדוע לך לעבוד יותר? נו, אם

עוד מישהו רוצה לצאת – בבקשה". דבר זה היה נמשך. במשך חודש ימים, מדי ערב בערב היה אותו דבר.

היועץ המשפטי: מה היה קורה עם אנשים בלזרט?

ת. הם נורו. "לזרט" היה מקום ביער, בכיוון שני מתאי הגאזים, אבל היה יותר קרוב לשלוחת הרכבת. בהתחלה, האנשים היו באים, באו חולים או היו כאלה שמתו בדרך, אבל עוד לא היו אז קרוניות, אחר כך בנינו אותן, ודבר זה הפריע למהלך המשלוחים. היו האנשים סוחבים את האחרים ממקום אחד למקום אחר, יותר קרוב, אשר היו בו בורות יותר גדולים, ומשליכים אותם יחד עם ההרוגים מהמחנה.

ש. מר פרייברג, בלילה הוכנסתם – ביום הראשון שלך בסוביבור – לגורן וחזרו אנשים אשר סיפרו כיצד נורו היהודים מהמשלוח הזה שהגיע, נכון?

ת. לא בדיוק כך. הם סיפרו על מקרים שקרו לחברים שלהם בתוך העבודה. המשלוח הלך לתאי הגאזים וזאת הם לא ראו.

ש. הם סיפרו על מה שקרה לחברים שלהם בעבודה?

ת. כן. מכל מקום חזרו כמה אנשים. במשך חודש ימים מ־150 איש נשארו רק 50.

ש. אני מדבר על היום הראשון שלך, נישאר צמודים ליום הראשון. בן כמה היית באותו זמן?

ת. הייתי בן 15, אבל נראיתי כבן 10, היות והייתי קטן ומאוד רזה עוד מהבית.

ש. שכבת ובכית ואז יהודי אחד ניחם אותך?

ת. לא יכולתי לתאר לעצמי בכלל. הייתי המום. דחסו אותנו. היו אנשים אשר איכשהו הסתדרו, ואני ישבתי באמצע. אמר לי יהודי אחד, בחור: "בהתנהגות שלך לא תחזיק מעמד יום אחד. בוא, תניח את ראשך על ראשי, תישן", וכך נרדמתי, אפשר להגיד.

ש. אחרי כמה ימים התחילו להגיע לסוביבור טרנספורטים. נכון?

ת. כן.

ש. איך היתה שיטת הטיפול באנשים מרגע בואם, מרגע הגיעם לתחנת הרכבת בסוביבור?

ת. ב־1942, באמצע 1942, באו המשלוחים מפולניה, צ׳כיה, מסלובקיה, מאוסטריה וגרמניה. רוב האנשים האלה לא ידעו או שחששו במיוחד, אבל לא האמינו. הטיפול היה כזה: היו באים קרונות, מורידים במהירות את האנשים, מריצים אותם עד למקום הזה שבו

היו מפרידים לגברים, נשים וילדים. היתה זו מין תחנת ביניים. האנשים היו מוכנסים לחצר סגורה. כל הדרך היה בין גדרות תיל והיו שלטים בדרך: "למקלחות". בתוך החצר גם כן היו שלטים גדולים "למקלחות", ושם היה שלט "לקופה". ה"קופה" עמדה בפינה. היתה שם דלת ושם התרכזו האנשים. אז היה מופיע אוברשרפירר מישל, אשר קראנו לו "בעל דרשר", בעל הדרשות, והיה נואם לפני האנשים. הנאומים שלו היו מיועדים, בדרך כלל, לכל משלוח. אבל אז, בתקופה ההיא, היה חוזר על אותו סיפור מה יקרה שם: יסעו לאוקראינה ושם יקימו משקים, יצטרכו לעבוד, עבודה קשה, והאנשים היו לפעמים שואלים שאלות: מה יהיה עם הנשים? והוא היה עונה: במידה וירצו לחיות יותר טוב, יצטרכו לעבוד קשה יותר. אחר־כך היה מוסיף ואומר: אתם חייבים להתפשט, אבל לסדר את החפצים כך – אין לנו הרבה זמן – שכאשר תחזרו מהמקלחות, לא יקח הרבה זמן. האנשים האמינו. התפשטו, סידרו את החפצים, כסף, זהב, ניירות ערך – מסרו ל"קופה". האנשים היו מוסרים ברוב המקרים את הכסף, אבל בכל אופן, היו אנשים אשר היו משאירים את הכסף והזהב – היה שם חול – בתוך החול, בכל מיני פינות, בתקווה שיחזרו אחר כך בחזרה ויהיה להם קצת כסף. ואז דרך הדלת הצרה היו הולכים, דרך שני גדרות תיל למרחק 300 מטר.

היועץ המשפטי: יש לי פה תוכנית שצייר אחד העדים הבאים, ביסקוביץ, של סוביבור. אין לי העתק מזה, אבל ברשות בית המשפט הייתי מבקש, שהעד יציין את המקומות השונים על התוכנית. דב זיהה אותה, והוא אמר שהיא מדויקת.

אב בית הדין: טוב. זה יהיה קצת קשה, כי או שהוא יראה את זה או שאנחנו נראה את זה.

היועץ המשפטי: אם בית המשפט ירשה לעד להתקרב...

אב בית הדין: אז הייתי רוצה שגם אתם תגשו הנה.

היועץ המשפטי: אם בית המשפט ירשה לנו.

אב בית הדין: בבקשה. גם ד"ר סרבציוס.

היועץ המשפטי: (לעד) הייתם מגיעים ברכבת לאן?

העד ד. פרייברג: זו היתה מין שלוחה בתוך המחנה, מקום שמסומן במילים "אס"אס.

ש. הייתם מגיעים למקום שמסומן פה "ס"ס, רכבת לתוך המחנה"?

ת. כן. זה לא מצויר במדויק, זה היה קצת מוזז, פה היו חוץ מגדרות

התיל החיצוניות של המחנה, עוד גדרות תיל פנימיות. בדרך האנשים היו הולכים ומגיעים למקום כזה...

ש. תסתכל באמצע, אתה מכיר את המקום הזה?

ת. כן.

ש. מה זה פה?

ת. לפני זה היו מגיעים למקום הזה, פה היתה מין סככה, ששם היתה התחנה הראשונה של אנשים ושם היו ממיינים אותם. לפני זה היו ממיינים את הגברים, נשים וילדים. אחר כך המשיכו ללכת בדרך הזאת, עד...

אב בית הדין: אי אפשר לבצע זאת. שיחזור למקומו בלי שאנחנו נראה את זה. הוא יתן תיאור כללי.

היועץ המשפטי: תודה רבה. (לעד) תואיל לסמן כאן את המקום שבו היו נושאים את אותה "דרשה" לפני האנשים. תסמן את זה בעיפרון, באיזה סימן שהוא, ותגיד לבית המשפט איך סימנת את זה.

העד ד. פרייברג: אכתוב "כאן". מהחצר שהאנשים התפשטו הלכו בדרך שבין שתי גדרות.

ש. הדרך המסומנת?

ת. כן, המסומנת, לתאי הגזים. זה היה בהתחלה. אחר כך המצב קצת השתנה, אני לא יודע אם לדבר על זה עכשיו.

ש. אחר כך נדבר על זה. כך היה בהתחלה?

ת. כן.

ש. האם הגרמנים היו לפעמים גם מתעללים בקורבנות הללו לפני ההמתה בגז?

ת. ברוב המקרים. אני חושב שזאת היתה רק שאלה של זמן. אם היה להם זמן להתעלל – התעללו כמה שאפשר.

ש. באיזה מובן התעללו?

ת. ראיתי מקרים מזעזעים מאוד. היו דוקרים, היו חותכים אברים מאנשים, מרביצים בלי הרף. זה היה דבר פשוט, שהיו מזרזים אותם על־ידי מגלבים. כל הזמן היו מריצים אותם. לא נתנו לאנשים שהות לחשוב מה שקורה בכלל. אבל היו מקרים שבמיוחד היו משאירים אנשים לשעשוע. מהאחרונים של המשלוחים היו משאירים. ואנחנו היינו מעבר לחצר הזאת ושמענו מה נעשה בפנים. הצעקות היו איומות. ואחר־כך, כשאנחנו היינו נכנסים להוציא את החפצים, ראינו מספיק זוועות והרבה דם.

ש במה אתה עסקת שעה שהיית בסוביבור?

ת. אני עסקתי בהרבה מאוד עבודות. רוב העבודה שלי במחסני מיון של החפצים של האנשים. אבל עסקתי גם בהקמת המחנה, בכל עבודות אפשריות של משק. הייתי מנקה בתי מגורים של האוקראינים. ותקופה קצרה הייתי גם גוזז את השערות של הנשים לפני שנכנסו לתאי הגזים.

ש. היית צריך לגזוז שערות הנשים לפני שנכנסו לתאי הגזים?

ת. כן.

ש. מי ציווה עליך לעשות את המלאכה הזאת?

ת. זה היה פעם אחרי שעשו שכלולים גדולים במחנה, אחרי שהיה הפסקה במשלוחים, והגיעו רכבות מלאות עם חומרי בנין, הקימו צריפים, הגדילו הכל, הגדילו את השמירות, והגיעו עוד ס"ס...

אב בית הדין: שמעת את השאלה?

ת. כן.

ש. מי ציווה עליך לעשות זאת?

היועץ המשפטי: מי נתן לך את הפקודה לעשות זאת?

ת. זה היה אס"אסמן גומרסקי.

אב בית הדין: גברים ונשים?

ת. רק נשים.

היועץ המשפטי: מה היה קורה עם השער?

ת. כשחזרנו משם סחבנו איתנו את השקים למחסנים.

ש. אתה יודע מה עשו עם השער?

ת אחר כך העמסנו אותם על קרונות.

ש. מה קרה לקבוצה שלכם של 100־150 איש? כמה נשארתם אחרי חודש?

ת. כ־50 איש.

ש. מה קרה עם ה־100?

ת. כולם נהרגו בכל מיני צורות, חלק איבד את עצמו לדעת, חלק השתגע, חלק נפצע בכל מיני צורות והגרמנים ירו בהם במקום.

ש. אתה עשית נסיון לאבד את עצמך לדעת?

ת. כן. עשיתי נסיון. לא ישנתי אותו לילה. זה היה גם אחרי מקרה שגם חבר שלי – בכל הצרות האלו תיכף מצאנו גם איזה חברים – איבד את עצמו לדעת. מי שאיבד את עצמו לדעת או נהרג באיזה צורה שהיא – כל אחד קינא בו. כל אחד אמר: "אוך, כמה טוב לו, כמה

מצוין שהוא כבר עבר את זה. למה אנחנו נשארנו כאן, לחכות למוות שהוא בטוח, ולפני זה עוד לסבול כל כך הרבה, במידה מסוימת עוד לעזור לגרמנים?" כל אחד אמר זאת, אבל הביצוע היה קשה. ואני אותו לילה החלטתי להתאבד. לקחתי חגורה, ניסיתי שוב פעם, כן ולא. אני חייב להודות שאיזה מין סימנים, תקוות, אני יודע? אם לא נהרגתי פה, ואם לא נהרגתי שם – אולי זה. בסופו של ענין לא יכולתי יותר, זנחתי את הרעיון. גם יצאתי פעם התנדבתי ללזרט, ליריה. משום מה הגרמני שלח אותי, זה היה בתקופה הראשונה...

אב בית־הדין: אתה אומר שזה היה בתקופה הראשונה. אולי תשלים את זה?

ת. זאת היתה התקופה הראשונה, בחודש הראשון או בחודשיים הראשונים, בין הותיקים האלה שהיו.

ש. ואחר־כך?

ת. פשוט לא ידענו מה שנעשה. זהו דבר שאי אפשר לתאר אותו. כל אחד ביקש את המוות. ואם הגיע עוד משלוח ברור שישבנו ובכינו, כולנו. לא היה מדובר לא על אוכל ולא על שום דבר. אחר־כך קרו מקרים שאנשים במידה מסוימת התרגלו. התרגלנו. קיבלנו מין מהלך מחשבה אחר. ראינו מה שנעשה. תחילה חשבנו שכל העולם הולך ונחרב. כאשר ראינו שמגיעים טרנספורטים בכל מיני צורות, אנשים מלובשים יפה, כאילו שנסעו לאיזה שהוא מקום לבקר, אנשים מצרפת ומהולנד, מכל מיני ארצות. הכל הולך יום יום, יום יום. התרגלנו אז לצורת המשטר בפנים. התרגלנו באיזה שהיא צורה. במידה מסוימת התרגלנו למשטר של החיים. יש גם לציין שתמיד הגיעו קורבנות חדשים. אלו סבלו יותר ממה שסבלו אלא שנקראו ותיקים. במקרים מסוימים קיבלו הוותיקים איזה ג׳ובים מסוימים. גם אני קיבלתי אחרי־כן תפקיד כזה. עבדתי כמנקה בבתי מגורים של אוקראינים, ולא הייתי בעסק הזה. אמנם גם אז קיבלתי מכות, אבל בצורה אחרת, בצורה שאפשר יותר לסבול זאת.

כך זה היה מצד אחד, ומצד שני התחלנו לחשוב אולי על בריחה, אולי על מרד. זה התחיל לתת לנו תקוות. אנשים שבאו בטרנספורטים צעקו לנו: "תנקמו, תקחו את הזהב, אולי תצילו את עצמכם". כל אחד עבר איזה דברים שנשאר בחיים. זה נתן לו תקווה, אולי מישהו יצא.

היועץ המשפטי: איפה ניגנה התזמורת שהזכרת ומה היה תפקידה?

ת. התזמורת היתה במחנה מספר 1, שהיו מנגנים בכמה מקומות בכל מיני מצבים.

אב בית־הדין: מי היו חברי התזמורת?

ת. יהודים. בזמן המשלוחים היו הולכים, הם היו מנגנים. היו מנגנים בתוך החצר שלנו. התזמורת ניגנה גם בזמן שהגרמנים היו באים ואמרו שננגן ונרקוד. כל אחד רקד.

היועץ המשפטי: ציוו לכם לשיר?

ת. כן. אחרי כל יום עבודה, שהתחיל מוקדם בבוקר, ולפעמים באמצע הלילה, נמשך עד אמצע הלילה או עד שעה מאוחרת בערב, באו גרמנים. התחיל ענין של אימונים. ״שטרפאקסערצירונג״ (תרגילי עונשין) ולשיר שירים, ואם השירה לא היתה כמו שצריך, עוד פעם אימונים ועוד פעם אימונים, ושוב מכות ומכות. כך זה נמשך שעות.

ש. מישהו המציא איזה המנון שהייתם צריכים לשיר אותו?

ת. כן, זה היה אונטרשטומפירר וייס. פעם בא אחרי העבודה. העמידו אותנו, את כולנו, על מגרש המסדרים. הוא הקריא לנו לפני זה את המלים. אחר־כך לימד אותנו את המנגינה. אלו היו שני שירים בגרמנית נגד יהודים. המלים זכורות לי. אולי פה ושם יש איזה מין שיבוש.

ש. אולי תגיד לנו חרוז אחד או, שני חרוזים אופיניים מין השירים?

"O, gib uns Moses wieder.Zu Deine
Glaubensbrueder soll sich das
Wasser wieder teilen, stellen auf
Wassersaeulen, fest stellen
wie eine Felsenwand; dass in die shcmale
Rinne die ganze Judenschaft drinne. Mach die
klappe zu, und alle Voelker haben
ruhe. Jerusalem' Halleluja' Amen/"

(אה, החזר לנו את משה. לבני אמונתך שוב יחצו המים ויעמדו נא כנד, איתן כצוק סלע, ובמעבר הצר, בצינור הצר, תעבור כל היהדות בתוכו. סיגרו את האשנב, ולכל העמים תהיה מנוחה. ירושלים, הללויה, אמן.)

זה היה מלווה עם תנועות, עם הרמת ידיים, עם כריעת ברך, עם כל מיני העוויות. זה נמשך שלוש ארבע שעות.

ש. היה עוד איזה שיר אחד שהייתם צריכים לשיר אותו ושתוכנו היה

שכל היהודים רמאים? רק את החרוז הזה תגיד לנו.

ת. הסוף נגמר כך:

"Von Israel abstamme ich. Die Erlichkeit
verdamme ich. Zwei sind
wie eins. Dann esse ich nicht von Schwein. Ich bin
ein Jude, will ein Jude sein."

(מוצאי מישראל. ליושר אני בז. אינני אוכל מחזיר. אני יהודי, אני רוצה להיות יהודי.)

ש. היו גם התעללויות בכם, בצוות העובדים?

ת. פשוט קשה לתאר. אפשר לומר שקשה היום להאמין. אני יכול לספר על יום אחד מתוך ימים רבים שהיו. עבדנו אז במחנה המיון. התחילו למיין את הערימות שנערמו במשך הזמן. גמרנו להוציא חפצים מתוך סככה אחת. פאול היה אז המפקח שלנו. קרה שבין קורות הגג ובין הגג נשארה מטריה סגורה. הוא שלח בחור אחד למעלה להוריד את המטריה. זה היה בגובע של 7־8 מטר. הבחור טיפס דרך הקורה, הלך על הידיים, לא היה מספיק זריז, נפל למטה, שבר את אבריו. בגלל זה שנפל קיבל 25 מלקות ונשיכת הכלב. זה מצא חן בעיני פאול והלך וקרא לגרמנים אחרים. קרא לאוברשרפירר מיכל ושטויבל ואחרים. צעק להם: "מצאתי בין היהודים צנחנים. אתם רוצים לראות?" התחיל לשלוח אחד אחרי שני אנשים, שילכו על הקורה – עברתי פעמיים על הקורה הזאת, הייתי די זריז – ומי שנפל, היו שם אנשים מבוגרים יותר, או שמרוב פחד נפלו, נפלו למטה. כאשר נפלו למטה קיבלו מכות רצח, והכלב נשך כל הזמן. בתוך כל זה נכנס פאול לאכסטזה. נשוך אחד, ירה בו כדור במקום. כך עברו כולם, כל אלו שעבדו שם את "המשחק" הזה. אחרי כן המציא משהו אחר. שם היו הרבה עכברים. בזמן שהחפצים היו נערמים, היו שם המון עכברים. נתן פקודה: חמישה אנשים יצאו החוצה, האחרים יתפסו עכברים, כל אחד יתפוס שני עכברים. מי שלא יתפוס יומת. לא קשה היה לתפוס. תפסנו עכברים. לחמשת האנשים קשרנו את המכנסיים למטה ומלאנו בפנים עכברים. האנשים נצטוו לעמוד דום. הם לא יכלו להחזיק מעמד. הסתובבו פה ושם וקיבלו מכות רצח. הצחוק של הגרמנים היה גדול. נגמר העסק הזה, התחיל עסק אחר. היה שם יהודי אחד, פאול קרא לו וכל הגרמנים קראו לו "דער שרעקליכער איוון" (איוון האיום). האיש הזה היה מגולח חצי זקן, חצי ראש, חצי

גבה וחצי שפם.

ש. מי גילח אותו ככה?

ת. ספר יהודי. הוא קיבל הוראה כזאת. היה עוד אחד בצד שני. היו מופיעים כל יום לפני המסדר מגולחים למחצה. התעללו ביהודי הזה קשות. שמעתי כי האדם ביקש הרבה פעמים שיירו בו. הוא היה חזק. מה שלא עשו לו, הוא עודנו חי. פאול ציוה להביא משהו. מיכל הלך אז. על־יד הקופה היו כל מיני תרופות. הביאו איזה בקבוקים. אינני יודע מה היה בפנים. נתנו לו לשתות. נהפך לצהוב ונפל כמת. הגרמני ציווה להביא מים. שפכו עליו מים. הרביצו לו, לא הרגיש שום דבר. כל הדבר נמשך כמעט כל היום עד שהגיעה השעה ללכת למחנה שלנו. ציווה לקחת קרש, לשים אותו למעלה, ללכת בצעדים איטיים ולשיר מרש אבל. בצורה כזו נגמר היום ההוא.

באותו יום נהרגו אנשים, אינני יודע כמה. מספר מקרים ראיתי לבדי. 5־6 אנשים נהרגו במקום. היו התעללויות. אני רוצה לציין כמה מקרים באופן כללי. שם עשו מאיתנו חיות. האנשים בחצר היה עליהם ללכת על ארבע ולנבוח. היה בחור אחד שבמשך כמה ימים תפקידו כל הזמן בעבודה היה לרוץ על ארבע לנבוח, לתפוס את כולם במכנסיים. המציאו כל מיני דברים. למעשה בזה הם הפריעו למהלך העבודה. לפעמים אי אפשר היה לעבוד. אחד התחבא אצל השני. זה לא היתה עבודה. היו ימי שעשועים.

ש. לאיזה יחידה היו שייכים אותם הגרמנים?

ת. ס״ס.

ש. אתה זוכר יום אחד, שבו הודיעו לכם כי יהיה ביקור של איש חשוב. נכון?

ת כן.

ש. הגיע הימלר. אתה זוכר?

ת. כן. עבדתי אז אצל האוקראינים. למעשה דיברו כבר על כך. ניקו את המחנה באופן יסודי. היתה תכונה וכל המחנה ידע שהימלר צריך לבוא. עובדי המחנה לא יצאו לעבודה באותו יום. אסור היה שמישהו ייראה מחוץ למקום הסגור שלנו. אני ועוד כאלה עבדנו בתפקידים אלה. עבדתי אצל האוקראינים. עבדתי שם וראיתי איך שהגיעה רכבת מיוחדת. זו פעם הראשונה שהגיע בשטאב כזה לביקור. ירדו כמה מאות אנשים. אולי אני מגזים, אבל הרבה מאוד. במרכז – ותיכף המבט נפל על המרכז – הגיע הימלר.

ש. מאיפה אתה יודע שזה היה הימלר?
ת. אני יודע. הסתכלתי. ידעתי שהוא צריך לבוא. ראיתי את הכבוד שיתר אנשי ה־ס"ס חלקו לו.
ש. ייתכן שזה היה קצין בכיר אחר?
ת. ידענו שהימלר צריך לבוא. כל המחנה ידע. דיברו גם הגרמנים. זה היה ידוע. הם הלכו ישר למחנה 3. זו היתה תקופה שלא היו משלוחים. אחרי זה עשו שיפוצים והגדילו את כוח הקיבול של המחנה. הביאו ממחנה העבודה כמה מאות נשים, החזיקו אותן כמה ימים. באותו רגע שהם הגיעו – הכניסו אותם לתאי הגזים. הימלר ופמליתו ירדו לראות איך זה.
ש. זאת אינך יודע, כי לא היית שם.
ת. היה לנו קשר עם מחנה 3. קיבלנו ידיעות על כך.
ש. שמעת מאחרים?
ת. כן.
ש. האם אתה יודע מי עוד היה בפמליה של הימלר? תאמר רק אם אתה יודע בביטחה.
ת. בביטחה אינני יודע.
ש. הימלר היה רק פעם אחת?
ת. אצלנו היה בא כל כמה זמן. האוירון היה נוחת בתוך המחנה. אני לא ידעתי מי זה. את זהותו אני זוכר. היה אדם נמוך עם בגדים חומים. היה תמיד יורד, בדרך כלל רץ ישר למחנה 3. לפעמים היה בביקור חטוף במחנה 2, לראות מה שנעשה.
ש. את אייכמן ראית שם פעם?
ת. כרגע אינני זוכר. אני לא בטוח בזה. אמנם זה לו נותן לי מנוחה.
ש. לתוך סוביבור הגיעו רק יהודים להשמדה?
ת. מקרה אחד אני זוכר של לא־יהודים. זה היה משלוח של צוענים. היתר – כולם יהודים.
ש. כמה אנשים היו מגיעים מדי שבוע באותו תקופה שהיית שם, או מדי יום?
ת. היו תקופות. לפעמים היו פחות משלוחים: לפעמים היו יותר משלוחים. היו תקופות שהגיעו כמה רכבות ליום, בבוקר, לפנות ערב, לפנות בוקר. באמצע הלילה שמענו קטר מכניס קרונות חדשים. אז הגיעו כל יום חמישי משלוחים מהולנד. כל יום חמישי.
ש. אתה זוכר משלוח של בית חולים מהולנד, אנשים עם אלונקות,

רופאים, אחיות וצוות?

ת. כן. אני זוכר כמה בתי חולים. בית חולים של חולי רוח. הגרמנים התעללו בהם קשה מאוד, זוועה להסתכל. אנשים חולים, אנשים רצו, צחקו, עשו מהם צחוק, הרביצו, ירו. זה היה משלוח של חולי רוח. אחר־כך היה משלוח של בית חולים, דומני שזה היה מהולנד. הם ירדו עם אלונקות, הורידו חולים, חלק הובילו בידיים, הושיבו אותם. רופאים ואחיות טיפלו בהם. העמידו שולחן באמצע המגרש, התיישב שם מנהל בית החולים, או רופא ראשי. הוציא פנקס ורשם דברים, נתן הוראות. התרוצצו הרופאים והאחיות כל הזמן. היה רושם שכל המחנה נהפך לבית־חולים שלם. אחרי שעה וחצי – לא היו לא חולים, לא רופאים ולא מלוויהם.

ש. הגיע משלוח מביאליסטוק, הכבת עם משמר כבד?

ת. כן.

ש. היית כאשר נפתחו הקרונות?

ת. כן.

ש. מה ראית?

ת. זה היה משלוח שכזה עוד לא ראינו. הקרונות היו שבורים. ראינו קרונות שעמדו בחוץ. היו שם אולי מאות ואולי אלפים של אנשי ס״ס, אוקראינים, שליוו את הרכבת. הקרונות היו שבורים. בפנים היו אנשים חצי־מתים וחצי־חיים. אנשים איומים. מתים חיים – הכל יחד. פצועים – זה היה משהו נורא. את האנשים האלה התחילו להוביל לחצר איפה שהיו מפשיטים את האנשים. היו צעקות, אנשים התנגדו. התנגדו, ולא זזו ממקום למקום. לכל דבר התנגדו. הגרמנים הגבירו את השמירה. כולם היו מצויידים במכונות ירייה. כל הזמן ירו. מהיריות חלק נפל, חלק הלך. חלק מהאנשים הכניסו לתוך החצר. אז הקצין מיכל צעק: ״שקט!״ בקול צעקה גדולה הוא צעק ״שקט״. הוא הצליח, והאנשים השתתקו במקצת. הוא אמר להם: ״אני יודע היטב שאתם רוצים למות, אבל זה לא יעזור לכם. אתם מוכרחים שוב פעם לעבוד״. הוא דיבר בקול תקיף מאוד. במידה מסוימת אולי הצליח הטריק שלו. חלק האנשים התחיל ללכת. להתפשט. זה אולי היתה השפעה של כמה דקות, והצעקות היו עד השמים אז. הגרמנים יותר הרגו בדרך מאשר הובילו לתאי הגזים.

ש. היה פעם איש ס״ס שאמר לכם שהוא איננו מוכן להמשיך בעבודה זו?

ת. כן.

ש. ספר פרטים.

ת. מקרה יוצא דופן. עבדתי בהנחת פסי רכבת צרה, ששימשה אחר־כך להוביל את האנשים, חולים או מתים, מהמשלוחים ישר למשרפות. עבדתי בהנחה. ושם עבד גרמני אחד – גצינגר – הוא היה סדיסט איום. עם פטיש היה הורג אנשים. יום אחד באתי לעבודה ומצאתי שם אונטשטורמפירר שוורץ, כך נחרת השם בזכרוני, אבל אני לא בטוח אם השם נכון. החברים, כמה שפחדו מאנשי ס״ס, עוד יותר פחדו ממישהו חדש. זה היה מישהו כזה. ראינו קצין גבוה חדש. פחדנו נורא.

אב בית הדין: מה היתה דרגתו?

ת. אונטרשטומפירר. תפסתי את אדני הרכבת, העמסתי על גבי והתחלתי לרוץ. הוא קרא לי ואמר ״אתה משוגע? למה אתה לוקח כל כך הרבה?״ חשבתי שהוא רוצה ל״סדר״ אותי, הורדתי אדן אחד. הוא לקח והוריד בעצמו עוד אחד. התחלתי לרוץ, והוא אמר לי ״מה אתה רץ? יש לנו מספיק זמן״. וכך המשכתי, כשחזרתי מהעבודה סיפרתי זאת לחברים. וזה הפך ממש לאגדה, שיש איש ס״ס אחד אשר מתנהג כבן־אדם. ראיתי אותו בשעת משלוח. הוא היה מסתובב כמתבייש והיה מוריד את פניו. לפעמים היה ניגש, אומר מלה טובה. אף פעם לא הרביץ. הוא היה חודש־חודש וחצי, בערך תקופה כזאת. הוא בא פעם אלינו לצריף ואמר ״לא ידעתי לאן הובילו אותי, וכמו שנודע לי – מיד ביקשתי העברה, והנה אני עוזב אתכם״. הוא לחץ לאחדים מאיתנו את הידיים ואיחל לנו שנישאר בחיים, וכך הוא עזב. זה היה מקרה יחידי. היה עוד מקרה, שלא היה לנו קשר איתו, זה היה אופה, איש ס״ס זקן. כל היתר ביצעו הוראות. הם שמחו על כך, והם אפילו הפכו את ההוראות, כי לו היו ממלאים את ההוראות זה לא היה מצריך כל כך הרבה זמן. אבל הם היו מתעללים.

ש. אצלכם בפנים היו כל הזמן תוכניות של בריחה, נכון?

ת. כן.

ש. אולי תספר לנו בקצרה את המקרה של היהודי, קפטן של אוניה, יהודי מהולנד, שניסה לארגן בריחה?

ת. מותר לי לתאר קצת את האוירה במחנה?

ש. בבקשה.

ת. כפי שכבר ציינתי יש להבדיל בין שתי תקופות במחנה, הראשונה

והשניה.

ש. התקופה מבחינת האסיר?

ת. מבחינת האסיר. במשך הזמן התרגלנו לצורת החיים.

אב בית הדין: זאת הזכרת כבר.

העד ד. פריברג: אבל היו כמה גורמים שנתנו לנו את הכוח לחיות. קודם כל צריך היה להודיע לעולם, צריך היה לצאת החוצה, צריך היה לנסות לברוח, צריך היה לעשות מאמץ, ואומנם בעבודות הקשות זה היה אפשרי.

ש. היתה עזרה הדדית בין האסירים?

ת. היתה. היא היתה חזקה מאוד. לולא זאת לא הייתי חי היום, כי חליתי שם בטיפוס, כמה שזה מוזר, עברתי את כל מחלת הטיפוס בלי שהגרמנים ידעו על כך.

ש. מה היו הגילויים של העזרה הדדית? כיצד זה התבטא?

ת. התקשרה ידידות והאנשים עזרו לחבריהם ככל שאפשר. החיים אמנם לא היו חשובים לנו, והיו מתבדחים על כך. אבל יום יום, מי שעבד במקום שאפשר להביא אוכל וסיגריה, הוא הביא זאת בלי לחשוב. והיתה עזרה למי שלא הרגיש טוב, ידענו שמי שחולה – יהרגו אותו, והיה צורך לחפות עליו, ופעם עשינו זאת גם בעזרת קאפו.

ש. פעם היה מקרה של גניבת פח בנזין והצתה. ספר בבקשה, על כך, על הקפטן ההולנדי, ובסוף על המרד.

ת. היו נסיונות. בהתחלה, פעם אחת, ברחו שני אנשים. אחר־כך גברה האחריות הקולקטיבית. הכרנו אחד את השני איך לברוח כולנו ביחד. פעם תוכננה תוכנית ובחור אחד התנדב להתגנב בערב למחסנים הענקיים ולגנוב בנזין על מנת ב־12 בלילה להצית שריפות, וברגע שיתחילו השריפות והגרמנים יתחילו לרוץ – היינו צריכים לברוח מהמחנה. התוכנית הוכשלה ברגע האחרון. בעצם לא ברגע האחרון. היינו חייבים להודיע לכולם, כדי שאף אחד לא יישן בזמן שזה יקרה. והיו שניים שאמרו שאם אנחנו נבצע זאת הם יודיעו לגרמנים.

אב בית הדין: יהודים?

ת. יהודים. הם טענו: "אם יש לנו לחיות עוד שבועיים שלושה – אל תהרגו אותנו עכשיו", והיה צריך לזנוח את התוכנית. היה מקרה, שהיה איזה קפטן מההולנדים.

היועץ המשפטי: יהודי?

ת. יהודי. והוא נעמד בראש ארגון מרד. ואז היתה זו תקופה שהיו

יחידים בין האוקראינים, שאפשר היה לדבר איתם. הם סיפרו כל מיני סיפורים על פרטיזנים ונוצר קשר בינו ובין האוקראינים לעשות מרד. אחד האוקראינים נעצר. ב״אפל״, לפנות ערב, הוציאו את הקפטן והתחילו לחקור אותו מי היה בין המארגנים שרצו לברוח. האיש הזה עמד במכות ובעינויים עד אין סוף וטען ״רק אני רציתי לברוח״. הגרמנים אמרו, שאם לא יגיד הם יקחו את כל אנשי הבלוק, אינני זוכר איזה מספר. הבלוק שהוא בא איתם. יקחו אותם למחנה 3 ושם יכרתו את ראשי כולם לעיניו, ואותו יהרגו אחרון. הוא אמר ״בין כה וכה אתם עושים מה שאתם רוצים״. ואז ניתנה ההוראה לכל הבלוק לנוע למחנה 3. למחרת נודע לנו, שהגרמנים עמדו בדיבורם וכל הראשים נכרתו. ואחרי המלחמה יש איזה עדות של בחור, שהוא עכשו בחוץ־לארץ, שהוא תפס גרמני שהיה אחראי, נובק, הוא היה באזור הרוסי, ערכו אצלו חיפוש ומצאו תמונות, ובין התמונות שמצאו – התמונה של כריתת ראשים.

ש. אחר־כך הגיעו יהודים, שבויי מלחמה סובייטים. והם סיפרו לכם שאפשר להמית גרמנים?

ת. כן.

ש. זה שוב עורר אצלכם את תוכניות המרד והבריחה?

ת. למעשה, כמה שנכשלו עוד היו נסיונות. אני נתתי רק כמה דוגמאות, אולם כל המחשבות שלנו כאשר היה לנו רגע של פנאי היו מכוונות לבריחה. היינו מוכנים לעשות את הדברים. לא היה פחד, אולם פשוט לא ידענו את המלאכה.

ש. אני אבקש עד אחר לספר על המרד עצמו, אולי תספר מתי היה המרד ומתי ברחתם?

ת. ב־14 באוקטובר.

ש. באיזה שנה?

ת. ב־1943.

ש. כמה אנשים ברחו?

ת. אי אפשר לדעת במדויק, כי ברחו לכל הצדדים, אבל לפי ההשערה ברחו כ־300 איש. היו אז בתוך המחנה כ־600־700 איש, חצי הצליח לברוח ובערך חצי נהרג בזמן המרד.

ש. חיפשו אחריכם?

אב בית הדין: אתה היית אחד הבורחים?

ת. כן. הגרמנים, אני חושב שהם עשו גיוס בכל הסביבה, חיפשו,

הפעילו אוירונים. במשך שבועות, אחרי שעוד התהלכתי ביערות, עוד חיפשו הגרמנים בכל הסביבה.

היועץ המשפטי: אחר־כך הסתתרת ביערות?

ת. אחר־כך הייתי ביערות, עוד שנה.

ש. על זה עוד נדבר. כך ניצלת. כמה נותרו מ־300 הבורחים אחרי המלחמה בחיים?

ת. נפגשנו אחרי המלחמה בלובלין, כל אלו שברחו, כולם היו באזור. היו איזה שלושים וכמה איש.

אב בית הדין: ד״ר סרווציוס, יש לאדוני שאלות לעד?

ד״ר סרווציוס: אדוני העד, כמה זמן היית בסוביבור? ממתי ועד מתי?

העד ד. פרייברג: הייתי 17 חודש, ממאי 1942 עד אוקטובר 1943, 14 באוקטובר 1943.

ש. האם תוכל למסור כמה אנשים הושמדו בתקופה זו לפי הערכתך, כמה שתוכל?

ת. אני רוצה להגיד: אינני יכול להעריך. אני ראיתי לפני יום יום מאות ואלפי אנשים. אבל לפי שדיברו, כפי שנפגשנו אחרי המלחמה וכפי שדיברו בתוך המחנה, אז נקבו במספר של מיליון.

אב בית הדין: במשך התקופה שאתה היית שם?

ת. במשך התקופה הזאת. זו למעשה, התקופה שבכלל התקיים המחנה, כי אחר־כך הגרמנים חיסלו את כל המחנה, אחרי שעשינו את המרד.

השופט הלוי: אבל זאת לא הערכתך, אתה לא יכול להעריך את זה כך.

ת. לא, אינני יכול להעריך.

ד״ר סרווציוס: האם גם לא תוכל לנקוב במספר משוער? אמרת מיליון או מאה אלף?

ת. אני ראיתי לפני רק אלפים. יום יום. אנשים באים והולכים להשמדה. ולא היה באפשרותי וגם לא היה בראשי לספור את האנשים.

ש. אין לי עוד שאלות.

השופט הלוי: זה היה רק מחנה השמדה?

ת. כן. היו כמה מקרים בודדים שכנראה, לפי הוראה מיוחדת, הוציאו כמה מכוניות... בזמן איזה משלוח. הוציאו כמה מכוניות למחנות עבודה, מקרים בודדים מאד.

ש. אבל חוץ ממקרים בודדים, כל המשלוחים באו להשמדה?

ת. כן, באותו יום.

ש. קודם אמרת, שאת הנשים והילדים כולם הרגו בגזים, תיכף?

ת. כן.

ש. והגברים, מהם בחרו אנשים בריאים לעבודה?

ת. הגברים, ברוב המשלוחים, גם כן כולם הלכו, או לפני או אחרי זה. אבל היו מקרים, כל פעם היו מוצאים אנשים לעבודה, כי בינתיים תמיד המספר שלנו היה קטן, רק יחידים היו נשארים תקופה יותר ארוכה. אנשים חיו רק חודש, רק שבועיים לפעמים.

ש. העבודה היתה רק העבודה שהיתה נחוצה להחזיק את המחנה ועבודות עזר להשמדה?

ת. כן.

ש. זאת אומרת, חוץ מהשמדה לא עשו שם שום דבר ממשי?

ת. שום דבר אחר.

ש. זאת אומרת, השאירו בחיים רק צוות?

ת. כן, למעשה הוא הוחלף כל הזמן.

ש. הרכב הצוות הוחלף?

ת. הוחלף. תמיד. אבל תמיד היו איזה בודדים שנשארו יותר זמן, בדרך כלל משום שקיבלו איזה עבודות צדדיות.

ש. הצוות הוחלף באופן שיטתי? חברי הצוות הושמדו בכוונה או באופן טבעי?

ת. זאת אינני יודע. אני רק יודע שכל פעם הרגו חלק. היו באים ומוציאים חלק ליריות.

ש. הצוות היה קטן באופן יחסי?

ת. בהתחלה, חוץ מבעלי מקצוע, כל הצוות היה כ־100 איש, אבל כל פעם הוא גדל והקימו עוד צריפים. הוא גדל גם משום שהתחילו לנצל כל מה שאפשר, התחילו למיין כל דבר שלפני כן לא עשו.

ש. מה היה המספר הגדול ביותר?

ת. 600־700 בזמן המרד.

ש. קודם היה יותר קטן?

ת. כן.

אב בית הדין: מתי נודע לך, מתי התברר לך לראשונה, שיש שם לא חדרי מקלחת אלא תאי גזים?

ת. בימים הראשונים היו איזה ספקות, אבל זה היה ידוע.

ש. לך לא נתנו אז לגשת עד לשם?

ת. לא. אף אחד ממחנה אחד ושניים לא נכנס למחנה שלוש, ואם נכנס – לא יצא יותר.

ש. ראו את מחנה שלוש משם?

ת. כן.

ש. היו גם משרפות, לא כן?

ת. תקופה מסוימת הם היו מחזיקים את הגוויות בבורות. פעם הגיע איזה באגר, מנוף, והוא עבד במשך חודשים בהוצאת הגוויות מהבורות לשריפתן על ערימות.

ש. אפשר היה לראות את מחנה שלוש ממחנה אחד?

ת. מחנה שלוש היה בתוך יער.

ש. דבר אחד לא הבנתי. סיפרת לנו איך הגרמנים השתדלו להוליך את הקורבנות שולל עד הרגע אחרון ממש. מצד שני סיפרת לנו שהיו מתעללים בהם.

ת. כן.

ש. סיפרת קודם על ה"דרשן" הזה.

ת. כן.

ש. איך הדברים האלה מתיישבים?

ת. למעשה, ההוראה כנראה היתה להוליך שולל עד לרגע אחרון, כדי שלא יהיו בעיות. אבל הגרמנים רצו להתעלל קצת, אז הם מצאו אפשרויות. למשל, היו משלוחים שהיו נותנים להם לאכול ולשתות כשהגיעו, ונתנו להם נייר ומעטפות לשלוח מכתבים הביתה. והיו נכנסים לחצר ששם היו מפשיטים אותם, ואחרי שמיכל היה נואם היו מוחאים כף. אבל במשלוחים מסוימים הם העדיפו להתעלל, שהעסק לא ילך כל־כך חלק.

ש. האם הגרמנים היו שותים לשכרה?

ת. כן.

ש. הרבה?

ת. כן. היו שותים. בכל אופן, עד כמה שאני יודע, פאול זה תמיד היה שיכור.

ש. רצית עוד להוסיף משהו?

ת. כן. רציתי לתאר משלוח ממיידנק. זה היה משהו מיוחד.

היועץ המשפטי: זה היה משלוח שכולו הגיע ממש שלדים למחנה. אם בית המשפט ירשה לעד, זה ייקח רק רגע.

אב בית הדין: טוב, הוסף את זה.

העד ד. פריברג: פעם הגיע משלוח ממיידנק. הם היו שלדי אדם, לבושים בבגדי פסים. אותו יום קרה איזה קלקול בתאי הגזים, כנראה, והם

לנו אצלנו. לנו במגרש. היו אלו אנשים שבכלל לא היה איכפת להם שום דבר. הרביצו בהם, הם לא צעקו, הם רק נאנחו. קיבלנו הוראה לתת להם אוכל. הלכנו לחלק להם אוכל, אז הם הוציאו את המרץ האחרון שלהם. הם היו שכובים אחד על השני, קמו בבת־אחת, מי שיכול היה, דרכו אחד על השני, כדי לקבל את חתיכת הלחם. וזה היה כמעט בלתי־אפשרי לחלק להם את האוכל. למחרת בבוקר הובילו אותם לתאי הגזים. ועל המגרש, ששם היו, נשארו במשך הלילה כמה מאות מתים. אפילו אלו שלא היו מתים, היו גם חלק שסחבו אותם. אז בא פרנצל ובחר כ־20 איש, אני ביניהם, ואמר לנו: אל תפחדו, אתם חייבים להתפשט ולסחוב את הגוויות עד לקרוניות, שנשארו במגרש. היה זה מרחק של 150־200 מטר. קשה לתאר איזה הרגשה זו היתה לסחוב את המתים על גופנו הערום. הגרמנים כל הזמן האיצו בנו במכות. הכל הלך בריצה. לא היתה לנו אפשרות לתפוס אדם. היינו צריכים לסחוב אותו ברגליים. באמצע הדרך, כשרגע ראיתי שאף אחד איננו, זה היה יום חם מאוד, עזבתי את הגוויה ונעמדתי לנוח. אז המת, שחשבתי אותו למת, התיישב ושאל אותי: "האם זה עוד רחוק?" בקול חלוש, כנראה במאמץ עליון. לא יכולתי יותר לסחוב אותו. הקמתי אותו, שילבתי את ידו סביב צווארי והתחלתי ללכת איתו. בעצמי הייתי חלש מאוד. לא יכולתי ללכת הרבה, אבל ברגע מסוים הרגשתי צליפות על גבי. זה היה פרנצל. נתן לי מכות בכל גופי. ברור שזרקתי את הגוויה, ושוב פעם סחבתי את האיש והבאתי אותו לקרוניות.

היועץ המשפטי: שאלה אחרונה, אם בית המשפט ירשה לי. לעד. האם אתה מזהה את האיש? הזו תמונתו?

ת. כן.

ש. מי זה?

ת. זה היה מפקד המחנה הראשון.

ש. מה שמו?

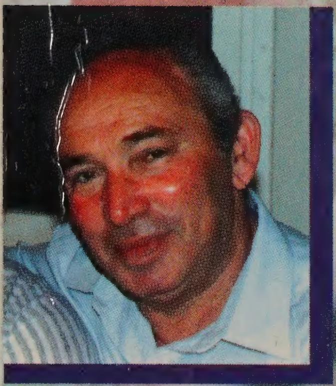
ת. וירט. הוא היה תמיד נוסע על סוס, היתה לו גם גלימה. הוא היה בדרך־כלל מסתובב על סוס. לנו לא היה כמעט שום קשר, הוא לא ניגש אלינו קרוב, אפשר להגיד. היה דוהר תמיד למחנה 3 וחוזר בזמן המשלוחים. הוא היה תקופה קצרה, אחר־כך בא האופטמן רייכסלייטנר, כך קראו לו.

אב בית הדין: זה יסומן ת/1291.

האם יש לד״ר סרווציוס עוד שאלות בקשר עם מה שהעד מסר בסוף?

ד״ר סרווציוס: לא, אין בפי עוד שאלה.

אב בית הדין: תודה רבה, מר פרייברג, גמרת את עדותך.

דב פרייברג, שספרו "שריד מסוביבור" יצא בארבע מהדורות מאז ראה אור בראשונה ב-1988, ממשיך את סיפורו האישי הייחודי ב"להיות כאחד האדם".

ב"שריד מסוביבור" תיעד דב פרייברג את קורותיו ורשמיו מימי נעוריו בפולין, פרוץ מלחמת עולם השניה, החיים בגטו ורשה, הכליאה במחנה השמדה סוביבור, המרד והבריחה ליערות והדרך הקשה ארצה על סיפון ספינת המעפילים "אקסודוס".

ב"להיות כאחד האדם" הוא מתווה את דרכו כשריד השואה בארצו החדשה החל מיומו הראשון בה. הוא מתאר בלי כחל-וסרק את מגעיו עם בני היישוב. את התייחסותם הפוגענית כלפי השורדים, את התמודדותו הבלתי נלאית, התמימה והאופטימית - והמנצחת - באתגרי ההשתלבות בחברה הישראלית והקמת משפחה בעיר העולים רמלה על רקע מלחמת העצמאות ושנות העליה ההמונית, המעברות והצנע. את הספר חותמת עדותו של המחבר במשפט המדינה נגד אדולף אייכמן.

"להיות כאחד האדם" הוא עדות אישית מרגשת על כוחו של יחיד נחרץ להתגבר על נחשולי קשיים בדרכו להשתרש ולבנות את עצמו מחדש: הוא גם תעודה חברתית, שאין רבות כמותה, המאירה את ההוויה הישראלית רבת הפנים, האור והצל, בשנות המדינה הראשונות - בעיניו של עולה-מקרוב-בא, מחונן בעין חדה ובחוש הומור, ששום משבר לא יוכל לו.

"להיות כאחד האדם" הוא ספרו השלישי של דב פרייברג. ב-1991 יצא לאור ספרו "מסע אל העבר עם דקל-שיבולים" המספר על מסע לפולין עם קבוצת נוער ישראלי.

יעקב שרת